

Szociológiai

SZEMLE

2017/1

27. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

BÖRÖCZ JÓZSEF, CSEPELI GYÖRGY, FELEKY GÁBOR, FERGE ZSUZSA,
HUSZÁR TIBOR, KARÁDY VIKTOR, KOLOSI TAMÁS, KOVÁCH IMRE,
LENGYEL GYÖRGY, LOSONCZI ÁGNES, MÁRKUS MÁRIA, PÉLI GÁBOR,
RÓNA-TAS ÁKOS, SOMLAI PÉTER, SZELÉNYI IVÁN, SZÁNTÓ ZOLTÁN (ELNÖK), TARDOS
RÓBERT, UTASI ÁGNES, VASKOVICS LÁSZLÓ

SZERKESZTŐSÉG

BARTUS TAMÁS, BERÉNYI ESZTER (FŐSZERKESZTŐ), HIDAS ZOLTÁN, KOLTAI JÚLIA,
MEDGYESI MÁRTON, ROSTA GERGELY, SZALMA IVETT, VIRÁG TÜNDE, TAKÁCS ERZSÉBET
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETH KRISZTINA

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, CSÁKÓ MIHÁLY, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONY FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia és a
Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Olvasószerkesztő: Balikáné Bognár Mária

Design: Szalay Miklós

Műszaki szerkesztés: György Melinda

Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4

Levélcím: 1453 Budapest, Pf 25

e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu

www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.

Levélcím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.

Ügyvezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

TANULMÁNYOK

- 4 Czakó Ágnes – Győri Ágnes:**
*Motiválás, ösztönzés a szakképzésben –
 Egyes pedagógiai eszközök ösztönzőerejének tanulói
 megítélése társadalmi háttérváltozók szerint*
- 30 Czibere Ibolya:**
*A családi állapot és az élettel való elégedettség összefüggései
 és hatásuk a társadalmi integrációra
 a magyar társadalomban*
- 64 Neulinger Ágnes – Mitev Ariel:**
*Fiatal felnőttek családi rítusai és a felnőtté válás jellemzői
 a családtól való leválás idején*
- 90 Ferencz Gábor:**
*„A magyarságnak már nincs hova hátrálnia”: radikális
 jobboldali tiltakozások 2005 és 2010 között*

SZAK-MA – aktualitások, közélet, vita

- 118 Beszámoló a Módszeresen című rendezvénysorozatról –
 Bevezető**
- 119 Bárdits Anna – Németh Renáta:**
*A statisztikai szignifikanciaszt rítusa – kortárs kritikák;
 a rítus a szociológiában*
- 126 Takács Flóra:**
Az esettanulmány mint módszertan a szociológiában
- 133 Vajda Róza:**
Elmélet és empiria

RECENZIÓK

- 141 Marx-Dén Krisztina:**
A kirekesztett tudós: W. E. B. Du Bois és a szociológia története
- 148 Deáky Zita:**
*Lét-közelítések – Recenzió Kisdi Barbara
 Létkérdések a születés körül című könyvéről*

Motiválás, ösztönzés a szakképzésben

Egyes pedagógiai eszközök ösztönzőerejének tanulói megítélése társadalmi háttérváltozók szerint

Czakó Ágnes – Győri Ágnes

agnes.czako@uni-corvinus.hu; agnes.gyori@uni-corvinus.hu

Beérkezés: 2016. 11. 25.

Átdolgozott változat beérkezése: 2017. 01. 27.

Elfogadás: 2017. 02. 07.

Összefoglaló: A tanulmány központi kérdése, hogy a szakközép- és szakiskolai¹ képzésben részt vevő diákok szerint a tanulást, a szakma elsajátítását milyen tanári értékelési és motiválási módszerek ösztönzik, különös tekintettel az újító/konstruktivista tudásátadási eszközökre, és hogy ezeknek a pedagógiai módszereknek az ösztönző hatása a tanulók mely társadalmi jellemzőivel áll összefüggésben. A több mint ezerfős, 2015-ben készült adatfelvételen alapuló elemzésünk azt mutatja, hogy a diákok szerint a tanulásra motiválásban a leghatékonyabb szerepe a szociális motívumok csoportjába tartozó tanári elismerésnek, támogatásnak és dicséretnek van, míg a mindennapi kikérdezés a legkevésbé ösztönző módszer. Az újgenerációs pedagógiai módszerek – mint a kiscsoportos feladatmegoldás, projektmunka –, melyek segítségével könnyebb ránevelni a tanulókat a gyakorlatias gondolkodásra és problémamegoldásra, főleg a lányokat, az idősebb korosztályokat (17 és 18 éveseket) és a jó tanulmányi eredményű diákokat ösztönzik a tanulásban. További jelentős új eredmény, hogy a hátrányos helyzetű diákok a tanulás élményszerű elemeit preferálják.²

Kulcsszavak: tanulási motiváció, kooperatív együttműködési formák, szakképzés

Bevezetés

A hazai szakképzés napjainkban számos kihívással találja magát szemben. Nemcsak a képzési rendszer – jelenleg is zajló – radikális átalakításával, vagy azzal, hogy a folyton változó gazdasági igényeknek megfelelően képezzen munkaerőt, hanem számos más, például a diákok oldaláról jelentkező problémák halmazával is.

Oktatásszociológiai kutatások már több mint két évtizede foglalkoznak a magyarországi szakképzés minőségével és struktúrájának változásaival, a szakképzettséggel rendelkezők készségeivel, munkaerőpiaci helyzetével és sikertelenségével, a képzés

¹ Adatfelvételünk időszakában még így nevezték az intézményeket. Időközben törvénymódosítás történt. A nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXCV. törvény módosításáról szóló 2015. évi LXV. törvény szerint a szakközépiskola szakgimnázium (4+1 éves képzés), a szakiskola szakközépiskola (3+2 éves képzés) lett 2016. szeptember 1-jétől.

² A tanulmány a TÁMOP 4.1.2.B.2-13/1-2013-0012 projekt támogatásával jött létre (projektvezető: Dr. Kovács Zoltán). A szerzők ezúton mondanak köszönetet a felmérésbe bevont iskolák vezetőinek, szaktanárainak és diákjainak, hogy vállalták a vizsgálatban való részvételt. Köszönjük még kollégáink, Baumgartner László, Badakné Kerti Katalin, Bodnár Éva, Daruka Magdolna, Kovács Zoltán, Sass Judit szakmai segítségét és a BCE Szociológia MA képzésben 2016-ban végzett hallgatók kérdezői munkáját.

során tapasztalható nagymértékű lemorzsolódással, valamint a szakképzésen belül az érettségihez is vezető és nem vezető szakiskolai képzés közötti egyre mélyülő szakadék problémájával (a teljesség igénye nélkül lásd Dávid 2009; Fehérvári 2009; Horn 2014; Kertesi–Varga 2005; Kézdi 2004, 2008; Kézdi és mtsai 2008; Liskó 1996, 1997, 2001, 2003, 2008; Makó 2015; Mártonfi 2003; Sós 2013; Zachár 2013).

Az említett tanulmányok a magyar szakképzés rendkívül nehéz helyzetére hívják fel a figyelmet. A rendszerváltás után bekövetkezett gazdasági szerkezet megváltozásával jelentkező technológiai fejlődés új igényeket támasztott a szakképzés funkciójával és tartalmával szemben, és a kétkezi rutinmunkát felváltották a kommunikációs képességeket, a számítógép-használatot, valamint az idegen nyelvi ismeretet igénylő munkakörök (Koszó és mtsai 2007). Míg a szakképzés legfontosabb feladata a szocializmus időszakában az volt, hogy a nagyüzemek számára egyszerű betanított munkára alkalmas munkaerőt biztosítson, a rendszerváltással gyorsan idejétmülttá vált ez a csökkentett mennyiségű és minőségű közismereti képzést adó – lényegében az általános iskola felső tagozatának tananyagát átismétlő –, szakismeretre fókuszáló képzés (Liskó 1996). A szocialista gazdaság összeomlása után az így képzett munkaerő már nem bizonyult versenyképesnek a munkapiacra.³ A rendszerváltással ugyanis megszűnt a munkahelyek stabilitása és megváltoztak a követelmények a munkaerő kompetenciáival kapcsolatban: leértékelődtek a gyorsan elavuló specifikus készségek és felértékelődtek az általános készségek (Kézdi 2008; Kézdi és mtsai 2008). Egyre inkább előtérbe került a megújítható tudás iránti igény, a munkavállalók tanulásra, átképzésre való alkalmassága (Kézdi 2008; Liskó 2008). Az elavulttá vált nehézipari és gépipari szakmákat preferáló szakképzési struktúra átalakítása azonban csak nagyon nehézkesen és késlekedve követte a gazdasági átalakulást (Mártonfi 2003). Az iskolák „meglehetősen magukra hagyatva kerültek szembe ezekkel a válságtünetekkel”, ami jelentősen visszafogta az alkalmazkodás ütemét (Liskó 1996: 5).

A szakképzési rendszer a strukturális változások mellett a társadalmi esélyegyenlőtlenségek újratermelődése szempontjából is rendkívül problematikus. Oktatásstatistikák és empirikus vizsgálatok sora támasztja alá, hogy a szakképzésbe – különösen a szakiskolai képzésbe – főként a gyengébben teljesítő tanulók és a hátrányos vagy halmozottan hátrányos helyzetű családok gyerekei kerülnek be (Bánkúti és mtsai 2004; Csapó 2008; Kertesi–Varga 2005; Kézdi és mtsai 2008; Liskó 1997, 2008; Makó 2015).⁴ A szakirodalom hangsúlyozottan hívja fel a figyelmet arra a mély szakadékra, amely napjainkra alakult ki a szakképzésen belül az érettségihez vezető szakközépiskolai és az érettségit nem adó szakiskolai képzés között.⁵ Emellett az is komoly nehézséget jelent, hogy a szakképzésben tanulók a kompetenciamérések eredményei

3 Liskó 1995-ös eredményei alapján az 1994-ben végzett fiatal szakmunkások 34%-a volt munkanélküli (Liskó 1996: 2).

4 Liskó (2008) számításai szerint az alacsonyan iskolázott szülők gyermekei nyolcszor nagyobb eséllyel kerülnek szakiskolába, mint szerkezetváltó gimnáziumba az iskolázottabb középrétegek gyermekeihez képest.

5 A társadalom felső és középrétegei számára az érettségit adó és ezzel a felsőfokú továbbtanulás lehetőségét nyújtó szakközépiskolai és gimnáziumi képzés vált népszerű továbbtanulási formává, míg a szakiskola hátrányos helyzetű tanulók továbbtanulási formája lett (Kertesi–Varga 2005; Liskó 2008).

alapján jelentős lemaradással küzdenek mind az olvasás-szövegértés, mind a matematikai készségek tekintetében.⁶ Kézdi és munkatársai (2008) szerint a szakképzés legsúlyosabb válságtünete, hogy a szakiskola nem ruházza fel diákjait a legalapvetőbb jártasságokkal, a gyakorlatban hasznosítható írási, olvasási és számolási alapkészségekkel. Kutatási eredmények azt is mutatják, hogy a középfokú szakképzésből szakmai képesítés megszerzése nélkül elsősorban a szakiskolákból morzsolódnak le a diákok (Fehérvári 2009; Kertesi 2010; Liskó 2003, 2008), és hogy ebből a szempontból leginkább a hátrányos helyzetű tanulók veszélyeztetettek. Az alacsonyabb iskolázottságú szülők gyermekeinek, azoknak a tanulóknak, akiknek mindkét vagy legalább egyik szülője inaktív, és a roma tanulóknak az átlagnál is sokkal nagyobb az esélyük arra, hogy kimaradjanak az iskolából (Kertesi 2010; Liskó 2003).

A szakképzési rendszerben sűrűsödő – fentebb ismertetett – problémákra fókuszáló kutatások rengetegéből hiányoznak a szakképzésben tanuló diákok tanulásra motiválhatóságának feltárására irányuló *oktatásszociológiai empirikus vizsgálatok*, holott – úgy véljük – fontos lenne megismerni a szakma elsajátítását segítő körülményeket, különösen az iskolai teljesítményük szempontjából legkevésbé sikeres, hátrányos családi helyzetű tanulók körében. Tanulmányunk, melyben a diákoknak a tanári módszerek ösztönző szerepéről alkotott vélekedéseit elemezzük, e hiány pótlására irányul. A szakmai tanárok körében összegyűjtött tapasztalatokkal és a pedagógiai munkájuk elemzésével itt most nem foglalkozunk, ez egy másik elemzés témája.

Elmélet és háttér

A diákok motiválása és jobb eredményekre való ösztönzése kulcsszerepet tölt be a nevelés gyakorlatában. A szakirodalom ennek a pedagógiai folyamatnak három fő motívumcsoportját különbözteti meg: a teljesítmény, a kíváncsiság és a szociális motívumok csoportját, melyeknek meghatározó jelentőségük van az iskolai tanulás szempontjából (Nagy 2000; Tóth 1995; Sinclair 1985). A *szorongás és teljesítménymotiváció* a diákok önbecsülési igényéhez kapcsolódik, és az önbizalom fenntartására, illetve növelésére irányuló késztetésben nyilvánul meg. A *kíváncsiság motívumcsoportja* a tudás és a megértés iránti igényből ered, és a kutató-felfedező viselkedések alapját képezi. A *szociális motívumok csoportjába* a másokkal való interperszonális kapcsolatból származó motívumok tartoznak, melyek az odafordulás, a szeretet, a valakihez tartozás szükségletéből fakadnak, és abban nyilvánulnak meg, hogy a gyermek igyekszik megtalálni annak a módját, hogy dicséretet, odafigyelést, törődést kapjon mind a tanáraitól, mind a társaitól (Tóth 1995).

A tanulási motivációelméleten belül nemzetközi szinten elsősorban a teljesítménymotiváció (*achievement motivation*) vizsgálata kapott kitüntetett figyelmet az 1960-as évektől kezdődően (Atkinson 1966; Heckhausen 1996; Maehr–Braskamp

6 Az országos közoktatási kompetenciamérés eredményei elérhetők az Oktatási Hivatal honlapján (http://www.oktatas.hu/sajtozsoba/sajtoanyagok/orszagos_komperes_eredmenyek2015).

1986; Maehr–Sjogren 1971), mely elméletek a motívumok működésének magyarázatában a tanulók egyéni jellemzőinek tulajdonítottak meghatározó szerepet. E klaszszikus – laboratóriumi körülmények között folytatott – kutatások szerint a teljesítménymotiváció elsődleges mutatója a siker elérésére, illetve a kudarc elkerülésére való törekvés.

A tanulási motiváció vizsgálatában az utóbbi két évtizedben új szemléletmód jelent meg, és a hangsúly áthelyeződött a kognitív és affektív motívumok ötvöződé- sére, a különböző motívumok egymásra ható működésének és fejlődésének integrált vizsgálatára (Deci et al. 2001; Hidi–Harackiewicz 2000; Hofer et al. 1998; Pintrich 2003). Az utóbbi évtizedek nemzetközi kutatási eredményei arra mutattak rá, hogy a fejlett tanulási motivációt nem egy-egy motívum domináns jellege határozza meg, hanem egy olyan többkomponensű motívumrendszer, mely lehetővé teszi a környezeti feltételekhez, a tanulási környezethez való alkalmazkodást (Fejes 2005).

A motivációkutatásban úttörőnek tekinthető Nagy József (1998a), aki elméletben a motivációt négy lépésből összetevődő komplex folyamatként írta le, mely fázisok a következők: az érdekértékelésre és érdekeltségi döntésre késztetés, az érdekértékelés és érdekeltségi döntés, az érdekeltségi döntés jelzése, valamint az aktivitásra késztetés (Nagy 1998a: 75–76). Ebben a folyamatban a motívumok a személyiségnek azon elemei, melyek alapján egy viselkedés megkezdéséről és folytatásáról döntünk. Ilyen motívumok lehetnek többek között a különböző célok, beállítódások, attitűdök, személyes normák és értékek, melyek szerepet játszanak egy motivált viselkedés elkezdésében és végrehajtásában. Így a tanulás folyamatában az énkép, az önhatékonyság (saját képességeinkbe vetett hit), a negatív érzelmek, a szorongás, valamint a különböző attribúciók (kudarccal és sikerrel kapcsolatos okt tulajdonítások) is motívumként működhetnek és befolyásolhatják a tanulás hatékony kimenetelét (Józsa–Fejes 2012; D. Molnár 2013).

A legújabb motivációkutatások a társas interakciók szerepét hangsúlyozzák, és arra hívják fel a figyelmet, hogy a tanulási motívumok működése nem függetleníthető attól a környezettől, amelyben maga a tanulás zajlik (Rueda–Moll 1999). A motiváció szociokulturális elmélete szerint a tanulási motiváció a környezet hatása alatt áll és formálható a tanulási környezet által. Több kutatás bizonyítja, hogy az eltérő szociokulturális háttérrel rendelkező tanulók motivációs szintje között eltérések figyelhetők meg, és hogy a motivációs folyamatok lefolyásában is különbségek mutatkoznak közöttük (Heine et al. 2001; Zusho et al. 2005).⁷ Ugyanakkor számos kutató hangsúlyozza, hogy a motiváció a diákoknál nem választható el a kognitív fejlődéstől, ezek egymással interaktív kapcsolatban vannak, így abban az önszabályozás és énkép szerepe meghatározó (Boekaerts 1993; Mills 1991). Több kísérlet is irányult a kognitív képességek fejlesztésére, melyek azt igazolják, hogy

7 Zusho és munkatársai (2005) a nyugati (elsősorban észak-amerikai) és a kelet-ázsiai kultúrák közötti motivációs eltéréseket vizsgáló munkájukban az egyik legfontosabb különbségként azt emelik ki, hogy a kudarc, illetve a kudarcról való félelem ösztönzőbben hat a tanulói teljesítményre a kelet-ázsiai kultúrákban.

a megfelelő ideig és kellő intenzitással végzett átfogó jellegű programok pozitívan befolyásolják a tanulási motiváció alakulását. Stanley és Londer (1999) közel húsz éven át vizsgálták egy program keretében, hogy az általános gondolkodási tevékenységek milyen hatással vannak a pedagógiai szempontból hátrányos helyzetű tanulók kognitív fejlődésére, valamint iskolai motivációjára, és eredményeik a pozitív együtt járást bizonyítják.

A kedvezőtlen családi háttér tanulási motivációra gyakorolt hatásának vizsgálatával foglalkozó nemzetközi kutatások egyöntetű eredményeket mutatnak: a hátrányos helyzetű diákok motivációja alacsonyabb szintű a nem veszélyeztetett társaikhoz képest. Gottfried és munkatársai (1998) általános iskolások körében tanulmányozták a szocioökonómiai státusz és az otthoni intellektuális ingerek tanulási motivációra gyakorolt hatását. A szerzők azt találták, hogy a családi intellektuális környezet szignifikáns mértékben befolyásolja a motiváció szintjét, ugyanakkor a társadalmi-gazdasági helyzet és a motiváció között nem bizonyítottak összefüggést.

Mooney és Thronton (1999) hetedik osztályos tanulók körében a matematika tárgyhoz kapcsolódó sikerek és kudarcok attribúciójának vizsgálta során eltéréseket talált a siker okainak magyarázatában az alacsony és magas társadalmi-gazdasági háttérű diákok között. Eredményeik alapján a kedvezőtlen szocioökonómiai háttérrel rendelkező tanulók nagyobb arányban tulajdonították sikereiket a tanárjukkal kialakult kapcsolatnak és jóval kisebb szerepet tulajdonítottak saját erőfeszítéseiknek.

Hazai empirikus tapasztalatok

A tanulói motivációnak mint az iskolai teljesítményt befolyásoló tényezőnek a vizsgálata a nemzetközi szakirodalomban gyakran kutatott jelenség, Magyarországon azonban a téma feltárása néhány kivételtől eltekintve – például Balogh 2004; Revákné 2001, 2003; Revák-Markóczi et al. 2008; Réthyne 2001 – még várat magára. A hazai vizsgálatok elsősorban a pedagógiai pszichológia oldaláról közelítenek a jelenség vizsgálatához és a Kozéki–Entwistle szerzőpáros (1986) által összeállított iskolai motivációt mérő kérdőívet használják.⁸ Pedagógiai-pszichológiai mérőeszközt használ Fejes (2013) az osztálytermi motivációs környezet célelméleti megközelítése alapján a matematikaórákon. A tanári támogatás és a tanulók közötti kölcsönös tisztelet támogató hatását skálával méri.⁹

Kozéki és Entwistle 1986-ban skót és magyar iskoláskorú, 13–17 éves gyerekek

8 A Kozéki–Entwistle-féle kérdőív a tanulási motiváció elemeit három fő csoportba és tíz dimenzióba sorolja. Az affektív terület a gyermek és a nevelő kapcsolatát jellemzi és a melegség (gondoskodás, jó érzelmi kapcsolat szükséglete), az identifikáció (nevelők részéről történő elfogadás szükséglete) és az affiliáció (azonos korúakhoz való tartozás szükséglete) motivumát foglalja magában. A kognitív terület az együttműködés, az önállóságra nevelés szerepére vonatkozik, és a kompetencia (tudásszerzés iránti szükséglet), az independencia (a valóság megismerésének, a saját út követésének szükséglete) és az érdeklődés (az érdekes közös tevékenység szükséglete) dimenzióit öleli fel. A morális terület pedig a felelősségvállalás (a társadalmi elvárások követésének szükséglete), a követelményteltjesítés (a normákhoz való igazodás szükséglete) és a lelkiismeret (az értékelés szükséglete, önértékelés) dimenziókat egyesíti magában. A kérdőív kiegészítő, a felsorolt területek egyikéhez sem tartozó tizedik dimenziója, a nevelői presszióérzés kategóriája, mely annak jellemzésére szolgál, hogy a diákok mennyire érzik irreálisnak a szülők és a tanárok elvárásait (Kozéki 1980; Revákné 2001).

9 Szociológiai vizsgálatunkban hasonló változók szerepelnek: a tanuló azt értékelte egy ötfokú skálán, hogy például a tanár támogatása milyen mértékben ösztönzi őt a tanulásra.

körében végeztek kutatást, és azt találták, hogy a skót tanulóknál nagyobb az iskolával kapcsolatos felelősségérzet, a kemény munkára való igény és hangsúlyosabb számukra a jövőkép szerepe. Továbbá erős bennük a versengésre való hajlam, sikerorientáltak, és a minél precízebb elsajátításra, reprodukálásra törekednek. A magyar mintában a teljesítménymotiváció volt erőteljes. Emellett eredményeik egy másik lényeges különbségre is felhívták a figyelmet: a skót gyerekekkel szemben a magyar diákok a versengés helyett az együttműködést preferálják (Kozéki–Entwistle 1986).

Revákné (2001) gimnáziumi és szakközépiskolás diákok (15–16 éves korosztály) természettudományos problémamegoldó teljesítménye és iskolai motivációja közötti összefüggés-vizsgálata során arra az eredményre jutott, hogy az érzelmi melegségnek és gondoskodásnak van elsődleges motiváló szerepe a tanulásban, míg a kellemes közös aktivitás szükséglete – szemben Kozéki és Entwistle (1986) korábbi eredményeivel – minden korosztályban az utolsó helyre került. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a magyar diákok csoportmunkához való kedve csökkenni látszik.

Balogh (2004) a hátrányos helyzetű, tehetségesnek tartott¹⁰ 14-15 éves diákok tanulási stratégiáit kutatta, és azt bizonyította, hogy az intellektuálisan tehetségesnek tartott diákok „gondolkodva tanulnak”, egyéni tanulásuk hatékonyságában a mélyreható, nagy összefüggések megragadására és a megértésre való törekvés a domináns (Balogh 2004: 18). A legkevésbé motiváló és értékes számukra a kudarctól való félelem, illetve a csak a jó jegyért tanulás.

Legújabb kutatások (Ceglédi–Máth 2013) a biológia tantárgyi teljesítményt befolyásoló tanítási módszerek hatásának tanulmányozása kapcsán arra mutattak rá, hogy a csoportmunka teljesítménynyújtó hatása nem tekinthető általános érvényűnek, és csak bizonyos anyagrészek feldolgozásánál (ahol nem feltétlenül szükséges a részletekre kiterjedő tanári magyarázat) alkalmazható hatékonyan.

Egy másik friss, magyar nyelvterületen végzett vizsgálat, mely egy szatmárnémeti iskola 5–12. osztályos tanulóinak iskolai motivációját mérte, azt találta, hogy a diákok iskolai motivációját – Revákné (2001) mérési eredményeivel egybehangzóan – legerősebben a társas kapcsolatok (szülői és kortárs kötődés) befolyásolják, míg legkevésbé a presszióérzés (Szabó–Thalmeiner 2014). E vizsgálat a motivációs elemek tekintetében a nemek között megfigyelhető különbségekre is felhívja a figyelmet: a lányok iskolai motivációja erősebb, mint a fiúké.¹¹

Az első, kifejezetten a család társadalmi-gazdasági hátterének a tanulók motiváltságában, illetve motivátlanságában játszott szerepére irányuló magyarországi tanulmány a Szegedi Tudományegyetemen működő Oktatásméleti Kutatócsoport keretén belül készült (Fejes–Józsa 2005). A kutatás egy kismintás,¹² 13–14 éves általános iskolás diákok körében végzett felmérés adatain alapult, és azt találta, hogy

¹⁰ Az Oktatási Minisztérium Arany János Tehetséggondozó Programjába beválogatott tanulók, akik a pedagógusai által jó képességűnek tartott diákok, jó tanulmányi eredményűek, szociokulturális hátrányokkal küzdenek és 5000 főnél kisebb településen élnek (Balogh 2004).

¹¹ Az összefüggés azonban statisztikailag nem szignifikáns, vélhetően a minta alacsony elemszáma miatt.

¹² A nem reprezentatív mintába négy megye hat iskolájából 246 hetedik osztályos tanuló került (Fejes–Józsa 2005).

az anyagi és érzelmi hátrányos helyzet szignifikáns mértékben befolyásolja az iskolai motivációt, ugyanakkor a nyelvi hátránynak nincs kimutatható hatása a tanulási motivációra. A kutatócsoport egy későbbi vizsgálata a tanulásban akadályozott gyermekek motivációjának feltárása kapcsán arra világított rá, hogy a vizsgált speciális tantervű iskolák – 2–8. osztályos – tanulói motiváltabbnak érzik magukat többségi társaikhoz képest és erőteljesebbek körükben a tanulásra motiválás szociális motívumai (Józsa–Fazekasné 2007).

Tanulmányunk újdonsága a korábbi hazai kutatásokhoz képest, hogy az iskolai motiválás lehetőségeit nem a diákok átlagos motivációs szintjének mérésével vizsgálja, hanem nagymintás kvantitatív adatok feldolgozásával a különböző tanulási motívumokra ható pedagógiai módszerek hatékonyságát kutatja, és célja elsősorban a szakképzésben részt vevő diákok motivációs sajátosságainak vizsgálata, valamint az, hogy az egyes pedagógiai-tanítási módszerek diákok által megítélt eredményessége a tanulók mely társadalmi jellemzőivel áll összefüggésben. A szakképzésben tanuló diákokat hatékonyan ösztönző pedagógiai módszerek és a társadalmi hátrányok összefüggésének vizsgálatára – legjobb tudomásunk szerint – nem volt példa a hazai kutatási gyakorlatban. Eredményeink révén nemcsak a középiskolai motiválás formái gondolhatók tovább, hanem javaslatok fogalmazhatók meg a pedagógusok számára a hátrányos helyzetű diákokat segítő konkrét motiválási eszközökre vonatkozóan is. Elemzésünk azonban korlátok közé kényszerül, ugyanis az adatfelvétel sajátosságai adottak voltak (lásd a következő fejezeteket), így egy szűkebb, csupán két szakképzési területről fogalmazhatunk meg állításokat.

A kutatás háttere

Kutatásunk egy tágabb projektbe ágyazódott bele. A TÁMOP 4.1.2.B.2-13/1-2013-0012 „Szakmai tanárképzés országos módszertani- és képzésfejlesztése” című projekt a szakmai pedagógusképzés minőségének javítására fókuszált: a gazdasági-szolgáltatási és az agrárszakképzésben tárta fel a szakmai specifikus képzési igényeket a tanárok és a tanárképzésben oktatók körében, továbbá javaslatot tett szakmai tananyagok módszertani fejlesztési irányainak kidolgozásához.¹³

A szakmai tananyagok fejlesztéséhez szükséges volt a diákok kompetenciáiról és ezek fejlesztésének igényeiről részletesebb képet adni. A szakképző intézményekben tanuló diákok körében készült adatfelvétel tehát információkat tartalmaz arról, hogy a válaszadó tanuló miként vélekedik (1) saját gondolkodási, tanulási és szociális kompetenciáiról, valamint vizsgálta az általuk felvetett kompetenciafejlesztési lehetőségeket, szükségleteket, igényeket. Emellett a kérdőív kitért (2) a tanulást, a szakma elsajátítását segítő és nehezítő körülményekre, továbbá (3) a diákok választott szakmájukról, majdani munkájukról, a velük szemben támasztott szakmai és munkaköve-

¹³ A projekt munkájáról készült részletes beszámolóért lásd Daruka és munkatársai (2015) összefoglalását.

telményekről alkotott véleményére is. A tanulók családi hátterének részletes megismerésére – a válaszadók ismerethiánya, bizalmatlansága miatt – nem volt lehetőség a kérdezés során, így a pontos jövedelmi helyzet, az életmód és a roma származás tekintetében nem rendelkezünk információkkal, csak az apa és anya iskolai végzettségére, a lakóhely típusára és a család életkörülményeinek szubjektív megítélésére vonatkozóan. Az ismertetett korlátok ellenére azonban érvényes és releváns összefüggéseket közlünk.

Adatok és minta

Jelen tanulmány a kvantitatív felmérés eredményeire épül, azon belül a gazdasági-szolgáltatási és agrárszakképzésben tanuló középiskolás diákok körében készített kérdőíves adatgyűjtés – a kérdőív említett (2) kérdésblokkjának – eredményeit elemzi. A felmérésre 2015 tavaszán került sor, amelyben 35 iskola több mint 1200 tanulója vett részt.

A minta kialakításakor nem országos reprezentativitás volt a projekt célja, ugyanakkor az igen, hogy országon belüli regionális különbségek vizsgálhatóak legyenek, ezért ennek érdekében két regionális (közép-magyarországi és dél-alföldi) alminta került kialakításra, melyek szakterület (agrár- és gazdasági-szolgáltatási), iskolatípus (szakiskola, szakközépiskola)¹⁴ és évfolyam szerint tükrözik a vizsgált alapsokaságra jellemző arányokat.¹⁵ A teljes minta tehát nem reprezentálja a két szakképzésben tanuló országos sokaságot, de a két régióban a három mintavételi kritérium alapján reprezentatív. Az Oktatási Minisztérium által rendelkezésünkre bocsátott KIRSTAT–2015 adatok alapján a vizsgált régiókban a két szakképzési területen tanuló szakközép- és szakiskolai diákok 5,8 százaléka töltötte ki a kérdőívet.

Az általunk elemzett adatbázis nagysága 1237 fő, melyben a közép-magyarországi alminta 607, a dél-alföldi alminta 630 esetet ölel fel. Az alminták megoszlása szakterület szerint – igazodva a sokasági arányokhoz – az alábbi módon alakul: mindkét almintában a válaszadó diákok közel kétharmada (Közép-Magyarországon 73%-a, a Dél-Alföldön 69%-a) gazdasági-szolgáltatási szakterületen¹⁶ és egyharmada agrár szakterületen¹⁷ tanul (A két alminta általános társadalmi-demográfiai jellemzőit a *Függelék 3. táblázata* tartalmazza). A szakképzési rendszer típusa szerint a válaszadók abszolút többségét a szakiskolai képzésben tanulók – azaz az érettségit nem szerzők – alkotják, arányuk

14 A vizsgálatba nem kerültek be a kizárólag felnőttképzéssel foglalkozó intézmények és a speciális szakiskolai képzést végző iskolák, mivel ezeknek speciális tantervük van.

15 A sokasági megoszlás és a mintamegoszlás eltérésének mértéke az egyes cellákban – két reprezentativitási kritérium kombinációja – 0,1 és 1,8 százalékpont közé esik. Az adatfeldolgozás fázisában – ahol indokolt volt – súlyozással biztosítottuk a megfelelő arányokat.

16 A gazdasági-szolgáltatási szakterületen tanulók közgazdasági, kereskedelem-marketing, ügyvitel és vendéglátás-turisztika szakmacsoportos ágazati oktatásban vesznek részt.

17 Az agrár szakterületi képzésben részt vevő válaszadók mezőgazdasági, környezetvédelem-vízgazdálkodás és élelmiszeripari szakmacsoportos ágazati képzésben tanulnak. Az általuk tanult szakmák a következők: mezőgazdasági technikus, mezőgazdaságigépezés-technikus, gazda, kertész, mezőgazdasági gépszerelő, lovasz, lóartőr és -tenyésztő, lovasút-vezető, állattenyésztő, állategészségügyi technikus, környezetvédelmi technikus, környezetvédelmi laboráns, vízügyi technikus, élelmiszeripari technikus, élelmiszeripari laboráns, húsipari termékgyártó, pék és/vagy cukrász.

a két almintán belül 58 és 65 százalék. Évfolyamok szerint a 9. és 12. évfolyamon tanulók aránya a legmagasabb. A minta nemek szerinti összetételét vizsgálva elmondható, hogy mindkét vizsgált régióban több lány válaszolt, mint fiú (a közép-magyarországi almintá 51%-a, a dél-alföldi almintá 56%-a lány), és a fiúk aránya magasabb az agrár szakmákat adó intézményekben, a lányoké pedig gazdasági szakterületen.

Mind a közép-magyarországi, mind a dél-alföldi almintába került tanulók többsége (majdnem kétharmada) olyan családban él, ahol maximum négy fő él közös háztartásban, míg közel harmada olyan családban, ahol ötven vagy annál is többen laknak együtt. Gazdasági-társadalmi háttérükre az jellemző, hogy több mint kétharmaduk átlagosnak ítéli a családjá életkörülményeit, lakáskörülményeit, egytizedük szerint nehezebben élnek, mint a többiek a környezetükben, míg ennél többen (Közép-Magyarországon 17%, Dél-Alföldön 11%) az átlagosnál jobbnak vélik családjuk életszínvonalát. A szülők legmagasabb iskolai végzettsége mindkét almintában szakmunkás végzettség az apák (43,8 és 49,8%) és érettségi az anyák (28 és 40%) körében.

A vizsgált diákok kétötödének (42 és 38%-ának) közepes a tanulmányi eredménye, míg harmada jó, illetve tizede jeles tanuló. A tanulmányi eredmény tekintetében jelentős különbségek figyelhetők meg az egyes szakterületeken: mindkét almintá agrár szakmákat tanuló diákjai inkább közepes teljesítményűek, kevésbé jellemző rájuk a jó és a jeles eredmény a gazdasági-szolgáltatási szakterületeken tanulókhöz képest.

Kutatási kérdések és módszerek

Tanulmányunk két fő kutatási kérdésre keresi a választ. Az *első kérdés* arra vonatkozik, hogy melyek a szakképzésben a tanulásra motiválás hatékony lehetőségei a diákok megítélése szerint. A korábbi vizsgálatok (pl. Revákné 2001; Szabó-Thalmeiner 2014) az érzelmi melegség és gondoskodás elsődleges motiváló szerepét mutatták ki a tanulásban. Ez alapján azt várjuk, hogy a szakképzésben tanuló középiskolások tanulásra motiválásában a leghatékonyabb szerepe a szociális motívumok csoportjába tartozó pedagógiai eszközöknek van. Ugyanakkor a motivációs módszerek hatékonysága tekintetében különbségeket feltételezünk a régiók között, és a területi elhelyezkedés hatása tekintetében az a várakozásunk, hogy a fejlettebb régiók¹⁸ jobban felszerelt iskoláiban a korszerűbb szemléltetőeszközök jól motiválják az ott tanulókat.

A *második kérdés* azt vizsgálja, hogyan függ össze az egyes pedagógiai módszerek eredményessége a tanulók demográfiai, társadalmi háttérével. Korábbi kutatások (pl. Gottfried et al. 1998; Heine et al. 2001; Rosenfeld 1973) már rámutattak, hogy mind a tanulók egyéni jellemzői, mind a szociokulturális környezet befolyásolja az iskolai

18 A magyar régiók fejlettségét gazdasági fejlettségük (az 1 főre jutó GDP) alapján, a Központi Statisztikai Hivatal 2011. évi felmérése alapján lehet meghatározni. A fejlettebb régiók: Közép-Magyarország, Közép- és Nyugat-Dunántúl, a kevésbé fejlett régiók: Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország, Észak- és Dél-Alföld (<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/debrecengazdfej/debrecengazdfej11.pdf>).

motivációt. Azt várjuk tehát, hogy a diákok szociodemográfiai háttere meghatározza a tanulók motiválhatóságának formáját. Továbbá azt is igazolni szeretnénk, hogy összefüggés van a társadalmi hátrányos helyzet és az egyes pedagógiai motivációs eszközök sikeressége között, vagyis az a hipotézisünk, hogy a társadalmi hátrányokkal küzdő diákok inkább az intenzív együttműködést feltételező, kiscsoportos foglalkozásokat, a kreativitást igénylő újgenerációs pedagógiai módszereket tartják tanulásra ösztönzőnek.

Fenti hipotéziseink tesztelésére többféle módszert alkalmaztunk: először leíró statisztikákat értelmeztünk, majd magyarázó modelleket vizsgáltunk többváltozós matematikai-statisztikai módszerek segítségével. A többváltozós regressziós számításokat a két almintára összevont adatbázisán végeztük el, mivel a paramétertesztek eredményei alapján mindkét adatbázisra alkalmazhatók ugyanazok a regressziós modellek.¹⁹ A változók eloszlásainak normalitását egy- és többdimenziós szerkezetben és korrelációs viszonyrendszerben is megvizsgáltuk, mielőtt regresszióanalízis változóiként felhasználtuk őket (Székelyi–Barna 2008). Az elemzések során elfogadott szignifikanciaszint: $p < 0,05$.

Eredmények

A tanulásra motiváló tanári eszközök megítélése

Az első kutatási kérdés a szakképző- és szakiskolai képzésben tanuló diákok tanulásra motiválásának hatékony lehetőségeire vonatkozott. A tanári motiváló eszközök részletes leírását úgy vizsgáltuk, hogy a tanulóktól megkérdeztük, milyen tanítási és pedagógiai módszereket gondolnak ők ösztönzőnek a tanulásban. Ennek mérésére nyolc véleménykérdést használtunk az adatfelvétel során. A felsorolt állítások a különböző tanulási motívumokra irányultak,²⁰ és az értékelés, számonkérés, jutalmazás, együttműködés (társak elismerése), tudás elérésének egyes elemeit kínálták fel a diákoknak.²¹ Egy ötfokú skála mérte, hogy a felsorolt állítások milyen mértékben jellemzőek a tanulóra, ahol az 1-es válasz azt jelentette, hogy egyáltalán nem jellemző rá a kijelentés, az 5-ös pedig azt, hogy teljes mértékben jellemző. Az állítások az alábbiak voltak:

19 A paramétertesztek eredményei szerint a regressziós paraméterek nem különböznek szignifikánsan egymástól a két almintára felírt regressziós modellekben, ezért készítettük számításainkat az összevont adatbázison.

20 A felkínált állítások (indikátorok) megfeleltethetők a Nagy József (1998b) által közölt tanulási motívumoknak: az elsajátítási motíváció, a tanulási sikervágy és kudarcfélelem, a tanulási elismerésvágy, a kötődés, a tanulási igénysszint, a tanulási ambíció, a tanulás gyakorlati értéke, a továbbtanulási szándék és az önfejlesztés igénye. Az általunk alkalmazott kérdéssor a tanulási motívumoknak csak egy szeletét fedi le, ezek teljes körű vizsgálatára nem volt lehetőségünk (lásd a következő lábjegyzetet).

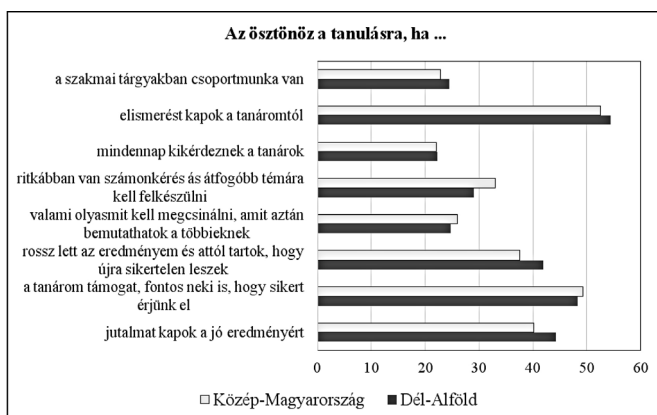
21 Hangsúlyozzuk, hogy vizsgálatunk során egy olyan empirikus kutatás eredményeire támaszkodtunk, melynek elsődleges célja nem az iskolai motivációt befolyásoló pedagógiai, tanítási módszerek teljes körű feltérképezése volt, hanem az, hogy a fejlesztési irányok kijelöléséhez képet adjon a szakképzésben tanulók kompetenciáiról és azok fejlesztési lehetőségeiről. Így az alkalmazott tanulói kérdőívben – a felmérés eredeti célját és az időbeli korlátokat figyelembe véve – a diákok tanulásra való ösztönzését befolyásoló pedagógiai eszközök vizsgálatára csak egy nyolc állítást tartalmazó kérdésblokk irányult. Megítélésünk szerint azonban az eredmények lehetőséget nyújtanak a tanári módszerek tanulási motivációban játszott hatásszűkeiről megismerésére, noha tisztában vagyunk azzal, hogy a tanulási motivációt befolyásoló pedagógiai eszközök nem szűkíthetők le az általunk vizsgált tanári eszközökre.

1. Az ösztönöz a tanulásra, ha a szakmai tárgyakban csoportmunka van.
2. Az ösztönöz a tanulásra, ha elismerést kapok a tanáromtól (például megdicsér).
3. Az ösztönöz a tanulásra, ha mindennap kikérdeznek a tanárok (dolgozatot írunk vagy felelés van).
4. Az ösztönöz a tanulásra, ha ritkábban van számonkérés és átfogóbb témára kell felkészülni.
5. Az ösztönöz a tanulásra, ha valami olyasmit kell megcsinálni, amit aztán bemutathatok a többieknek (munkadarab, projektmunka, kiselőadás stb.).
6. Az ösztönöz a tanulásra, ha rossz lett az eredményem, és attól tartok, hogy újra sikertelen leszek.
7. Az ösztönöz a tanulásra, ha érzem, hogy a tanárom támogat, fontos neki is, hogy sikert érjünk el.
8. Az ösztönöz a tanulásra, ha valamilyen jutalmat kapok a jó eredményért.

A felkínált állításokat nagymértékben jellemzőnek tartó, 4-es és 5-ös osztályzatokat adó tanulók együttes arányát az 1. ábra tartalmazza.

Az eredmények alapján mindkét régióban a tanári elismerésnek van leginkább ösztönző hatása a tanulásra: a tanári dicséret több mint minden második diákot (53% és 54%) nagymértékben motivál. Kiemelkedő a tanári támogatás, odafordulás szerepe is: majdnem minden második megkérdezett (48% és 49%) ez ösztönöz. A konkrét instrumentális jutalmazás és a kudarcból való félelem a két almintába diákjainak közel kétötödét motiválja. Érdekes megfigyelni, hogy három pedagógiai eszköz hatásosságának megítélése hasonló a tanulási motiváció alakulásában: a projektmunka, kiselőadás vagy munkadarab bemutatása, a számonkérés és a kiscsoportos feladatmegoldás a válaszadó diákok csak negyede, illetve ötöde számára jelent ösztönzést a tanulásra.

1. ábra: A felkínált állításokat nagymértékben jellemzőnek tartó szakközép- és szakiskolás tanulók aránya a két almintán belül, %

Az 1. táblázat a vizsgált tanulási motivációt befolyásoló módszereknek mutatja a rangsorát a változók átlagértékeinek csökkenő sorrendbe rendezésével. Mindez a már fentebb ismertett eredményeket támasztja alá más leíró statisztika segítségével. A két almintában az értékelések 2,54 és 3,69 átlagpontszám közé esnek. Az első két helyen (3,47 és 3,6 átlagpontszámmal) a másokkal való interperszonális kapcsolatból származó, az odafordulás igényéből fakadó *szociális motívumok* állnak: a tanár elismerése és támogatása. A rangsor 3., 4. és 5. helyén található *kudarcfélelem és teljesítménymotívumok*: a jó eredményért járó jutalom, a kudarcból való félelem (rossz lett az eredményem és attól tartok, hogy újra sikertelen leszek) és a ritkább számonkérés mind a tanulók önbecsülési szükségletéhez kapcsolódnak és az önbizalmuk növelését segítik. Említésre méltó eredmény az e rangsorban szereplő *kíváncsiság motívumcsoportjába* tartozó projektmunka/prezentáció/munkadarab (valami olyasmit kell megcsinálni, amit aztán bemutatnak a többieknek), mely a kutató-felfedező viselkedés alapját képezi, utolsók közötti helyen. A rangsor végén (7. és 8. helyen) álló két tanári eszköz, melyek – a felkínált állítások alapján – a legkevésbé ösztönzik a diákokat a tanulásban: a csoportmunka és a mindennapi kikérdezés, szintén az önbizalom növelésére irányuló pedagógiai módszerek (mint a rangsor 3., 4. és 5. helyén található eszközök). A tanulói önállóságot, együttműködést, kommunikációt és kreativitást fejlesztő módszerek (a csoportmunka, a projektmunka vagy a munkadarab bemutatása) – várakozásainknak ellentmondva – kevésbé népszerűek, kevesektől elég alacsony átlagpontszámokat kaptak, nem szokásos módszerek a tanári gyakorlatban.

1. táblázat: A tanulási motivációt befolyásoló pedagógiai módszerek átlagértékei a két almintában, rangsor/átlag (1 = nem jellemző; 5 = nagyon jellemző)

Az ösztönöz a tanulásra, ha ...	1. ALMINTA Közép-Magyarország N=610 (rangsor/átlag)	2. ALMINTA Dél-Alföld N=627 (rangsor/átlag)
elismerést kapok (jó jegyet szerzek, ha megdicsér a tanárom)	1. / 3,69*	1. / 3,51
a tanárom támogat, fontos neki is, hogy sikert érjünk el	2. / 3,51	2. / 3,44
valamilyen jutalmat kapok a jó eredményért	3. / 3,28	3. / 3,37
rossz lett az eredményem és attól tartok, hogy újra sikertelen leszek	4. / 3,12	4. / 3,19
valami olyasmit kell megcsinálni, amit aztán bemutatnak a többieknek (munkadarab, projekt, kiselőadás stb.)	5. / 2,97*	6. / 2,78
ritkábban van számonkérés és átfogóbb témára kell felkészülni	6. / 2,91*	5. / 2,81
a szakmai tárgyakban csoportmunka van	7. / 2,63	7. / 2,76
mindennap kikérdeznek a tanárok (dolgozatot írunk vagy felelés van)	8. / 2,61*	8. / 2,54

Megjegyzés: A szignifikáns eltéréseket kiemelés jelzi. A szürke cellák azt mutatják, hogy eltérés van a két régióban kialakult rangsor között. * = magasabb átlagérték

A következő lépésben azt vizsgáltuk, hogy van-e eltérés a fejlett és kevésbé fejlett régiók között az egyes pedagógiai eszközök ösztönző hatásának megítélésében. A kérdezett tanítási, pedagógiai módszerek öt esetben magasabb átlagértékeket kaptak a közép-magyarországi régióban, de az átlagok szerint nincs számottevő különbség a két régió között. Az átlagos eltérések szignifikanciáját tekintve viszont a tanári elismerés, a társak figyelme és elismerése, a ritkább számonkérés (átfogóbb témákra való felkészülés) és a csoportmunka motiváló erejének megítélésében szignifikánsan eltér a két minta. A tanári elismerés – jóllehet mindkét régióban ennek a módszernek van a legnagyobb ösztönző ereje – a Dél-Alföld szakképző iskoláiban tanuló diákokat kevésbé ösztönzi a tanulásra, mint a közép-magyarországi diákokat. Ugyanez igaz a társak elismerésére és a ritkább számonkérésre is.

Összegezve: ezek az eredmények alátámasztják előzetes feltételezéseinket. A korábbi kutatásokhoz (Csibi 2006; Kozéki-Entwistle 1986; Revákné 2001) hasonlóan azt találtuk, hogy a diákok tanulásra ösztönzésében a diákok szerint az érzelmi, szociális motivációs tényezőknek van elsődleges szerepe. Ugyanakkor az eredményekből az is kitűnik, hogy a motiváció alakulásában a szociális motívumok csoportján belül a tanár elismerése és dicsérete fontosabb a diákok számára, mint a társak elismerése (például csoportmunka, projektmunka során), ami felhívja a figyelmet a nevelők kiemelkedő szerepére a motivált tanulásban (is). A leíró adatok azt is megerősítik, hogy – bár hasonló a fejlett és kevésbé fejlett régiók szakképző iskoláiban tanuló diákok motivációját befolyásoló tanári módszerek hatásosságának rangsora – a tanár és az osztálytársak elismerése, valamint az átfogóbb témákra való felkészülés a közép-magyarországi intézményekben tanulókat ösztönzi jobban a tanulásra. További fontos eredmény, hogy a csoportmunka (a társakkal való együttműködés, közösen végzett munka) a kevésbé fejlett régiók szakképző iskoláiban tanuló diákok számára jelent – ugyan elég alacsony átlagpontszámú, ám – nagyobb ösztönzést.

A szociodemográfiai háttér és kapcsolata a tanulásra motiváló tanári eszközök megítélésével

A második kutatási kérdés az egyes pedagógiai módszerek hatásossága és a tanulók demográfiai, társadalmi háttérének kapcsolatára irányult. Keresztábra-elemzés (kétdimenziós megoszlások) helyett regressziós modelleket vizsgáltunk, annak érdekében, hogy az egyes szociodemográfiai jellemzők és a tanári módszerek tanulási motivációra gyakorolt hatását a zavaró tényezőktől mentesen is vizsgálni tudjuk. A többváltozós regresszió módszerével azt vizsgáltuk, hogy a diákok egyéni jellemzői, a családi háttérük, a területi jellegzetességek és az iskola jellegzetességei együttesen hogyan hatnak az általunk magyarázni kívánt tanári motiváló eszközök eredményességére. A magyarázó modelleket lineáris regresszió segítségével vizsgáltuk.²²

22 Az alkalmazott többváltozós elemzések típusát az elemzett változók mérési szintjei határozták meg.

Az elemzés során használt *függő változók* a vizsgált tanári eszközöknek a diákok tanulásra való ösztönzésében megnyilvánuló – a tanulók megítélése szerinti – hatássosságát mérő folytonos változók, melyek értékei 1 és 5 közé eshetnek, ahol a magasabb érték az adott pedagógiai módszer nagyobb motiváló hatását jelenti.

A modellekbe bevont *magyarázó változók* között egyfelől olyan jellemzők szerepeltek, melyek *egyéni szinten* határozhatják meg a diákok motiválhatóságát: az egyéni tulajdonságok (nem, életkor/évfolyam), a tanuló teljesítménye (tanulmányi eredmény), valamint a családi háttér változói (élet- és lakáskörülmények, apa iskolai végzettsége) és a lakóhelyi jellemzők (településtípus). Másfelől az *iskola és a képzés jellemzői*, melyek az intézmény egyes adatait veszik sorra: az iskola regionális elhelyezkedése; a szakképzési program típusa (érettségit ad vagy sem); a képzés szakterülete; az iskola felszereltsége; továbbá az oktatók szakmai, pedagógiai elhivatottsága.

Az 'évfolyam' eredeti változóját (azaz, hogy hányadik évfolyamra jár a tanuló) a fiatalabb és idősebb korcsoportok szétválasztásával kétértékű változóvá alakítva vontuk be a modellekbe ÉVFOLYAM néven. A diák neme szintén dichotóm változóként szerepelt a regressziós elemzések során (NEM). A tanulmányi eredményt a diákok önbesorolása alapján írtuk le és mérésére három dichotóm változót alkalmaztunk: az előző félévi bizonyítvány átlaga alapján a ROSSZABB TANULÓK KÖZÉ TARTOZIK, a KÖZEPES TANULÓK KÖZÉ TARTOZIK, valamint a JOBB ÉS LEGJOBB TANULÓK KÖZÖTT VAN.²³ A diákok élet- és lakáskörülményeinek mérésére a NEHEZEBBEN ÉLNEK, az ÁTLAGOS SZINTEN ÉLNEK és a JOBBAN ÉLNEK, MINT A TÖBBIEK A KÖRNYEZTÜKBEN kétértékű változókat alkalmaztuk. Az apa legmagasabb iskolai végzettsége esetében a nyolc általános iskola és a szakmunkás végzettség az ALAPFOKÚ kategóriába került, az érettségi vizsgával záruló középiskola, illetve a középfokú OKJ-s végzettség a KÖZÉPFOKÚ, míg a főiskolai, egyetemi diploma és/vagy felsőfokú OKJ-képzés a FELSŐFOKÚ végzettség kategóriájába. A lakóhely típusa dichotóm változóként lépett a modellekbe TELEPÜLÉSTÍPUS néven. További kétértékű változóként szerepeltettük a modellekben a szakképző iskola típusát (ISKOLATÍPUS), a képzési SZAKTERÜLET változóját, az iskola infrastrukturális ellátottságát (INTERNETHASZNÁLAT AZ OKTATÁSBAN),²⁴ a pedagógusi munka jellemzésére a SZAKMAI TANÁRI MUNKA változóját,²⁵ valamint a szakképző iskola földrajzi elhelyezkedését (RÉGIÓ). Érdemes megemlíteni, hogy több változó nem került be a modellekbe a szignifikáns hatás hiánya miatt, így nincs fontos szerepe a vizsgált pedagógiai módszerek motivációra gyakorolt hatásossága esetében az ingázásnak, a háztartás nagyságának és a szakképző iskola hírnevének. Az anya

23 A tanulmányi eredmény másik lehetséges indikátora a legutóbbi félév tanulmányi átlaga. A válaszadó diákok egy része (10%-a) azonban nem válaszolt a félév végi tanulmányi átlagára vonatkozó kérdésre, ezért az iskolai teljesítményt a – sokkal megbízhatóbban leíró – diákok önbesorolása alapján vizsgáltuk. Ez utóbbi adat minden válaszadó diák esetében rendelkezésünkre áll.

24 Az iskola infrastrukturális ellátottságát a kérdőív adta korlátozott lehetőségek alapján a szakmai órákon történő internethasználat gyakoriságának segítségével mértük. Ez a mutató tehát azt méri, hogy a tanár felhasználja-e az iskola infrastrukturális lehetőségeit az órán.

25 A szakmai tanári munka – a rendelkezésünkre álló adatokból kinyerhető – jellemzésére a tanárok által szervezett szakmai rendezvények, bemutatók, konferenciák, kiállítások látogatásainak gyakoriságát alkalmaztuk, mivel úgy véljük, hogy a szakmai tanári elhivatottságot indikálja az a tény, ha a tanár diákjaival közösen iskolán kívüli szakmai rendezvényeken vesz részt.

iskolai végzettsége sem került be a végső modellekbe, mivel hatása nem robusztus, és bevonása csökkentette a modellváltozók együttes magyarázó erejét.

Összesen nyolc regressziós modellt építettünk fel, melyek becslési eredményeit a 2. táblázat tartalmazza. Valamennyi modell szignifikáns, de magyarázó erejük eltérő. Általában a függő változó varianciájának a 10–28 százalékát magyarázzák a bevont változók: a legtöbbet a csoportmunka hatásossága esetében. Emellett a tanári elismerésnek, a tanári támogatásnak, az instrumentális jutalmazásnak és az osztálytársak elismerésének tanulásra motiváló erejéből lehetett nagyobb hányadot magyarázni a vizsgált változókkal.

A lineáris regressziós elemzés eredményeiből látszik az *egyéni szintű sajátosságokat mérő változók* szignifikáns hatása. A NEM hatása öt vizsgált tanári motiváló módszer esetében bizonyult jelentősnek: a lányokat jobban ösztönzi a tanulásra a motivációs rangsorban (lásd 1. táblázat) első két helyen szereplő tanári elismerés és támogatás, a fiúkat viszont a harmadik helyen lévő instrumentális eredmény-jutalmazás, továbbá az alacsony átlagos motiváló értékű 'átfogóbb témára való felkészülés' és a kiscsoportos feladatmegoldás. Az ÉVFOLYAM hatását vizsgálva hat tanári eszköz esetében kaptunk szignifikáns összefüggést: a fiatalabb tanulók körében (9–10. évfolyamokon) a rossz eredmény utáni újabb kudarcból való félelemnek és a mindennapos kikérdezésnek, míg a felsőbb korosztályokban (11–12. évfolyamokon) a társak elismerésének, a csoportmunkának és a jutalmazásnak van leginkább ösztönző ereje. A ROSSZABB TANULÓK a közepesekhez képest semelyik módszerrel sem motiválhatók, a JOBB ÉS LEGJOBB TANULÓK viszont a referenciacsoporthoz képest a tanárok és a társak elismerését, támogatását szignifikánsan ösztönzőbbnek ítélik a csoportmunkával és a mindennapi kikérdezéssel együtt.

Az élet- és lakáskörülményekkel közelített *társadalmi hátrányokkal* küzdők, akik NEHEZEZBEN ÉLNEK, az átlagos szinten élőkhez képest nagyobb valószínűséggel motiválhatók tanulásra tanári dicsérrettel, jó eredményért járó jutalommal, és ösztönzőbb számukra az amúgy átlagosan alacsony átlagpontszámmal jellemzett kiscsoportos munka. A jobb életkörülmények között élő diákok (JOBBAN ÉLNEK) az átlagos szinten élő társaikhoz képest viszont kevésbé ösztönözhetők tanári támogatással, jutalmazással, és a csoportmunka sem stimulálja a tanulást. A községekben élő diákok a városiakhoz képest az eredményért járó jutalommal ösztönözhető (TELEPÜLÉSTÍPUS).

A tanuló *családi háttérének* mérésére alkalmazott másik indikátor, az apa iskolai végzettségének hatásával kapcsolatban az látható, hogy az ALAPFOKÚ végzettséggel rendelkező apák gyerekeit a középfokú végzettségűekhez képest szignifikánsan nem ösztönzi sem az átfogóbb témára való felkészülés, sem a tanár elismerése, ám a kiscsoportos munka szignifikáns pozitív hatást mutat. A FELSŐFOKÚ végzettségű apák gyerekeire – a középfokú végzettségű apák gyerekeinek csoportjához képest – ösztönzőbben hat a tanár és a társak elismerése, a mindennapos kikérdezés, viszont a csoportmunka szignifikánsan nem stimulál.

2. táblázat: A különböző pedagógiai módszerek tanulásra ösztönző hatását befolyásoló tényezők vizsgálata – a lineáris regressziós modellek eredményei (standardizált béta-együtthatók)

Változó	TANÁR ELISMERÉSE	TANÁR TÁMOGA- TÁSA	JUTALOM A JÓ ERED- MÉNYÉRT	KUDARC TÓL VALÓ FÉLELEM	TÁRSAK ELISMERÉSE	CSOPORT- MUNKA	ÁTFOGÓ TÉMÁRA VALÓ FEL- KÉSZÜLÉS	MINDEN- NAPI KIKÉR- DEZÉS
ÉVFOLYAM	0,054	0,004	0,096**	-0,108***	0,064*	0,097**	-0,061*	-0,075*
NEM	0,115***	0,118***	-0,078**	-0,027	0,032	-0,102**	-0,127***	-0,038
A TANULÓ TELJESÍTMÉNYE								
Roszbabb tanulók közé tartozik	-0,098**	-0,038	-0,107**	0,037	-0,085**	-0,097**	-0,024	-0,078**
Jobb és legjobb tanulók között van	0,110***	0,076**	0,056	0,046	0,089**	0,081**	0,048	0,083**
ÉLETKÖRÜLMÉNYEK, LAKÁSKÖRÜLMÉNYEK								
Nehezebben élnek	0,088**	0,048	0,093**	0,033	-0,035	0,125***	-0,015	0,051
Jobban élnek	-0,063	-0,097**	-0,078*	0,007	0,005	-0,067*	0,035	0,020
APA ISKOLAI VÉGZETTSÉGE								
Alapfokú	-0,124**	-0,020	-0,044	-0,028	-0,023	0,064*	-0,097***	-0,019
Felsőfokú	0,077*	0,036	-0,036	-0,011	0,126***	-0,077**	0,032	0,068*
Településtípus	0,040	0,053	0,114***	-0,031	-0,031	0,026	-0,007	0,017
Iskolatípus	-0,032	-0,081**	0,004	0,048	-0,092**	0,071*	0,026	-0,027
Szakterület	0,114***	0,035	0,126***	0,032	0,051	-0,094**	-0,010	0,112***
Internet- használat az oktatásban	0,071**	0,069*	0,081**	0,051	0,075*	0,153***	0,039	0,024
Szakmai tanári munka	0,033	0,109***	0,103**	0,037	0,118***	0,162***	0,041	0,017
Régió	-0,072*	-0,069*	0,016	0,067*	-0,108***	0,113***	-0,037	0,036
Korrigált R ²	0,214	0,185	0,171	0,108	0,169	0,283	0,108	0,133

Magyarázat: *** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Megjegyzés: Referenciacsoport: 9–10. évfolyam; fiú; közepes tanulók közé tartozik az előző félévi bizonyítvány átlaga alapján; átlagos szinten élnek; apa középfokú végzettségű; város; szakiskola; agrár szakterület; a tanárok a szakmai oktatásban nem vagy csak ritkán használják az internetet; a diákok iskolán kívüli szakmai rendezvényeken nem vagy csak ritkán vesznek részt tanáraikkal; város; Közép-Magyarország régió

Az iskolai jellemzők motiválásra gyakorolt hatását több dimenzióban vizsgáltuk. Az ISKOLATÍPUS változó azt mutatja, hogy az érettségit adó szakközépiskolában a szakiskolához képest szignifikánsan kevésbé motivál a tanári támogatás és a társak elismerése, azaz ezek a tanári eszközök a szakiskolák – az érettségit nem adó iskolatípus – diákjai körében mutatkoznak eredményesebb ösztönzőnek. A csoportmunka viszont a szakközépiskolások számára hatásos. A két képzési SZAKTERÜLET szerint az agrárszakmákat

tanulókhoz képest a gazdasági szakmák tanulói inkább a hagyományos módon, tanári elismeréssel, támogatással és mindennapi kikérdezéssel serkentethetők tanulásra. A csoportos munka viszont az agrárképzés résztvevőit inspirálja. Úgy tűnik, a szakterület sajátos tudásigénye szabja meg, mit gondolnak a diákok az eszközök motiváló sikerességéről. Az iskolák infrastrukturális ellátottságára is utaló internethasználatot azért tartjuk jó indikátornak, mert az internet léte az iskola felszereltségének olyan eleme, melyet a pedagógus az oktatásban valóban fel is tud használni (INTERNETHASZNÁLAT AZ OKTATÁSBAN). Azok a tanulók, akiknek tanárai a szakmai oktatásban gyakran vagy szinte mindig használják az internetet az órákon, a társak és a tanár elismerését, támogatását, a jó eredményért járó jutalmat és a csoportos munkát szignifikánsan ösztönzőbbnek tartják az internethasználat nélküli oktatáshoz képest. Azok a diákok, akik tanáraikkal együtt részt vesznek iskolán kívüli szakmai rendezvényeken (SZAKMAI TANÁRI MUNKA), a tanári motiváló eszközök közül szintén a tanári támogatást, az instrumentális jutalmazást, a társak elismerését és a csoportmunkát tartják inkább inspirálóknak. A szakképző iskola regionális elhelyezkedése (RÉGIÓ) határozottan két elkülönülő régiót mutat: a közép-magyarországi régióhoz képest a Dél-Alföldön – az amúgy alacsony motiváló átlagértékű – kiscsoportos feladatmegoldásnak és az újbóli sikertelenségtől való félelemnek van ösztönző ereje, míg a többi tanári eszköz a fejlettebb régióban szignifikánsan erősebben stimulál. Vagyis a kedvező gazdasági környezetben a versengést ösztönző társadalmi/iskolai támogatást ítélik hatásosnak a tanulók, míg a fejletlenebb regionális környezet iskoláiban a sikertelenség elkerülése és a kooperatív gyakorlat (csoportos munka) ösztönzi őket a tanulásra.

Az egyes pedagógiai eszközök hatását összegezve – a standardizált béta együttthatók alapján – a *tanári elismerés* motiváló hatása erősebb lehet a gazdálkodási szakterületen a jó tanuló lányok körében, és nem hatásos ösztönző a kevésbé fejlett régióban, az iskolázatlan apák gyerekei esetén. A *kudarctól való félelem* az alsóbb évfolyamosokat sarkallja tanulásra, a *jutalommal* pedig a gazdálkodási szakterület diákjai ösztönözhetőek, nem városi környezetben. A *társak elismerése* a felsőfokú végzettségű apák gyerekeit készíti tanulásra, városi környezetben. A *csoportmunka* tanulási módszert pedig azok – az átlagnál nehezebben élő – tanulók ítélték szignifikánsan ösztönzőbbnek, akik tanárai iskolán kívüli szakmai programokat szerveznek, és az oktatásban jelen van az internet. A kétféle számonkérési módszer közül az *átfogó témára felkészülést* a lányok és az iskolázatlanabb családi környezetből származó diákok nem érzik motiválónak, míg a *mindennapi kikérdezés* a gazdálkodási szakterület diákjai körében a leghatásosabbnak tartott hajtóerő.

Következtetések

Tanulmányunk kettős célt tűzött maga elé. Egyrészt megvizsgálta a szakképzésben tanulók iskolai motiválásának – általuk hatékonynak tartott – eszközeit egy kedvező és egy kevésbé kedvező gazdasági erejű régió két képzési területén, másrészt kapcsolatot keresett a tanulásra ösztönző pedagógiai módszerek és a diákok demográfiai, társadalmi háttere között. Vizsgálatunk során egy nagymintás, 2015 tavaszán, a közép-magyarországi és dél-alföldi szakképző iskolákban tanuló diákok körében készült felmérés adataira támaszkodtunk. A két almintába került diákok szakterület, iskolatípus és évfolyam szerint reprezentálják a vizsgált térségek alapsokaságára e téren jellemző arányokat.

A korábbi nemzetközi és hazai kutatásokkal összhangban mi is azt találtuk, hogy a középiskolások tanulásra ösztönzésében a tanulási motiváció *külső elemeinek* van a legmeghatározóbb szerepe mindkét vizsgált régióban: a tanári dicséretnek, elismerésnek és a tanár támogatásának. Mindez arra utal, hogy a szociális tényezők fontosabbak az iskolai motiváció tekintetében, mint a kognitív tényezők. Ugyanakkor vizsgálatunk eredményei azt is jelzik, hogy a társas kapcsolatok közül a tanárok befolyásolják leginkább a diákok iskolai motivációját, és a társak elismerésének alakító hatása (például egy hosszabb projekten való együttműködés vagy kiscsoportos feladatmegoldás során) a rangsor 8 helye közül csak az ötödik-hatodik.

Felmérésünkben azt tapasztaltuk, hogy az érettségit adó szakközépiskolákban (jelenlegi besorolás szerint: szakgimnázium) tanulók a szakképzők (jelenleg szakközépiskolák) diákjaihoz képest szignifikánsan kisebb erejűnek vélik a tanárok és diák-társaik elismerésének motiváló szerepét. Ez azonban csak a két vizsgált szakterületre érvényes.

A tanulási motivációt befolyásoló pedagógiai eszközök motiváló erejének gazdasági környezet szerinti különbségeit vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy a különböző fejlettségű régiók között kimutatható eltérés. A tanárok és az osztálytársak elismerése, valamint az átfogóbb témákra való felkészülés a fejlett régió szakképző iskoláiban tanuló diákokat ösztönzi jobban a tanulásra, míg a társakkal való együttműködés, közösen végzett munka a kevésbé fejlett régió intézményeiben tanulók számára jelent nagyobb tanulási hajtóerőt. A regionális gazdasági környezet hatása akkor is szignifikáns maradt, amikor a lineáris regresszió módszerét alkalmazva az egyéni tulajdonságok, a családi háttér, a lakóhely és az iskolai szintű változók (iskolatípus, iskola felszereltsége, iskolában folyó szakmai pedagógiai munka) együttes bevonásával ellenőriztük a hatást.

A lineáris modellekkel végzett számításokból jól látható, hogy az iskola elsősorban az ott dolgozó tanárok felkészültségén, szakmai elhivatottságán, az iskolában és azon kívül is végzett pedagógiai munkán keresztül hat a diákokra. Az oktatásban használható internet iskolafelszereltségi indikátor ugyan, de az infrastrukturális ellátottság hatásának kimutatásához ennél sokkal több mutató vizsgálatára lenne szükség. Mindezek alapján kiegészítésre szorul az a hipotézisünk, miszerint a fejlettebb régiók

vélhetően jobban felszerelt iskoláiban a korszerűbb szemléltetőeszközök erősebben motiválják a diákokat a tanulásra.

Azt is feltételeztük, hogy a diákok iskolai ösztönzési eszközökről szóló állításait meghatározza szociodemográfiai háttérük, és hogy a motivációs pedagógiai eszközök eredményessége összefügg a társadalmi hátrányos helyzettel, s ezek igaznak bizonyultak. Korábbi kutatások a tanulási motívumok vizsgálatakor főként demográfiai, életkori sajátosságokat vettek figyelembe, a szociokulturális háttér hatásának vizsgálata azonban elkerülte a hazai tudományos érdeklődés figyelmét. Eredményeink szerint a nyolc vizsgált pedagógiai eszköz tanulási hajtóerejére nagyon eltérő társadalmi-demográfiai tényezők hatnak. A modellekbe bevont, a társadalmi hátrányos helyzet hatásának mérésére szolgáló változók (a család élet- és lakáskörülményeinek szubjektív értékelése, az apa iskolai végzettsége) alapján kirajzolódik a családi háttér nagyon jelentős hatása. Eredményeink szerint a társaikhoz képest nehezebb körülmények között élő, alapfokú iskolai végzettségű szülők gyermekei úgy vélik, hogy leginkább tanári elismeréssel, a jó eredményért járó jutalmazással és az osztálytársakkal való aktív tevékenységre építő csoportmunkával ösztönözhetőek tanulásra. Mindez alátámasztotta azt a feltevésünket, hogy a társadalmi hátrányokkal élő diákokat inkább az intenzív együttműködést feltételező, kiscsoportos foglalkozások motiválhatják tanulásra. A csoportmunka mint innovatív, élményszerű elemeket tartalmazó, kreativitást igénylő újgenerációs módszer különösen akkor növeli a hátrányos helyzetű tanulók tanulási kedvét, s ezáltal segíti a diák családi háttérének ellensúlyozását, ha ez erős pedagógiai szakmai felkészültséggel és korszerű tanítási eszközökkel párosul.

Az eredmények azt is jelzik, hogy a szülők magas iskolázottsága és a diákok sikeres iskolai motiválhatósága összefügg: a diplomás apák gyermekei a legjobban az osztálytársak elismerésével (projektmunka, kiselőadás révén) motiválhatók, emellett a tanár elismerésének és a mindennapi kikérdezésnek van hajtóereje körükben (bár ez utóbbiak esetében gyenge kapcsolatot jeleztek adataink).

A tanulók neme és életkora szerint is találunk eltéréseket a pedagógiai, tanári módszerek eredményessége tekintetében. A modellek alapján azt állíthatjuk, hogy a lányokat a tanári elismerés és támogatás ösztönzi tanulásra, míg a fiúkat a kiscsoportos munka (az osztálytársakkal való együttműködés), a jó jegyért járó instrumentális jutalom és az átfogóbb témára való felkészülés. A rossz eredménytől való félelem és a mindennapi vagy ritkább számonkérés 9. és 10. osztályban ösztönző, idősebb évfolyamokon (11-12. osztályokban) pedig leginkább a csoportmunka, a jutalmazás és az osztálytársak elismerése motivál.

Az eredmények arra is felhívják a figyelmet, hogy több tanári motiváló módszer hatásosságára maga a szakképzésben tanuló diák is hatással van. Általánosságban elmondható, hogy szinte valamennyi vizsgált pedagógiai módszer motiváló erejét növeli a tanulmányok során nyújtott jó iskolai tanulmányi eredmény. Az adatok ugyanis azt tükrözik, hogy a jó és a legjobb tanulók nagyobb valószínűséggel ösztönözhetőek

tanulásra tanári dicsérettel és támogatással, a társak elismerésével, kiscsoportos munkával és mindennapi kikérdezőssel.

Tanulmányunkban – terjedelmi okok miatt – csak a diákok körében készült kérdőíves felmérés adatait elemeztük. További érdekes tanulságokat hozhat majd a diák-interjúk és a szakmai tanárok által kitöltött kérdőívek részletes feldolgozása. Kutatásunk tapasztalatai alapján érdemesnek tartjuk a jövőben a családi háttér hatásának részletesebb feltárását a jövedelmi helyzet, a szülők munkaerőpiaci státusza, az életmód és a roma származás vizsgálatának bevonásával. Ezenkívül fontos lenne megismerni a szakképző iskola egyéb szervezeti és intézményi jellemzőit is, mivel az iskolai környezet, az iskola tárgyi felszereltsége, az átlagos osztálylétszám, az osztályközösség, a tanárok képzettsége, felkészültsége és tanítási tapasztalata mind olyan információk, melyek más oldalról világítanak meg a szakképzésben tanulók sikeres iskolai motivációját. További kutatási irány lehetne a jövőben egy olyan empirikus vizsgálat, mely az innovatív pedagógiai módszerek tanulási motivációban játszott hatásossága és a tanulói teljesítmény összefüggésének feltárására irányulna.

Vizsgálatunkkal nem volt célunk bármely tanári módszer eredményességét megkérdőjelezni, hiszen, mint láttuk, motiváló erejük számos tényező függvénye. Meggyőződésünk, hogy kutatásunk eredményei, azaz a különböző pedagógiai módszerek tanulási motivációban kimutatott hatásossága és az ezeket befolyásoló tényezők új szempontokat és lehetőségeket vetnek fel a szakmai képzésben mind a szakpolitika, mind a tanárok számára: elősegítik az innovatív pedagógiai gyakorlat formálását és támpontokat adnak a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó diákok motivációjának megerősítéséhez.

Abstract: The central issue of this paper is what students in vocational education think of the methods of evaluation and motivation used by the teachers in order to enhance their learning. Special attention is paid to the innovative/constructionist teaching tools. Another question is the relationship between the motivational effects of these methods and the social characteristics of the pupils. According to the results of a data collection in 2015 with more than 1000 respondents, the analysis shows that in the students' opinion social motives have the most effective role in motivation for learning, such as teacher's appreciation, support and commendation, while the least motivating method is daily examining. New generational pedagogical methods – such as working in small groups, project tasks – that help in practical thinking and problem solving, encourage students for learning, especially female students, older age groups (at age 17–18) and students with good school achievement. Further meaningful result is that disadvantaged children prefer experimental elements of learning.

Keywords: learning motivation, cooperative forms, vocational training

Irodalom

- Atkinson, J. W. (1988 [1966]): A kockázatvállaló viselkedés motivációs meghatározói. In Barkóczi I. – Séra L. (szerk.): *Az emberi motiváció I–II*. Budapest: Tankönyvkiadó, 179–201.

- Balogh L. (2004): A tanulási stratégiák vizsgálata. In Balogh L. – Bóta M. – Dávid I. – Páskuné Kiss J. (szerk.): *Pszichológiai módszerek a tehetséges tanulók nyomon követéses vizsgálatához*. Budapest: Arany János Tehetséggondozó Program Intézményeinek Egyesülete – Arany János Programiroda, 113–138.
- Bánkúti Zs. – Horváth Zs. – Lukács J. (2004): A szakképző iskolába járó diákok tanulási nehézségei. *Iskolakultúra*, 14(5): 3–26.
- Bickhard, M. H. (2003): An integration of motivation and cognition. In Smith, L. – Rogers, C. – Tomlinson, P. (eds.): *Development and Motivation: Joint Perspectives*. Leicester: British Psychological Society, 41–56.
- Boekaerts, M. (2003): Being concerned with well-being and with learning. *Educational Psychologist*, 28(2): 149–167.
- Ceglédi E. – Máth J. (2013): Az iskolai teljesítményt befolyásoló tényezők vizsgálata. *Alkalmazott Pszichológia*, 13(4): 23–46.
- Csapó B. (2008): A magyar iskolarendszer adaptációs problémái: a tudás minősége. In Fazekas K. (szerk.): *Közzoktatás, iskolai tudás és munkapiaci siker*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 113–131.
- Csibi M. (2006): A tanulási motiváció pszichoszociális tényezői. *Magyar Pedagógia*, 106(4): 313–327.
- D. Molnár É. (2013): *Tudatos fejlődés. Az önszabályozott tanulás elmélete és gyakorlata*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dávid J. (2009): Munkapiaci esélyek és pályaelhagyás a szakmai képzés végzőseinek körében. 3K Alapítvány, Budapest. <http://www.3kconsens.hu/files/Munkaero-piaci%20eselyek%20es%20palyaelhagyas.pdf>.
- Daruka M. – Sass J. – Bodnár É. (2015): Összefoglaló a „Szakmai tanárképzés országos módszertani és képzésfejlesztése” program munkájáról. In Horváth H. A. – Jakab Gy. (szerk.): *A tanárképzés jövőjéről. III. kötet. Pedagógusképzések – OFI koordinációval*. Budapest: Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, 121–132.
- Deci, E. L. – Koestner, R. – Ryan, R. M. (2001): Extrinsic rewards and intrinsic motivation in education: Reconsidered once again. *Review of Educational Research*, 71(1): 1–27.
- Fehérvári A. (2009): Kudarok a szakiskolákban. *Szakképzési Szemle*, 25(1): 23–44.
- Fejes J. B. (2005): Roma tanulók motivációját befolyásoló tényezők. *Iskolakultúra*, 15(11): 3–15.
- Fejes J. B. (2011): A célorientációs elmélet lehetőségei a tanulási motiváció kutatásában. *Magyar Pedagógia*, 111(1): 25–51.
- Fejes J. B. – Józsa K. (2005): A tanulási motiváció jellegzetességei hátrányos helyzetű tanulók körében. *Magyar Pedagógia*, 105(2): 185–205.
- Fejes J. B. (2012): A célorientációk és az osztálytermi környezet összefüggése a matematika tantárgyhoz kötődően 5–8. évfolyamon. PhD-értekezés, http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1635/1/FJB_PHD_DOLGOZAT.pdf.

- Gottfried, A. E. – Flaming, J. S. – Gottfried, A. W. (1998): Role of cognitively stimulating home environment in children academic intrinsic motivation: A longitudinal study. *Child Development*, 69(5): 1448–1460.
- Heckhausen, J. (1996): The development of mastery and its perception within caretaker-child dyads. I: Messer, D. J. (ed.): *Mastery Motivation in Early Childhood: Development, Measurement and Social Processes*. London – New York: Routledge, 55–79.
- Heine, S. J. – Kitayama, S. – Lehman, D. R. – Takata, T. – Ide, E. – Lueng, C. – Matsumoto, H. (2001): Divergent consequences of success and failure in Japan and North America: An investigation of self-improving motivations and malleable selves. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81(4): 599–615.
- Hidi, S. – Harackiewicz, J. M. (2000): Motivating the academically unmotivated: A critical issue for the 21st century. *Review of Educational Research*, 70(2): 151–179.
- Hofer, B. K. – Yu, S. L. – Pintrich, P. R. (1998): Teaching college students to be self-regulated learners. In Schunk, D. H. – Zimmerman, B. J. (eds.): *Self-Regulated Learning: From Teaching to Self-Reflective Practice*. New York: Guilford, 57–85.
- Horn D. (2014): A szakiskolai tanoncképzés rövid távú munkaerő-piaci hatásai. *Közgazdasági Szemle*, 61(9): 975–999.
- Józsa K. – Fazekasné Fenyvesi M. (2007): Tanulásban akadályozott gyermekek tanulási motivációja. *Iskolakultúra Online*, 1(1): 76–92.
- Kertesi G. (2010): Iskolázatlan szülők gyermekei és roma fiatalok a középiskolában. *Társadalmi Riport 2010*. Budapest: TÁRKI, 371–407.
- Kertesi G. – Varga J. (2005): Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 52(7–8): 633–662.
- Kézdi G. (2004): Iskolázottság és keresetek. In Fazekas K. – Varga J. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök, 2004*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet–Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 43–49.
- Kézdi G. (2008): Nem csupán a rendszerváltás következménye. A szakiskolai képzés hanyatló hozadékai mögött álló okok Magyarországon. In Fazekas K. (szerk.): *Közoktatás, iskolai tudás és munkapiaci siker*. KTI Könyvek 9. 73–94.
- Kézdi G. – Köllő J. – Varga J. (2008): Az érettségit nem adó szakmunkásképzés válságtünetei. In Fazekas K. – Köllő J. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2008*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet–Országos Foglalkoztatási Alapítvány, 87–136.
- Koszó Z. – Semjén A. – Tóth Á. – Tóth I. J. (2007): *Szakmastruktúra és szakmatartalom-változások a gazdasági fejlődés tükrében*. MKIK GVI, Kutatási Füzetek, 2. http://www.gvi.hu/data/papers/KF_2007_2_szakmastruktura_071106.pdf.
- Kozéki B. (1980): *A motiválás és a motiváció összefüggéseinek pedagógiai pszichológiai vizsgálata*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kozéki B. – Entwistle, N. J. (1986): Tanulási motivációk és orientációk vizsgálata magyar és skót iskoláskorúak körében. *Pszichológia*, 86(6): 271–292.

- Linnenbrink, E. A. – Pintrich, P. R. (2002): Achievement goal theory and affect: An asymmetrical bidirectional model. *Educational Psychologist*, 37(2): 69–78.
- Liskó I. (1996): A szakmunkásképzés fejlesztésének alternatívái. *Educatio*, 5(1): 1–14.
- Liskó I. (1997): Hátrányos helyzetű gyerekek a szakképző iskolákban. *Educatio*, 6(1): 60–73.
- Liskó I. (2001): Fiatal szakmunkások a munkapiacra. In Semjén A. (szerk.): *Oktatás és munkaerő-piaci érvényesülés*. Munkatudományi kutatások. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Budapest. <http://mek.oszk.hu/01500/01543/01543.pdf>.
- Liskó I. (2003): *Kudarcok a középfokú iskolákban*. Budapest: Oktatókutatási Intézet.
- Liskó I. (2008): Szakképzés és lemorzsolódás. In Fazekas K. – Köllő J. – Varga J. (szerk.): *Zöld könyv. A magyar közoktatás megújításáért*. Oktatás és Gyermekesély Kerekasztal. Budapest: Ecostat, 95–119.
- Maehr, M. L. – Braskamp, L. A. (1986): *The Motivation Factor: A Theory of Personal Investment*. Lexington: Lexington Oress.
- Maehr, M. L. – Sjogren, D. (1971): Atkinson's theory of achievement motivation: First step toward a theory of academic motivation? *Review of Educational Research*, 41: 143–161.
- Makó Á. (2015): A szakképzett pályakezdők munkaerő-piaci helyzete és elhelyezkedési esélyei. *Közgazdasági Szemle*, 62(5): 502–524.
- Mártonfi Gy. (2003): Az iskolai rendszerű szakképzés átalakulása. In Nagy M. (szerk.): *Mindenki középiskolája: középfokú képzés az ezredforduló Magyarországon*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet, <http://ofi.hu/az-iskolai-rendszere-szakkepzes-atalakulasa>.
- Mills, R. C. (1991): A new understanding of self: The Role of affect, state of mind, self-understanding and intrinsic motivation. *The Journal of Experimental Education*, 60(1): 67–81.
- Mooney, E. S. – Thronton, C. A. (1999): Mathematics attribution differences by ethnicity and socioeconomic status. *Journal of Education for Student Placed and Risk*, 4(3): 321–332.
- Nagy J. (1998a): A kognitív motívumok rendszere és fejlődése I. *Iskolakultúra*, 8(11): 73–86.
- Nagy J. (1998b): A kognitív motívumok rendszere és fejlődése II. *Iskolakultúra*, 8(12): 59–76.
- Pintrich, P. R. (2003): A motivational science perspective on the role of student motivation in learning and teaching contexts. *Journal of Educational Psychology*, 95(4): 667–686.
- Réthy E. (2001): A tanulási motiváció elemzése. In Csapó B. – Vidákovich T. (szerk.): *Neveléstudomány az ezredfordulón: Tanulmányok Nagy József tiszteletére*. Budapest: Tankönyvkiadó, 153–161.
- Revákné Markóczi I. (2001): A problémamegoldó gondolkodást befolyásoló tényezők. *Magyar Pedagógia*, 101(3): 267–284.
- Revákné Markóczi I. (2003): A természettudományos problémamegoldás és befolyásoló tényezőinek összefüggései a középiskolában. Doktori disszertáció, Debrecen.

- Revák-Markóczi, I. – Tóth-Kosztin, B. – Tóth, Z. – Dobó-Tarai, É. – Schneider, I. K. – Oberländer, F. (2008): Effects of applying the Rostock model on metacognitive development of pupils. *Journal of Science Education*, 9(2): 94–99.
- Rueda, R. – Moll, L. C. (1999): A motiváció szociokulturális megközelítése. In O’Neil, H. F. Jr. – Drillings, M. (eds.): *Motiváció: Elmélet és kutatás*. Budapest: Vince Kiadó, 129–148.
- Sinclair, K. E. (1985): *Students’ Affective Characteristics and Classroom Behavior*. The International Encyclopedia of Education. Oxford: Pergamon Press.
- Sós T. (2013): A szakiskolai képzés optimalizálási lehetőségei az észak-magyarországi tapasztalatok alapján In Bábosik I. (szerk.): *Az iskola optimalizálásának lehetőségei*. Budapest: Eötvös József Kiadó, 203–222.
- Stanley, P. – Londer, G. (1999): Egy általános gondolkodásfejlesztő program hatásai veszélyeztetett tanulók motivációjára és kognitív fejlődésére: a GKF-program eredményei. In Harold, F. – O’Neil, J. R. – Drillings, M. (szerk.): *Motiváció: Elmélet és kutatás*. Budapest: Vince Kiadó, 270–291.
- Szabó-Thalmeiner N. (2014): Az iskolai motiváció vizsgálata 5–12. osztályban. *PedActa*, 4(1): 17–29.
- Székelyi M. – Barna I. (2008): *Túlélőkészlet az SPSS-hez*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Tóth L. (1995): A tanulók motivációs sajátosságai és az iskolai teljesítmény. In Balogh L. – Bugán A. – Kovács J. – Tóth L. (szerk.): *Fejezetek az alkalmazott lélektan köréből*. Debrecen: KLTE Pszichológiai Intézet, 153–165.
- Zachár L. (2013): Az iskolázottság és szakképzettség hatása a munkaerő-piaci folyamatokra. In Kozma T. – Perjés I. (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 115–131.
- Zusho, A. – Pintrich, P. R. – Cortina, K. S. (2005): Motives, goals, and adaptive patterns of performance in Asian American and Anglo American students. *Learning and Individual Differences*, 15(2): 141–158.

Függelék

3. táblázat: A társadalmi-demográfiai változók megoszlása a két almintában és a regressziós elemzésben használt összevont adatbázisban, %

Változó	Közép-Magyarország N=607	Dél-Alföld N=630	Összevont adatbázis N=1237
Képzés szakterülete			
gazdasági-szolgáltatási	72,6	69,1	70,1
agrár	27,4	30,9	29,9
Szakképzési rendszer típusa			
Szakközépiskolai képzés	41,1	34,5	37,8
Szakiskolai képzés	58,9	65,5	62,2
Nem			
Férfi	49,2	43,5	46,3
Nő	50,9	56,5	53,7
Évfolyam			
9. évfolyamon tanul	23,4	24,8	24,1
10. évfolyamon tanul	34,9	21,9	28,4
11. évfolyamon tanul	18,6	23,6	21,0
12. évfolyamon vagy felette tanul	23,1	29,6	26,3
Ingázás			
Mindennap tömegközlekedéssel, autóval jut el az iskolába	64,1	55,3	59,7
Ugyanazon a településen él, ahol az iskola található	35,9	44,7	40,3
Lakóhely településtípusa			
Főváros	16,6	0,0	8,6
Megyei jogú város	9,9	13,5	11,7
Város	30,6	55,8	43,3
Község	42,1	30,7	36,4
Életkörülmények, lakáskörülmények			
Nehezebben élnek, mint a többiek a környezetükben	9,6	12,4	11,0
Átlagos szinten élnek	67,1	72,4	69,7
Jobban élnek, mint a többiek a környezetükben	17,2	10,9	14,0
Nem tudja megítélni	6,1	4,4	5,3

A táblázat folytatása a következő oldalon.

Változó	Közép-Magyarország N=607	Dél-Alföld N=630	Összevont adatbázis N=1237
Háztartás nagysága			
2 fős háztartásban él	5,1	7,3	6,3
3 fős háztartásban él	20,8	22,6	21,7
4 fős háztartásban él	34,2	41,0	37,6
5 fős háztartásban él	23,3	18,7	21,0
6 fős vagy annál nagyobb háztartásban él	16,5	10,4	13,4
Apa legmagasabb iskolai végzettsége			
Általános iskolai végzettség	13,3	5,6	9,5
Szakmunkás végzettség	43,8	49,8	47,0
Középfokú végzettség érettségivel	20,5	23,9	22,2
Felsőfokú végzettség	14,9	9,4	12,1
Egyéb	7,5	3,5	5,5
Anya legmagasabb iskolai végzettsége			
Általános iskolai végzettség	14,8	11,2	12,9
Szakmunkás végzettség	29,3	29,8	29,6
Középfokú végzettség érettségivel	27,2	40,2	33,8
Felsőfokú végzettség	21,3	15,0	18,2
Egyéb	7,4	3,8	5,5
Tanulmányi eredmény a legutóbbi félév átlaga alapján			
Volt elégtelen osztályzata	1,8	1,0	1,4
Elégséges	7,2	3,1	5,1
Közepes	41,6	38,4	40,1
Jó	31,4	34,9	33,2
Jeles	9,2	11,4	10,2
Nem válaszolt	8,8	11,2	10,1
Önbesorolás a legutóbbi félév tanulmányi átlaga alapján			
A rosszabb tanulók közé tartozik	7,9	5,6	6,7
A közepes tanulók között van	42,3	40,0	41,2
A jobb tanulók között van	29,7	36,0	32,9
A legjobb tanulók között van	20,2	18,3	19,1

A családi állapot és az étellel való elégedettség összefüggései és hatásuk a társadalmi integrációra a magyar társadalomban

Czibere Ibolya

czibere.ibolya@arts.unideb.hu

Beérkezés: 2016. 10. 04.

Átdolgozott változat beérkezése: 2017. 03. 16.

Elfogadás: 2017. 03. 21.

Összefoglaló: A tanulmány az egyének társadalmi integrációt befolyásoló családi jellemzőit vizsgálja. Abból indul ki, hogy a társadalom tagjai számára az egyik legmeghatározóbb integrációs tényező az étellel való elégedettség, ezért arra keresi a választ, hogy az együttélési formák, azaz az egyének családi állapota (házasság, élettársi kapcsolat, egyedülállóság, stb.) befolyásolja-e az étellel való elégedettséget, illetve milyen nemek és egyéb demográfiai-környezeti jellemzők szerinti különbségek határozzák ezt meg leginkább. Ebben az értelemben a tanulmány a családot mint elégedettségre ható integrációs intézményt értelmezi. A klaszterelemzés eredményei (az elégedettség terén) jelentős településtípus szerinti eltéréseket mutatnak a gyermekszám szerint megkülönböztetett háztartásnagyságok körében, az útmodell eredményei pedig bizonyítják, hogy a magyar társadalomban az egyének étellel való elégedettségét nem befolyásolja az aktuális családi állapota, sokkal inkább más, az életüket közvetlenül befolyásoló kooperációs terek minősége (családi kapcsolataik és a közvetlen lakóhelyi környezetük), valamint ettől gyengébb, de mérhető hatással a szubjektíven érzékelt személyes társadalmi presztízszük.

Kulcsszavak: társadalmi integráció, étellel való elégedettség, családi állapot, nemek szerinti különbségek, szubjektív életminőség

Bevezetés

A dolgozat a társadalmi integráció és dezintegráció kutatásához kapcsolódik, amelynek az elméleti alapozásában a Dupcsik–Szabari (2015) szerzőpáros az egyéneknek, intézményeknek egy társadalmi csoporttal vagy kollektivitással való kooperációját és a kooperációhoz szükséges értékek bizonyos fokú azonosságát tekinti társadalmi integrációnak. Tanulmányunk az integráció egyik legfontosabb intézményének, a családnak az integrációs funkcióit vizsgálja. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy az egyének étellel való elégedettségét meghatározza-e aktuális családi állapotuk, illetve mely tényezők (objektív és szubjektív) magyarázzák leginkább az elégedettséget. Az étellel való elégedettség a társadalmi integráció egyik kulcsfontosságú kategóriája, amelyet a családi hatásokon keresztül mért elégedettségi szint alapján értelmezzünk (családi hatásokon az egyének családi állapot szerinti jellemzőinek a demog-

ráfiai és háztartásjellemzők, a megfosztottságok, az elégedettség és a szubjektív anyagi helyzet alapján történő vizsgálatát értjük). Az elégedettség és normakövetés dimenzióit az integrációs modell létrehozásakor is figyelembe vették (Kovács és mtsai 2016), ebben az összefüggésben az elégedettségre ható integrációs intézmény, a család vizsgálata az integrációs modell kiegészítése. A legtöbb ember személyiségét leghatásosabban a családja formálja és a formálás fő mechanizmusai a személyes kötődésen keresztül hatnak (Jamieson 2011), ezért a család a társadalmi integráció legfontosabb mikrointézménye, illetve diszfunkcionális működése esetén a dezintegráció egyik lényeges oka lehet.

Az olyan *familisztikus értékek*, mint a családi összetartozás, a stabilitás és lojalitás iránti igény a család egészére átfogóan vonatkozó elvárások. Községi értékekről lévén szó, a csoport szükségleteit, céljait és azonosságtudatát helyezik előtérbe. Sokakban él az ideális családról alkotott kép, és az egyének hajlamosak abban hinni, hogy a család érdemli meg leginkább a bizalmukat. Családtagjaiktól, házastársuktól, szüleiktől, gyermekeiktől, sőt még távolabbi rokonaiktól is elvárják, hogy elkötelezettek legyenek a családi egység iránt. A községi értékek mellett az *individualista* (önmegvalósító) *törekvések* is áthatják a társadalmat. Ezek arra bátorítják az embereket, hogy merjenek saját boldogságuk, boldogulásuk, céljaik és identitásfejlődésük szellemében gondolkodni, és hangsúlyozzák az egyéni preferenciák, a személyes adottságok és lehetőségek kiteljesedését (Lugo Steidel–Contreareas 2003). Alapvetően a familisztikus és individualista értékek közötti szakadék képezi a család témakörében folyó viták alapját. A községi és az egyéni értékek egyidejű vonzereje a társadalomban és az egyénben is feloldásra váró feszültséget gerjeszt, egyben „a folytonosság és a változás paradoxona” (Bengston–Biblarz–Roberts 2007: 323).

A hagyományos családmódtól és nemi szerepektől történő eltávolodást sokan a *család válságaként* értelmezik (Coontz 2005). A válság jeleként olyan demográfiai tendenciákat azonosítanak, mint például a házasságban élők számának csökkenése, a házasságon kívüli együttélések, valamint az egyszülős családok számának növekedése. A *család átalakulási folyamata* (és nem a válsága) mellett érvelő kutatók szerint a mai családok a korábbiaknál jobb körülmények között élnek, ami jelentős hatást gyakorol a működésükre is (Coontz 1992; Yorborg 2002). A koncepció követői a családmódtól átalakulását a gazdasági trendekkel és kulturális fejlődési folyamatokkal magyarázzák. A 2000-es években született nemzetközi irodalmak rámutatnak az emberek házassági kedvét befolyásoló és a családi életre nagy terhet jelentő strukturális tényezőkre: a nyugati társadalmakban a 20. század második felében a sokak számára biztos megélhetést jelentő gyári munkalehetőségek megszűnőben voltak, a középosztály munkalehetőségei is egyre szűkültek, a jövedelmek nem tartottak lépést a szükségletekkel, a képzett munkaerő iránti igény egyre nőtt, s a nők egyre nagyobb számban jelentek meg a munkaerőpiacon. Ezek a gazdasági tényezők a házasságkötés időzítésére, a gyermekvállalási kedvre is hatást gyakoroltak, és negatív irányban befolyásolták az egyének házassági hajlandóságát és lehetősé-

geit (Cherlin 2005; Edin–Kefalas 2005; McLanahan–Donahue–Haskins 2005). Stephanie Coontz történész úgy fogalmaz, hogy „a házasság már egészen a kőkorszak hajnalától fogva folyamatos evolúciós változásokon megy keresztül” (Coontz 2005: 17), álláspontja szerint a történelmi hagyományok értelmében a családi modell változásai természetes, normális jelenségnek számítanak. Ezen válságdiskurzussal szemben álló nézőpont szerint a család belső viszonyainak átalakulása és a család funkciói közötti hangsúlyeltolódás szükségszerű, hiszen ez biztosítja a család megváltozott társadalmi körülményekhez történő alkalmazkodását és az integráltságot. A korábbi nemzedékekhez képest az életformák sokkal változatosabbak, az ezek közötti választás nagyobb rugalmasságot tesz lehetővé. Az alternatív életformák egyre elfogadottabbá válnak, aminek következtében újabb és újabb családformák fejlődnek ki. Ezeket a változásokat viszont nem minőségi romlasként értelmezik, hanem érvelésük szerint csak arról van szó, hogy a különböző családformák más-más értékeket hordoznak. A családi mintázat átalakulása miatt a családi élet kevésbé kiszámítható, mint a huszadik század közepén volt. A család életét nagy részben a saját felfogása és ritmusa szerint működő két felnőtt döntései és választásai határozzák meg (Waite–Gallagher 2000).

A mai párkapcsolatok számára a legnagyobb kihívást a személyes fejlődési utak párkapcsolatba történő integrálása jelentheti (Waite–Gallagher 2000). Az egyéni boldogság és a családi összetartozás nem szükségszerűen áll ellentmondásban egymással. A kutatások szerint egy támogató párkapcsolat kifejezetten jótékony hatással van az egyén jó közérzetére (uo.). Az emberi kapcsolatok minősége és a társadalmi elismertség érzése szoros összefüggésben áll egymással. Az egyén magánjellegű kapcsolataiban (például családi és rokon kapcsolatai, párkapcsolat és szexuális kapcsolat, barátság) tanúsított viselkedésére nagy hatással van az, hogy mennyire elégedett a társadalomban betöltött szerepeivel. Amennyiben elégedetlen a társadalmi pozícióival és nem képes ezek megváltoztatására, belső harmóniája felborulhat, ami kifejeződik a kapcsolataiban is (Jamieson 2011). A kapcsolati tőkék és hálózatok integráló szerepének vizsgálata évtizedek óta a legfőbb nemzetközi és hazai kutatási kérdések körébe tartozik (Granovetter 1991; Coleman 1998; Bourdieu 1998; Albert–Dávid 2006, 2007; Dávid 2010). A téma jelentőségét az adja, hogy az emberek közötti viszonyok és kapcsolatok a társadalmi integrációban meghatározó szerepet játszanak.

A rendszerváltást követő gazdasági változások a magyar családok helyzetében is jelentős fordulatokat eredményeztek. Ennek következtében családok tömegei kerültek válságba, „(...) hiszen megrendült egy korábbi szerkezeti és életvezetési modell érvényessége. Ez a modell a kétkeresős család volt...” (Somlai–Tóth 2002: 342). A hazai szakirodalmak tanúsága szerint a családokra irányuló kutatások zöme leginkább a családformák és a családi funkciók változásának okaira és a családi élet „válságainak” feltárására koncentrált. Napjainkra a családfunkciók változása a családfogalom kiszélesedésével járt együtt, amelyet számtalan társadalmi tényező együttes hatása

eredményezett. Neményi és Takács (2005) ezek körében a házasság intézményének társadalmi presztízsveszteségét, a szexuális magatartásokban bekövetkező változásokkal szembeni társadalmi engedékenységek növekedését és a válások terjedését emeli ki. A klasszikus nukleáris családmódel egyeduralmát felváltotta a családi életformák pluralizációja, amelyhez a klasszikus nemi szerepek részbeni funkcióvesztése és a nők társadalmi-gazdasági önállósulása is hozzájárult.

A pozitív életminőség (quality of life) egyik leggyakrabban mért dimenziója az étellel való elégedettség. Ennek vizsgálata során a megkérdezett a saját kritériumai szerint kognitív alapon értékeli az általános életminőségét, ezért is tekintik az étellel való elégedettséget¹ a szubjektív jóllét egyik meghatározó elemének (Diener 2000). Ennek megfelelően a szubjektív életminőség a jelenben érzékelt életkörülményekkel való elégedettségi szintet jelöli. A szubjektív életminőségre irányuló vizsgálatok eredményei szerint azok számolnak be magasabb szubjektív jólétről, akik házasságban vagy tartós párkapcsolatban élnek (Veenhoven 1989; Frey-Stutzer 2003), de azok is elégedettebbek, akik rendszeresen találkoznak a rokonaikkal vagy barátaikkal (Veenhoven 1984). Diener és Seligman (2004) eredményei szerint a válás nagyobb mértékben csökkenti az étellel való elégedettséget, mint az özvegyiség. A gyermekek léte viszont Veenhoven (1984) eredményei szerint nem járul hozzá a boldogsághoz. Murinkó (2007) az élet egyes részterületeivel (jövedelmi helyzet, családi élet, egészség, munka) való elégedettséget vizsgálta életkori különbségekben. Az életkor és a boldogság között direkt és indirekt kapcsolatot is kimutatott. Az életkor előrehaladtával az eltérő életkori korcsoportokban mért elégedettség az életkörülmények változásától és a különböző életesemények hatásától függetlenül is csökken. Eredményei, hasonlóan a Spéder-Kapitány (2002) szerzőpáros eredményeihez, azt mutatják, hogy az életkor és az elégedettség U alakú kapcsolata alapján a húszas és a negyvenes éveikben járók életminősége a legmagasabb, és a legidősebbeké a legalacsonyabb. Lengyel és Janky (2003) eredményei szerint a fiatalabbak átlagosan nagyobb arányban érzik magukat elégedettnek. Az étellel való elégedettség esélyét az anyagi erőforrások irányából vizsgálva azt a megkérdezettek szubjektív osztályhelyzete befolyásolta, és leginkább a magasabb státuszúak nyilatkoztak úgy, hogy elégedettebbek. A szerzők integrált modelljének eredményei ugyanakkor azt mutatták, hogy az objektív vagyoni, jövedelmi és munkaerőpiaci helyzet nem játszik szerepet az elégedettségi szint meghatározásában.

A társadalmi integráció szemszögéből a család és az elégedettség összefüggései nem vitathatók, de ezzel összefüggésben bemutattuk, hogy az egyének elégedettségét erőteljesen befolyásolja a társadalom minősége és az egyén társadalmi hierarchiában elfoglalt helye is. Az egyének elégedettsége is hatást gyakorol a társadalom integráltságára, a magasabb jóléti szinten élő egyének a kutatási eredmények szerint egyrészt produktívabbak, másrészt sokkal kisebb eséllyel jelennek meg körük-

1 Az Élettel Való Elégedettség Skála (Satisfaction with Life Scale, SWLS) eredetileg öttételes, és az állításaival való egyetértésről hétfokú skálán nyilatkozik a válaszadó (Diener 2000).

ben mentális betegségekre utaló (dezintegráló) tünetek (Seeman 2000). Tóth Olga az integráló és dezintegráló családok kapcsán említi, hogy a család egyfajta védőfaktorként működik, és fontos biztosítéka a sikeres társadalmi integrációnak; ugyanakkor fordítva is igaz: az egyének társadalmi dezintegráltsága mögött a család nem megfelelő működése vagy épp a hiánya is állhat (Tóth 2012). Kopp és munkatársai (Kopp 2008; Kopp–Skrabski 2009) adatfelvételek sorával igazolták a család integráló és dezintegráló hatásait. A magyar lakosság fizikai és mentális állapotának nagymintás felvételei bizonyították, hogy a család hatásait nem csupán az integráló/nem integráló családsémák ellentétpárjaként lehet megragadni. Mindezekből kiindulva, tanulmányunkban elsősorban nem arra keressük a választ, hogy a családok (vagy az egyes párkapcsolati formák) jól töltik-e be az integráló szerepüket. Ennek a kérdésnek a megválaszolására, egyetértve Tóth Olgával (2012), nem alkalmasak az olyan típusú adatfelvételek, amelyek bizonyos családformák meglétében keresik az integráció sikerességét, más családformákat ellentétpárként szembeállítva ezekkel, illetve azok sem, amelyek kifejezetten a könnyen mérhető változók, mint pl. a családi állapot preferálásából indulnak ki. Továbbá nem kívánjuk szembeállítani a normának megfelelő családformát a „másfajta” családformákkal sem, és nem kívánjuk bizonyítani sem pró, sem kontra a családformák közötti integráltsági különbségeken keresztül, hogy a normának megfelelő családforma a családtagok integráltságának legfőbb biztosítéka.

Eredményeinket a dolgozat első részében a családi jellemzők általános leírásán és az egyes háztartásformák elégedettségét befolyásoló kombinált tényezők elemzésén keresztül mutatjuk be a jóllét-elégedettség-integráltság hármában. A tanulmány második részében többváltozós elemzések segítségével modellezzük az étellel való elégedettséget magyarázó legfontosabb tényezőket, elsősorban annak a kérdésnek a megválaszolásával, hogy a jelenkori magyar társadalomban milyen családi és egyéb hatások befolyásolják az egyének elégedettségének (boldogságának) szintjét, és a feltárt magyarázó tényezők milyen módon hatnak a társadalmi integrációra.

Adatok és módszerek

Jelen tanulmány az „Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban” című OTKA-kutatás adatbázisának felhasználásával készült. Az adatfelvétel 2015-ben zajlott. A minta elemszáma 2687 fő. A kérdezettek háztartásában összesen 6569 fő él. A minta országosan reprezentatív nemre, életkorra, iskolai végzettségre, településtípusra és régióra. Az elemzés során súlyozott adatbázisból dolgoztunk, így az eredmények érvényessége – a felhasznált kutatási adatbázis által kínált lehetőségeket teljes mértékben kihasználva – kiterjeszthető a magyar lakosságra.

Elemzéseinkbe² az adatbázis felhasználásával készített kereszt táblák és a hozzájuk tartozó khi-négyzet-próbák, valamint – a vizsgált változók normalitásának függvényében – parametrikus és nem parametrikus *t*-próbák, illetve varianciaanalízisek eredményeit is beemeltük.

A tanulmány 5. pontjában a településtípust és a gyermekszámot jelző változók felhasználásával klaszterekbe soroltuk a válaszadókat. A besorolás alapjául a minta sajátosságait, a könnyű értelmezhetőséget és a megbízhatóságot szem előtt tartva, a klasztereljárások közül a kétlépéses klaszteranalízist választottuk. A felhasznált változók megfeleltek a módszer által velük szemben támasztott követelményeknek, a kapott 6 klaszter pedig megfelelő minőségű, és a vizsgált tényezők alapján egymástól csoportonként kellően elkülönülő válaszadókat tartalmaz. A távolságok méréséhez a kategoriális változók használata esetén kézenfekvő, log-likelihood módszert alkalmaztunk.

A kutatásban használt kérdőív mérte a háztartások kiadásait, fogyasztási szokásait, a kérdezett munkaerőpiaci státuszát, jövedelmi viszonyait, szabadidő-felhasználását, kultúrafogyasztását, a kapcsolati jellemzőket, a bizalmi szintet, értékeit, véleményét, társadalmi részvételét, a lakásviszonyait, a mobilitási jellemzőket és a vallási, etnikai hovatartozást. A kérdőív kérdései olykor a családra, máskor a háztartásra vonatkoztak. Mivel a család mérete és a háztartás mérete általában eltérő, az eredmények értelmezése során, elsősorban a fogyasztási jellemzők esetében, a háztartásnagyságokat (háztartásokban együtt élők száma) tekintjük az elemzés egységének.

Tanulmányunkban elsősorban a családi állapottal összefüggő információkat dolgoztuk fel, mindezt területi dimenzióban is vizsgálva. Arra voltunk kíváncsiak, hogy az egyén étellel való elégedettségét meghatározza-e az aktuális családi állapota, illetve mely tényezők (objektív és szubjektív) magyarázzák leginkább az elégedettséget. Az általános elégedettségre irányuló standard kérdés a kérdőívben így hangzott: „Általában véve jelenleg mennyire elégedett az életével?” A válaszadóknak 1-től 10-ig terjedő skálán kellett bejelölniük a rájuk vonatkozó értékeket. E megközelítéssel egyúttal elfogadtuk azt a Bulmahn (1996) által megfogalmazott megközelítést (idézi Spéder–Kapitány 2002), hogy a különböző életszférákkal való elégedettség végső soron a válaszadó általános elégedettségi szintjében jelenik meg.

Sem a nemzetközi, sem a hazai kutatási eredmények nem bizonyítják egyértelműen, hogy általában véve az egyén családi állapota hatással van az életével való elégedettségére, erre alapozva előzetes feltevéseinket, hipotézisünk megfogalmazásakor mi is abból indulunk ki, hogy mindezek az összefüggések igazak a magyar társadalomban zajló folyamatokra is, vagyis a magyar társadalomban a családi állapot kategóriája nem befolyásolja meghatározó módon az egyén étellel való elégedettségét, ezen keresztül pedig társadalmi integráltságát. Ehelyett azt feltételezzük, hogy

2 Köszönetemet fejezem ki Gégény Jánosnak a módszertani megoldások kidolgozásában nyújtott szakmai segítségéért.

egyrészt annak a családnak vagy háztartásnak a nagysága a meghatározó, amelyben az egyén él, másrészt, hogy leginkább az aktuális szubjektív osztály- és egyéb önbesorolások és vélekedések együttes hatása eredményezi az egyének elégedettségének, ezzel együtt integráltságának a szintjét.

A családi állapot jellemzői – kétváltozós elemzések

A család a társadalmi integráció alapintézményeként meghatározó változásokon ment keresztül az elmúlt évtizedekben, amelyek jelentős részben leírhatók az adatfelvétel segítségével. A válaszadók családi állapotát a nőtlen-hajadon, házas, elvált, özvegy klasszikus kategóriáival mérte a kérdőív, kiegészítve azokkal a nem klasszikus státuszú életformákkal, mint pl. házas, de élettárssal élő; elvált és élettárssal élő, stb. Az élettárssal élők, az elváltak és az özvegyek esetében összevont kategóriát használtunk. Élettárssal élőknek soroltuk be mindazokat, akik nőtlenek, hajadonok és van élettársuk, de azokat is, akik formálisan még házasok, de élettárssal élnek, illetve, akik elváltak, de van élettársuk, vagy özvegyek, és nem egyedül, hanem élettárssal élnek. Az elváltak közé csak azokat soroltuk, akiknek nincs élettársuk, az özvegyek körébe pedig az egyedül élőket. A fenti kategóriákat alkalmazva az eredmények szerint a válaszadók jelentős része házasságban él, egyötödük egyedülálló, az élettárssal élők, az elváltak és az özvegyek 10 százalékot képviselnek a mintában (1. táblázat).

1. táblázat: *Családi állapot*

Kérdezett családi állapota	N	%
nőtlen, hajadon, nincs élettársa	608	22,6
élettárssal él	320	11,9
házas (és házastárssal él)	1156	43,0
elvált (egyedül él)	274	10,2
özvegy (egyedül él)	329	12,2
Összesen	2687	100,0

A *nemek szerinti* különbségek alapján szignifikánsan³ több férfi él házasságban, és ugyancsak több él egyedülállóként egyedül is, mint nő, míg az egyedül élő elváltak és az özvegyek körében jelentősebb nőbőbbség tapasztalható. *Életkor szerinti bontásban* erős szignifikáns⁴ kapcsolatot mutattunk ki az egyes korosztályok és a családi álla-

3 A khi-négyzet értéke: 171,657, $p \leq 0,001$.

4 A khi-négyzet értéke: 2005,433, $p \leq 0,001$.

pot kategóriái között. Minél fiatalabb korosztályt vizsgálunk, annál népszerűbbek az élettársi kapcsolatok, a vizsgált életkor csökkenésével az élettársi kapcsolatban élők száma folyamatosan nő. A házasságban élők az 50–59 éves korosztály körében a legelterjedtebb együttélési forma. Az elváltaknak viszont, akik a kérdéses időpontjában is egyedül éltek, a két középkorosztály körében (40–49 év, 50–59 év) a legmagasabb az arányuk (18,4%, 18,5%), de a hatvan éven felüliek csaknem egyötöde is válás miatt él egyedül. Az életkor előrehaladtával emelkedik az özvegyiségben élők aránya, a 60–69 évesek egyötöde, míg a 70 éven felüliek több mint fele özvegyként él.

A családi állapot jellemzőinek nemek és életkor szerinti vizsgálata során szintén erős szignifikáns⁵ nemek közötti különbségeket találtunk. A legfigyelemreméltóbb különbség az elváltak körében írható le, a válás után a nők jóval többen maradnak egyedül (60,7%), mint a férfiak. Hasonló a helyzet az özvegyiség terén, az özvegyek 84 százaléka is nő. Az egyedülállók (nőtlenek, hajadonok) körében viszont jóval több férfit találunk, mint nőt (58,9%, 41,1%). A korosztályi különbségeket vizsgálva csupán néhány jellegzetes nemek közötti eltérést emelünk ki. Az ötven éven aluliak körében minden korosztályban magasabb az egyedülálló férfiak aránya, mint az egyedülálló nőké. Már a legfiatalabbak között is (18–29 évesek) kétszer annyi nő él házasságban, mint férfi, körükben kisebb eltéréssel, de az élettársi kapcsolatokra is igaz, hogy több fiatal nő él ilyen párkapcsolatban, mint fiatal férfi (a nők esetében 20 százalékos körüli, a férfiak esetében nem éri el a 15 százalékos arányuk a korosztályon belül). Az élettársi kapcsolat férfiak és nők esetében is a 30–39 éves korosztály körében a legpreferáltabb, kis női túlsúllyal (22,3%, 24,0%). A fiatal középkorosztályon belül (30–39 év) a legnagyobb statisztikai eltérés az egyedülállók körében tapasztalható. A korosztály sajátossága, hogy a férfiak kétszer annyian nőtlenek, mint ahányan a nők hajadonok. A negyven év fölötti korosztályokban együttesen még mindig egyharmad fölötti az egyedülálló (nőtlen) férfiak aránya, míg a nők körében ez az érték (hajadonok) nem éri el a húsz százalékos sem. Az elváltak körében a férfiak és nők esetében is leginkább a 40–49 és az 50–59 éves korcsoportokban magas kiugróan az elváltak és emiatt egyedül élők aránya. Sajátos nemek közötti különbség, hogy mindkét csoportban az elvált nők élnek többen egyedül, ez különösen a 40–49 évesek körében szembetűnő, ahol a férfiak 15 százaléka, míg a nők 21,4 százaléka él a válás után egyedül. A 60–69 évesek körében az elváltak között viszont már a férfiak túlsúlya a jellemző, a fiatalabb idős korosztály körében szignifikánsan több férfi él egyedül, mint nő (16,9%, 12,4%). A két nem közötti legkirívóbb különbségek mégis a két idős korosztályon belül figyelhetők meg az özvegyek arányát tekintve. Sehol máshol ilyen kiugró mértékű különbséggel nem találkozunk. Már a fiatalabb időségek esetében is jelentős a nemek közötti szakadék a nők körében tapasztalható rendkívül magas özvegyiségi arány miatt. Csaknem egyharmaduk (32,7%) már ekkor özvegyként él egyedül, míg a férfiak körében ez az arány

5 A khi-négyzet értéke: férfiak: 778,052, $p \leq 0,001$; nők: 1189,091, $p \leq 0,001$.

nem éri el a tíz százalékot sem (8,4%). A 70 éven felülieknél viszont a nemek közötti különbség még inkább növekszik, ebben a korosztályban már háromszor annyi nő él özvegységben egyedül, mint férfi. A korosztály nőtagjainak csaknem 72 százalékát érinti az özvegyseg, a férfiak körében ez az arány nem éri el a 25 százalékot sem.

A *családi állapot településtípusonkénti jellemzői* közül különösen a házasságban és az élettársi kapcsolatokban élők településkülönbségeit tartjuk fontosnak kiemelni. A házasok több mint 60 százaléka kistelepüléseken él (város, falu), a legkisebb arányt a fővárosiak képviselik körükben (17,2%). Leginkább kiugró értékeket viszont az élettársi kapcsolatok települési jellemzői mutatnak. Ezen a családi állapoton belül a kisvárosokban élők értéke emelkedik ki, meghaladva a 30 százalékos arányt is, miközben a fővárosi és a falusi értékek alig több mint 20 százalékkal mutathatók ki. Az egyedülállók (nőtlenek, hajadonok) között többségben vannak a falvakban élők (28,5%), de minden más településtípus is legalább 20 százalékos arányban szerepel. A válás miatt egyedülállók között legkevésbé a fővárosi és a falusi emberek érintettek (kb. 20%-os arányban), leginkább a városokban (30%) és a nagyvárosokban élők (27,5%) köréből kerülnek ki. Az özvegyseg miatt egyedül élők körében a falusiak és a kisvárosiak vannak jelen legnagyobb arányban (kb. 30%), de az özvegyek között 20-20 százaléknyi a fővárosi és a nagyvárosi lakos is.

A *családi állapot szerinti aktivitások* vizsgálata azt mutatja, hogy arányaiban az élettárssal élők és az elváltak körében találjuk a legtöbb alkalmazottat (57,6%, 54,6%), az egyedülállók és a házasságban élők között arányuk kevéssel ötven százalék alatt marad. A nőtlenek, hajadonok körében még sokan tanulnak is, ezért a foglalkoztatásban állók után a legnagyobb arányú csoportot a tanulók képezik, egynegyedük van ebben a státuszban. Az élettárssal élők preferálják leginkább a vállalkozói tevékenységeket is, itt találjuk a legnagyobb arányú vállalkozói csoportot. Tíz százalékuk vállalkozik vagy végez ilyen típusú tevékenységet, a házasok és az elváltak ettől kissé lemaradva, de nem leszakadva követik őket.

A munkanélküliek aránya (5,3%) az egyedülállók (nőtlenek/hajadonok) körében a legmagasabb, de körükben a közmunkások is 4,6 százalékot képviselnek. Alkalmi munkákat leginkább az egyedülálló nőtlenek, hajadonok és az elváltak végeznek (3% körüli arányban), a párkapcsolatban élőkre ez a munkavégzési forma ilyen mértékben nem jellemző. A közmunkás státusz az élettársi kapcsolatban élők (5,3%) és az elváltak körében (5,5%) a leginkább jellemző, igaz, az egyedülállók között is eléri a 4,6 százalékot. Viszont a házasságban élők körében mutatható ki a legalacsonyabb érintettség mind a közmunkákkal, mind a munkanélküliséggel kapcsolatban (3,1%, 2,3%).

Az élettárssal élők körében kiugróan magas a gyermekgondozási ellátást igénybe vevők száma is (10,6%), míg a házasságban élők körében ez nem éri el az öt százalékot sem (4,9%). A házasságban élők körében a foglalkoztatási csoportjellemzők hangsúlyosan másként alakulnak az élettársi kapcsolatban élőkhez képest abból a szempontból is, hogy a legnagyobb létszámú, vagyis a munkaerőpiacon alkalmazásban állókat (47,1%) követően a nyugdíjasok képviselik a másik legmarkánsabb csoportot a csaknem

Minél nagyobb a háztartásokban élők száma, annál nagyobb valószínűséggel élnek kistelepülésen, az öt vagy több fős háztartások 41 százaléka például falvakban él. Az egyfős háztartásoknak csak a negyedét alkotják azok, akik még ténylegesen egyedül-állók és egyedül is élnek, ezt a háztartásformát leginkább az egyedül élő elváltak és özvegyek alkotják. A háztartások jelentős részében nincsenek gyermekek (73,2%), a gyermekesek között az 1 gyermekkel rendelkező háztartások aránya a legnagyobb (17,4%), a három vagy több gyermekes háztartások aránya a legalacsonyabb (1,5%) (3. táblázat).

3. táblázat: A háztartások gyermekszám szerinti kategóriákban

Gyermekszám a háztartásokban	N	%
nincs gyermek	1968	73,2
1 gyermek	467	17,4
2 gyermek	211	7,8
3 vagy több gyermek	42	1,5
Összesen	2687	100,0

Az egy gyermekkel rendelkező háztartások fele 3 fős háztartás, azaz kétszülős, egygyermekes családmódel, de az eredmények szerint az egy gyermeket nevelők körében a gyermeküket egyedül nevelő szülők aránya is közelíti a 15 százalékot. A két gyermeket nevelők zöme négy- vagy ötfős háztartásokban, azaz kétszülős, kétgyermekes modellben él. Egytizedükben viszont csak valamelyik szülő neveli egyedül két gyermekét. A három vagy több gyermekkel rendelkezők leginkább 5 vagy több fős háztartásokban élnek, ugyanakkor az eredmények szerint 29 százalékuk négyfős, vagyis olyan családban él, amelyből hiányzik az egyik szülő. Az egyszülős családok közül láthatóan a három vagy több gyermeket nevelők magas aránya a leginkább kritikus eredmény.

4. táblázat: Gyermekszámok a háztartásokban az egyes háztartáskategóriákban élők száma szerint

		Fő/háztartás kategóriák					Összes
		1 fő/ háztartás	2 fő/ háztartás	3 fő/ háztartás	4 fő/ háztartás	5 vagy több fő/ háztartás	
nincs gyermek	N	524	893	354	135	62	1968
	%	26,6	45,4	18,0	6,9	3,2	100,0
1 gyermek	N	20	69	230	95	53	467
	%	4,3	14,8	49,3	20,3	11,3	100,0
2 gyermek	N	0	0	22	110	79	211
	%	0,0	0,0	10,4	52,1	37,4	100,0
3 vagy több gyermek	N	0	0	1	12	28	41
	%	0,0	0,0	2,4	29,3	68,3	100,0
Összes	N	544	962	607	352	222	2687
	%	20,2	35,8	22,6	13,1	8,3	100,0

Mit nem fogyasztanak...?

A fogyasztási lehetőségekkel összefüggésben a kérdőív három tényezőre kérdezett rá. A háztartásokban élők megengedhetik-e maguknak, hogy legalább egy hétre elmenjenek nyaralni, hogy legalább minden második napon húst egyenek, vagy lakásukat megfelelően fűtsék. Ezeket a kérdéseket elemzésünkben alapvető megfosztottsági kérdéseknek tekintettük, elsősorban nem jövedelmi szegénységként, hanem kirekesztődési tényezőként értelmeztük. A nyaralással összefüggő kérdésre szélsőséges válaszokat kaptunk, amelyekből úgy tűnik, hogy a magyar háztartások kétharmada nem engedheti meg magának évente az egyhetes nyaralást. Csaknem egynegyedük azt sem, hogy minden második napon húst egyen, és körülbelül egytizedük nem tudja a lakását sem megfelelően fűteni. Indexet képezve a három itemből (enyhén megfosztottnak tekintettük azokat, akik a három elemből egyet nem engedhetnek meg maguknak, megfosztottnak, akik kettőt nem, és erősen megfosztottnak, akik egyet sem), az eredmények szerint a válaszadók egynegyede a felsorolt három tényező közül kettőt nem engedhet meg magának, vagyis ebben az értelemben „megfosztott” (5. táblázat).

5. táblázat: A fogyasztási lehetőségek jellemzői a megfosztottság kategóriái szerint

Megfosztottság	N	%
nem megfosztott	921	34,9
enyhén megfosztott (1-et nem fogyaszt a 3-ból)	1069	40,5
megfosztott (2-t nem fogyaszt a 3-ból)	390	14,8
erősen megfosztott (egyet sem fogyaszt a 3-ból)	261	9,9
Összesen	2641	100,0

Ugyancsak ezen index kategóriáit használva, a *családi állapot* szerinti eredmények (6. táblázat) azt mutatják, hogy az egyedülálló nőtlenek, hajadonok a legkevésbé érintettek a megfosztottságban. Ez annál is inkább nem meglepő, hiszen ebben a kategóriában találjuk a felnőtt, de a szüleikkel még együtt élő fiatalokat is, akiknek emiatt az egyedülállósága többségük esetében nem jelent egyfős háztartást és ön-ellátási kötelezettséget. A legjelentősebben viszont az egyedül élő özvegyek kizáródása figyelhető meg, alig több mint egytizedükről mondhatjuk, hogy a fenti kategóriák alapján nem megfosztottak. A válás miatt egyedül élők körében is kritikusabb a helyzet, mint a többi családi együttélési forma esetében, de itt nem általában véve, hanem a szélsőségek tekintetében. Körükben találjuk a legnagyobb arányú „erősen megfosztott” csoportot, vagyis akik sem a nyaralást, sem a kétnaponta húsevést, sem a rendes fűtést nem engedhetik meg maguknak. A legalább két dologban hiányt

szenvedők („megfosztottak”) esetében is az elváltak és az özvegyek tekinthetők a leginkább kirekesztődött társadalmi csoportnak. A legkevésbé az élettárral élőket és a házasságban élőket fenyegeti a legsúlyosabb megfosztottság, a párkapcsolatban élés valamiféle védelmet nyújt a szélsőséges kiszorulással szemben. Ugyanakkor az erősen megfosztottakat vizsgálva, az egyedülálló nőtlenek, hajadonok körében is találunk egy markáns, erősen kirekesztődött (mindhárom szempontból hiányt szenvedő) csoportot (12,5%), annak ellenére, hogy korábban leírtuk, hogy általában véve is ők a legkevésbé érintettek a kirekesztődésnek bármely formájában ezen a téren.

6. táblázat: A családi állapot megfosztottság szerinti jellemzői (%)

		Családi állapot					Összesen
		nőtlen, hajadon, nincs élettársa	élettárral él	házas (és házas- tárral él)	elvált (egyedül él)	özvegy (egyedül él)	
nem megfosztott	N	251	125	427	68	50	921
	%	42,3	39,4	37,6	25,0	15,5	34,9
enyhén megfosztott (1-et nem fogyaszt a 3-ból)	N	196	133	468	113	158	1068
	%	33,0	42,0	41,2	41,5	49,1	40,5
megfosztott (2-t nem fogyaszt a 3-ból)	N	73	37	162	48	70	390
	%	12,3	11,7	14,3	17,6	21,7	14,8
erősen megfosztott (egyet sem fogyaszt a 3-ból)	N	74	22	78	43	44	261
	%	12,5	6,9	6,9	15,8	13,7	9,9
Összesen	N	594	317	1135	272	322	2640
	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A háztartásnagyságokra vetítve a megfosztottsági indexeket, azt találtuk, hogy a két szélső nagyságú háztartástípusban, az 1 fős és az 5 vagy több fős háztartásokban tapasztalhatók a legerősebb megfosztottságok. Mindkét háztartásforma egyharmadában rendszeresen megélik, hogy legalább két fogyasztási szükségletük rendszeresen kielégítetlen marad.

Elégedettek-e? Párkapcsolatban élők és azon kívüliek

A kutatás az elégedettséget három kategóriában mérte. Arra kérdezett rá, hogy a válaszadók mennyire elégedettek a környékkel, ahol élnek, a családon belüli kapcsolataikkal, és mindent egybevetve az életükkel. A válaszokat 0-tól 10-ig terjedő skálán jelölhették, ahol a 0 jelentette a teljes elégedetlenséget, a 10-es a teljes elégedettséget.

A párkapcsolatban élők körében a *környékükkel*⁶ a házasok a legelégedettebbek, az egyedülállók között pedig az özvegyek elégedettségi szintje a legmagasabb (összességében is ők a legelégedettebbek ezen a téren) (7. táblázat). Ugyanakkor az átlagpontok viszonylag alacsonyak, láthatóan nem mindenben tartják kielégítőnek a lakókörnyezetüket a megkérdezettek. A legkevésbé integrálnak ezen a területen tekinthetők.

7. táblázat: *Mennyire elégedett Ön a környékkel, ahol él?*

Családi állapot	N	Minimum	Maximum	Átlag	Std. Deviation
nőtlen, hajadon, nincs élettársa	608	0	10	6,79	2,352
élettárral él	320	0	10	6,75	2,292
házas (és házastárral él)	1156	0	10	7,10	2,247
elvált (egyedül él)	274	0	10	6,57	2,232
özvegy (egyedül él)	329	0	10	7,23	2,244

Kruskal–Wallis-próba			
Mennyire elégedett Ön a környékkel, ahol él?	Családi állapot	N	Átlagos rangpontszám
	nőtlen, hajadon, nincs élettársa	484	1294,41
	élettárral él	277	1250,00
	házas (és házastárral él)	1179	1381,20
	elvált (egyedül él)	292	1220,54
	özvegy (egyedül él)	452	1428,53
	Összesen	2684	

*Családi kapcsolataikkal*⁷ (8. táblázat) szintén a házasok a legelégedettebbek a párkapcsolatban élők között. Az egyedülállók körében ezen a téren is az özvegyek a leginkább elégedettek, és az elváltak a legkevésbé. Ugyanakkor az átlagpontszám viszonylag magas, minden kapcsolati formában 8-as fölötti, kivéve az elváltakat, ahol ettől kissé elmarad (7,6). A nőtlenek, hajadonok átlagos elégedettsége is magas (8,36). Családi kapcsolataikkal láthatóan minden együttélési formában elégedettebbek a válaszadók, mint a lakókörnyezeti körülményeikkel.

6 Kruskal–Wallis-próba. A khi-négyzet értéke: 22,061, $p \leq 0,001$.

7 Kruskal–Wallis-próba. A khi-négyzet értéke: 215,376, $p \leq 0,001$.

8. táblázat: *Mennyire elégedett Ön a családon belüli kapcsolataival?*

Családi állapot	N	Minimum	Maximum	Átlag	Std. Deviation
nőtlen, hajadon, nincs élettársa	608	0	10	8,17	2,027
élettárssal él	320	0	10	8,17	2,005
házas (és házastárssal él)	1156	0	10	8,73	1,713
elvált (egyedül él)	274	0	10	6,56	2,601
özvegy (egyedül él)	329	0	10	6,56	2,332

Kruskal–Wallis-próba			
Mennyire elégedett Ön a családon belüli kapcsolataival?	Családi állapot	N	Átlagos rangpontoszám
	nőtlen, hajadon, nincs élettársa	482	1298,70
	élettárssal él	277	1268,09
	házas (és házastárssal él)	1177	1517,36
	elvált (egyedül él)	289	822,99
	özvegy (egyedül él)	448	1278,55
	Összesen	2673	

Az *élettel való elégedettségük* viszont a családi kapcsolatokhoz képest alacsonyabb átlagpontoszámokat mutat (9. táblázat). Az előző eredményekhez hasonlóan mindent egybevetve az életükkel is szignifikánsan⁸ a házasok a legelégedettebbek (7,65), az egyedülállók körében viszont a nőtlenek, hajadonok. A leginkább elégedetlenek az egyedül élő elváltak (6,73), az ő helyzetük (a lakókörnyezeti integráltságukat kivéve) minden tekintetben a legrosszabbnak ítélt.

9. táblázat: *Mennyire elégedett Ön mindent egybevetve az életével?*

Családi állapot	N	Minimum	Maximum	Átlag	Std. Deviation
nőtlen, hajadon, nincs élettársa	608	0	10	7,10	2,138
élettárssal él	320	0	10	7,20	2,002
házas (és házastárssal él)	1156	0	10	7,38	1,928
elvált (egyedül él)	274	0	10	6,06	2,162
özvegy (egyedül él)	329	0	10	6,50	2,188

8 Kruskal–Wallis-próba. A khi-négyzet értéke: 119,235, $p \leq 0,001$.

Kruskal–Wallis-próba			
Mennyire elégedett Ön mindent egybevetve az életével?	Családi állapot	N	Átlagos rangpontoszám
	nőtlen, hajadon, nincs élettársa	483	1398,65
	élettárssal él	277	1364,50
	házas (és házastárssal él)	1176	1463,78
	elvált (egyedül él)	291	999,83
	özvegy (egyedül él)	450	1152,51
	Összesen	2677	

Nemek szerint az egyes párkapcsolati formákban élők körében nem találtunk minden elégedettségi kategóriában szignifikáns kapcsolatot. Az élettárssal élők és a házasságban élők körében is a nők az elégedettebbek a környékükkel (mindkét párkapcsolati formában mindkét nem esetében a házasságban élők jobban), viszont a nem és a családi állapot hatása a környékkel való elégedettségre a férfiak esetében nem szignifikáns, a nők esetében is csupán gyenge kapcsolatot jelez.⁹

A családi kapcsolataikra vonatkozó elégedettségi eredmények¹⁰ szerint viszont az élettársi kapcsolatokban (10. táblázat) és a házasságban élők (11. táblázat) körében is szignifikánsan a nők az elégedettebbek. Az átlagpontoszám szerint a házasságban élők jobban (9,08), mint az élettársi kapcsolatban élők (8,33).

10. táblázat: Mennyire elégedett Ön a családon belüli kapcsolataival? (élettársak)

Neme	N	Minimum	Maximum	Átlag	Std. Deviation
férfi	154	2	10	7,99	2,122
nő	166	1	10	8,33	1,881

11. táblázat: Mennyire elégedett Ön a családon belüli kapcsolataival? (házasok)

Neme	N	Minimum	Maximum	Átlag	Std. Deviation
férfi	579	0	99	8,79	3,713
nő	577	0	99	9,08	5,366

Kruskal–Wallis-próba				
Neme		Családi állapot	N	Átlagos rangpontoszám
férfi	Mennyire elégedett Ön a családon belüli kapcsolataival?	élettárssal él	152	322,96
		házas (és házastárssal él)	622	403,27
		Összesen	774	
nő	Mennyire elégedett Ön a családon belüli kapcsolataival?	élettárssal él	167	341,43
		házas (és házastárssal él)	623	410,00
		Összesen	790	

⁹ Kruskal–Wallis-próba. A khi-négyzet értéke: 4,068, $p \leq 0,044$.

¹⁰ Kruskal–Wallis-próba. Férfiak: a khi-négyzet értéke: 17,620, $p \leq 0,001$. Nők: a khi-négyzet értéke: 13,303, $p \leq 0,001$.

Az *élettel való elégedettség* pontszámai is mindkét együttélési forma esetében a nők körében a magasabbak, de szignifikáns kapcsolatot ebben az összefüggésben sem tudunk kimutatni. Összességében azt mondhatjuk, hogy a nők minden téren elégedettebbek, mint a férfiak, leginkább pedig *a házas nők a legelégedettebbek*. Ugyanakkor csupán a családi kapcsolatokra vonatkoztatott eredményeket tekinthetjük szignifikánsnak.

A szubjektív anyagi helyzet megítélése

A fenti elégedettségi eredményekhez valószínűleg nagyban hozzájárul *a szubjektív anyagi helyzet* megítélése is. A megfosztottságot mérő mutatók egyik sajátos közelítése az egyéni érzetek mérése, vagyis az egyének helyzetének leírása saját szubjektív értékítéletük alapján. A szubjektív anyagi helyzetet a kérdőív azzal a kérdéssel mérte, hogy „Véleménye szerint hogyan tudja fedezni az Ön háztartása a szokásos kiadásokat?” A válaszadók hatfokozatú skálán, a „nagyon könnyen”-től a „nagy nehézségek árán” válaszig jelölhették be véleményüket. Szubjektíve rossz anyagi helyzetben lévőknek azokat tekintettük, akik úgy ítélték meg, hogy „nehézségek árán” vagy „nagy nehézségek árán” képesek csupán a szokásos kiadásait fedezni.

Az eredmények szerint (12. táblázat) szubjektív anyagi deprivációban él a válaszadók több mint egyharmada, de ha a kisebb nehézségekkel küzdőket is figyelembe vesszük, azt mondhatjuk, hogy a kérdezettek 75 százaléka valamilyen szinten problémákkal küzd.

12. táblázat: Véleménye szerint hogyan tudja fedezni az Ön háztartása a szokásos kiadásokat?

Véleménye szerint...	N	%
nagy nehézségek árán	358	13,3
nehézségek árán	613	22,8
kisebb nehézségek árán	1044	38,8
viszonylag könnyen	520	19,4
könnyen	104	3,9
nagyon könnyen	13	,5
nem válaszol	23	,9
nem tudja	12	,5
Összesen	2687	100,0

A *családi állapot* vizsgálatán keresztül láthatóvá válik, hogy kisebb anyagi nehézségeket az egyedülállótól az özvegyig minden életformában megél egy jelentős arányú csoport (legalább az egyharmaduk), kivéve a házasságban élőket, ahol ennél is rosszabb a helyzet, és a családok csaknem fele kisebb szűkölködések árán képes csak finanszírozni a szokásos kiadásait. Ezt a kategóriát viszont nem vontuk be a szubjektíve rossz anyagi helyzetben lévők kategóriájába. Amennyiben a szigorúbban értelmezett jellemzőket vesszük csupán figyelembe, vagyis csak azok válaszait

értelmezzük, akik úgy érzik, hogy csak nehézségek vagy nagy nehézségek árán képesek minden szokásos anyagi kötelezettségüknek eleget tenni, a legelégedetlenebbek az elváltak és az egyedül élő özvegyek. Mindkét esetben több mint felük számolt be a legsúlyosabb nehézségekről. A *legsúlyosabb gondokkal küzdők* egyértelműen az öt és több fővel rendelkező háztartások, körükben kiugróan magas (50%-ukat érintő) az állandó anyagi nehézségekkel küzdők aránya (a korábbiakban bemutattuk, hogy ők leginkább a három- és többgyermekes családok), de a minden más háztartástípusban élők körülbelül egyharmadát is érinti ez a probléma. Ennek ellenére azt lehet mondani, hogy a két- és háromfős háztartások korántsem élnek meg olyan anyagi kihívásokat, mint az egyfős vagy a négy- vagy ötfős háztartások. A kisebb létszámú háztartásokban inkább a kisebb nehézségekkel küzdők vannak jelen tömegesen.

Települési kategóriákban a szubjektív anyagi deprivációs érzetek mentén is kimutatható a települési lejtő hatása. A falvakban élők körében *minden második ember* úgy érzi, hogy csak nehézségek vagy nagy nehézségek árán képes megbirkózni a kiadások finanszírozásával. A települési hierarchia másik végpontján viszont a fővárosiaknak csupán alig egytizede érzel ilyen típusú nehézséget. Ha pedig a kisebb nehézségekkel küzdők véleményét is figyelembe vesszük, a falvakban élőknek közel 90 százaléka érintett a szubjektív megfosztottság érzésében, míg a fővárosiak körében a felük sem számolt be (45%) kisebb-nagyobb (leginkább kisebb) depriváltság-érzésről.

Elégedettség háztartások és településkategóriák szerint – Mit mutatnak a klaszterek?

A klaszterek meghatározása előtt azt a kérdést tettük fel, hogy vajon a különböző településtípusokon élő gyermekes/gyermektelen (gyermek = 18 év alatti) háztartások jellemzően mennyire eltérő helyzetűek a társadalmi integráció mérhető ismérveit tekintve, elsősorban az elégedettségi kategóriák mentén. A kérdés megválaszolásához a gyermekszám szerinti háztartásokat és a településtípust jelző változók felhasználásával klaszterekbe soroltuk a válaszadókat (a gyermekszám szerinti háztartás esetünkben azt jelenti, hogy a mintához tartozó személyeket csoportosítottuk aszerint, hogy milyen méretű, illetve hány gyermeket magába foglaló háztartásnak a tagjai). Hat klasztert állítottunk elő, melyekben szerepeltettük a jövedelmi jellemzőket, az anyagi depriváció szintjét, a lakáskörülményeket, a kultúrafogyasztás jellemzőit, az önbesorolás szerinti státuszukat, a lakókörnyezeti integráltságukat, a kapcsolati hálójuk jellemzőit, a bizalmi szintet, valamint az elégedettség korábban bemutatott három dimenzióját (családi kapcsolatokkal, lakókörnyezettel, étellel). Ezek alapján írtuk le a hat klasztert. (*Függelék F1. táblázat.*) A legmarkánsabb különbségeket a jövedelmi és lakáshelyzet, az elégedettség és a kapcsolati jellemzők (erős, gyenge kötések) alapján tudtuk megragadni. Az alábbiakban a klaszterek szerinti jellemzőket foglaljuk össze, ami egyben a bevont változók

mentén leírható integrációs karakterek egyfajta rövid interpretációja is. A klaszterek leírásából kiderül, hogy továbbra is erősen hatnak, és háztartásszinten is meghatározóak a területi egyenlőtlenségek, emellett az is látszik, hogy a gyermekes és gyermektelen háztartások között az elégedettségi mutatók alapján is meghatározó különbségek vannak.

Klaszter 1: Kisvárosi gyermektelen (N=636)

„Az elégedetlen jó módú”

Magas ekvivalens jövedelemmel rendelkező, jó módú klaszter. Az átlagos és a súlyos deprivációs mutatóik¹¹ szerint is az egyik legkevésbé szegény csoport. Lakáskörülményeik átlagon felüliek. Körükben viszonylag sokan magaskultúra-fogyasztók, még inkább újkultúra-pártiak, az internethasználat preferált elfoglaltság körükben. Önbesorolás alapján az alsó középosztályba sorolják magukat. Erős kötéseik átlaga alapján az összes klaszterhez képest ők rendelkeznek a legkevesebb bizalmas kapcsolattal (akikkel megbeszélhetik a problémáikat). Gyenge kötéseik száma, vagyis akiktől szükség esetén segítséget kérhetnek, a többi klaszterhez képest inkább alacsony. Intézményi bizalmi szintjük a legerősebb. Rendkívül elégedettek a lakókörnyezetükkel, ahol élnek, az összes klaszter közül rájuk jellemző leginkább a magas elégedettségi szint, viszont a többi klaszterhez képest sem a családi kapcsolataikkal, sem az életükkel nem elégedettek.

Összességében viszonylag stabil helyzetű és magas jövedelmű, jó lakáskörülményekkel rendelkező, kultúrafogyasztó csoport, akik önmagukat inkább alacsony státuszú, alsó középosztálybelinek tekintik. Magas az intézményekbe vetett bizalmuk, de nem integráltak sem a baráti, sem az ismerősi kapcsolathálójukon keresztül. Ez igaz a családi kapcsolataikra is, amelyekkel a többi klaszterhez képest nem elégedettek, és összességében az életükkel is elégedetlenek.

Klaszter 2: Nagyvárosi gyermektelen (N=924)

„A jó módú elégedett”

A fővárosiak és a megyei jogú városok népességét együttesen leíró, legmagasabb jövedelmű, anyagilag legjobb módú klaszter. Az anyagi depriváció szintje a kilenc elemi indikátor alapján a legalacsonyabb, a súlyos depriváció nem jellemző. Lakáskörülményeik kiválóak, kiemelkedően magaskultúra-fogyasztók, de kevésbé az új

¹¹ Az anyagi depriváció 9 elemi indikátorát mérő kérdések:

Megengedhetik-e maguknak, hogy...

1. évente legalább egy hétre elmenjenek nyaralni?

2. legalább minden második nap húst egyenek?

3. lakásukat megfelelően fűtsék?

4. Előfordult-e az elmúlt 12 hónapban, hogy pénzüri miatt nem tudták befizetni a lakbért, hiteltörlesztést, rezsit?

5. Képes volna-e váratlan, nagyobb összegű kiadást fedezni?

6. Van-e az Önök háztartásában személygépkocsi?

7. Van-e az Önök háztartásában színes TV?

8. Van-e az Önök háztartásában mobiltelefon?

9. Van-e az Önök háztartásában mosógép?

kultúra elkötelezettjei. Szívesen járnak fesztiválokra, a fesztiválkultúra kiemelkedő fogyasztói. Összességében leginkább az alsó középosztályba sorolják magukat a klaszter tagjai, a klaszteren belüli fővárosiak viszont önmagukat a középosztályba. Kapcsolati integráltságuk az erős kötések száma szerint az egyik legerősebb, viszont a távolabbi ismerőseik által alkotott kapcsolati hálójuk a leggyengébb az összes klaszter között. Bizalmi szintjük kiemelkedően magas, elsősorban a fővárosiak értékeinek hatására. Rendkívül elégedettek a lakókörnyezetükkel, ugyanez igaz a családi kapcsolataikra is. Az életükkel is nagyon elégedettek.

Kapcsolati integráltságuk gyengesége ellenére egy minden vizsgált dimenzióban kiemelkedően elégedett csoport.

Klaszter 3: Kisvárosi gyermekes (N=192)

„A kapaszkodó elégedett”

Alacsonyabb átlagjövedelemmel rendelkeznek, mint a kisvárosi gyermektelen klaszter. Érezhető szegénységi kockázatokkal terheltek, a nagyvárosiaktól jóval depriáltabbak minden kategóriában, a deprivációjuk súlyossága is jelentősebb. Ebből a szempontból rosszabb helyzetben vannak, mint a kisvárosi gyermektelen klaszter, de sokkal jobbak a körülményeik, mint a falusiaknak. Lakáskörülményeik jóval gyengébbek, mint a nagyvárosiaké, és rosszabbak a kisvárosi gyermektelenektől is. Státuszukat ők is inkább alsó középosztályinak ítélik. A magaskultúra iránt érdeklődő, viszont leginkább újkultúra-fogyasztó csoport, akik a fesztiválkultúrát is kevésbé jobban preferálják, mint a kisvárosi gyermektelenek. Erős kötések és gyenge kötések száma átlagosan magas, jobban kiterjedt, mint a gyermektelenek körében. Bizalmi szintjük viszont alacsonyabb. A kisvárosi gyermekes klaszter inkább a bizalmatlanabb klaszterek közé sorolható. A környéküket nem ítélik megfelelőnek, viszont a családon belüli kapcsolataikkal és az életükkel nagyon elégedettek.

Szegénységi kockázatokkal terhelt, de „kapaszkodó” alsó középosztályi csoport. Az internetes kultúra elkötelezettjei. Baráti és ismeretségi hálójuk átlagos. A kisvárosi lakókörnyezetükkel nem túlságosan elégedett, kissé bizalmatlan csoport, de a családján belül erősen integrált és az életével elégedett klaszter.

Klaszter 4: Nagyvárosi gyermekes (N=217)

„A gyökértelen elégedett”

Kiemelkedő átlagjövedelemmel rendelkező, anyagilag nem deprivált klaszter. Igaz, a súlyos depriváció mértéke körükben kissé magasabb, mint a nagyvárosi gyermektelenek körében, viszont elenyésző minden más klasztercsoportéhoz képest. Kiváló lakáskörülményekkel rendelkeznek, a klaszterek között a legalacsonyabb a lakásdeprivációs indexük. A leginkább kultúrafogyasztó klaszter, a magaskultúra, az új kultúra és a fesztiválkultúra fogyasztását is egyaránt preferáló csoport. Alsó közép-

osztályinak értékelik a státuszukat, viszont a fővárosiak itt is középosztályi besorolást adnak maguknak. A lakókörnyezetükben ők a legkevésbé integráltak a klaszterek között. Átlagon felüli erős kapcsolatokkal rendelkeznek, ismeretségi hálójuk viszont a leggyengébbek közé tartozik. Körükben elsősorban a budapesti gyermekesek ismeretségi hálója szűkös, olyannyira, hogy a klaszterek között a fővárosi gyermekesek rendelkeznek a legkevesebb olyan ismerőssel, akitől segítséget is kérhetnének szükség esetén. Magas a bizalmatlansági szintjük, a falusi klaszterek után a legbizalmatlanabb csoport, mindez viszont elsősorban nem a fővárosi, hanem az egyéb nagyvárosi klaszterbe kerültek jellemzőiből következik. A környékkel, ahol élnek, kifejezetten elégedetlenek, náluk csak a falusi gyermekesek elégedetlenebbek ebben a dimenzióban. Családon belüli kapcsolataikkal általánosságban elégedettek, az életükkel viszont, a kisvárosi gyermekesekkel azonos mértékben, a legelégedettebb klaszternek nevezhetők.

Klaszter 5: Falusi gyermekes (N=219)

„A kiszolgáltatott elégedetlen”

A legrosszabb anyagi helyzetben lévő, legalacsonyabb ekvivalens jövedelemmel rendelkező klaszter. Deprivációs szintje minden kategóriában a legmagasabb. Az anyagi deprivációban élők és a legalább négy tényező szempontjából megfosztottak, vagyis a súlyosan depriváltak is ebben a klaszterben a legjellemzőbbek. Lakásdeprivációs indexük kiugróan, egyetlen másik klaszterhez sem hasonlíthatóan magas. A magaskultúra-fogyasztás alacsony szintje, de az újkultúra-fogyasztás falusi gyermektelenektől jóval magasabb aránya jellemzi. Nem fesztiválkultúra-fogyasztók. A városi klaszterekhez képest alacsonyabb státuszúnak, munkásosztályinak kategorizálják magukat. A kisvárosi és a nagyvárosi klaszterekhez képest kiemelkedően magas a lakóhelyi integráltságuk. Kapcsolati hálójuk kiterjedt és átlagon felüli, erős kötéseikben csak a nagyvárosi klaszterek előzik meg. Gyenge kötésekkel, vagyis széles ismeretségi-kapcsolati hálóval ez a klaszter típus rendelkezik legnagyobb mértékben. Viszont körükben a legmagasabb a bizalmatlanság szintje. Családi kapcsolataikkal a legelégedettebbek, ugyanakkor a lakókörnyezetükkel és összességében az életükkel is nagyon elégedetlenek, ezen a téren ők a legelégedetlenebbek az összes klaszter között.

Klaszter 6: Falusi gyermektelen (N=499)

„A gyökeret vert elégedetlen”

Rossz anyagi helyzetben lévő klaszter, bár kissé magasabb ekvivalens jövedelemmel rendelkezik, mint a falusi gyermekesek. Depriváltsági szintje alig alacsonyabb, mint a gyermekesé, mind az anyagi deprivációs, mind a súlyos deprivációs mutatói kiugróan magasak. Lakásdeprivációs indexe jóval alacsonyabb, mint a gyermekes klaszteré, de ezen túl egyetlen másik klaszter sem közelíti meg az itt mért rossz arányokat.

A kultúrafogyasztás minden más klaszternél alacsonyabb szintű, az újkultúra-fogyasztás (pl. internetezés, számítógép-használat stb.) is itt a legkevésbé jellemző. Hasonlóan a falusi gyermekes klaszterhez, a falusi gyermektelen klaszter sem érzi magát a középosztály alsó szegmenséhez tartozónak, a munkásosztályba sorolta magát. A lakókörnyezeti integráltsága viszont sokkal jobb, mint a kis- és nagyvárosiaké, közelít a falusi gyermekesekéhez. Erős (baráti) kapcsolataik nem különösebben térnek el a többi klaszter nagyságrendjétől, annál inkább az ismeretségi köreikre vonatkozó gyenge kötéseik száma, amely a magasabb értékűek közé sorolható. A bizalmi szintjük rendkívül alacsony, alig tér el a falusi gyermekes klasztertől. Elégedetlenek a környékükkel is, ahol élnek, igaz, náluk nem csak a falusi gyermekesek, hanem a nagyvárosi gyermekesek is elégedetlenebbek ezen a téren. Családon belüli integráltságuk magas szintű, az életével viszont, mindent összevetve, a községi gyermekes és a kisvárosi gyermektelen klaszterek után ez a csoport a legelégedetlenebb.

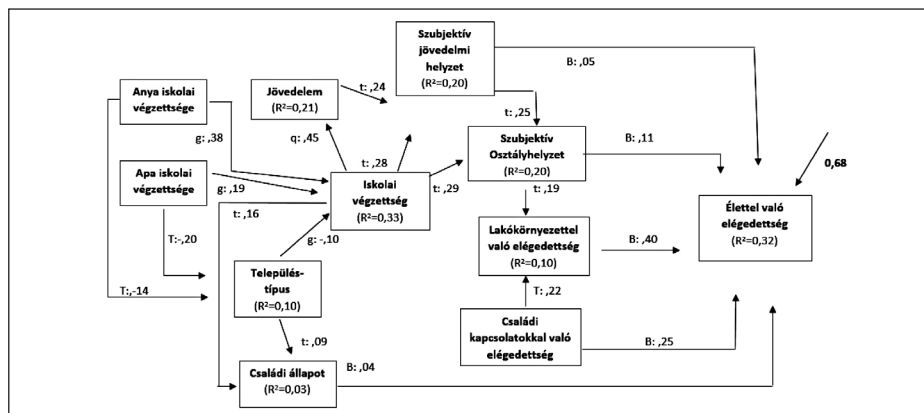
Az étellel való elégedettséget meghatározó tényezők – Az útelemzés eredményei

Ebben a fejezetben a dolgozat központi témájához illeszkedően elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy az egyének családi állapota befolyásolja-e, és ha igen, mennyiben és milyen hatásokon keresztül az általános értelemben vett étellel való elégedettséget (az egyén boldogságát), másodsorban pedig azt kerestük, hogy mely tényezők magyarázzák a bevont változók közül leginkább ezt. Ennek megfelelően az útmodelünk célja elsődlegesen az étellel való elégedettség magyarázatának megragadása volt. Erre mindkét felállított modellünk figyelemre méltó módon képes volt. Ahogyan az 1. és 2. útmodell ábrájából is látszik, az étellel való elégedettség varianciájából több mint 30 százalékot magyaráznak a változók mindkét modell esetében. A modellekben az étellel való elégedettségre vonatkozó béta-együtthatókat „B”, az egyszeres kapcsolatokat „q”, a kétszeres kapcsolatokat „T”, a háromszorosakat pedig „g” betűvel jelöltük.

1. modell

A modell az étellel való elégedettséggel közvetlen és közvetett kapcsolatban álló változók csoportjaira tagolódik. A fő magyarázandó változóval (étellel való elégedettség) közvetett kapcsolatban lévő változókat azért is szerepeltettük a modellben, hogy a gyakran szubjektív döntéseken vagy megítéléseken alapuló válaszokból kinyert magyarázó változókról is többet megtudhassunk (1. ábra). A lineáris regressziók az ábrán látható irányokat jelölték ki. A nem szignifikáns vagy egészen elhanyagolható mértékű eredmények nem kerültek feltüntetésre.

1. ábra: Útelemzés a „családi állapot” változó bevonásával (1. modell)

Forrás: saját szerkesztés

Az első két bevont változó a szülők iskolai végzettségét méri. Ez közvetlen hatással van egyrészt a válaszadó iskolai végzettségére, másrészt arra, hogy a válaszadó milyen típusú településen él. A településtípussal megfigyelhető negatív irányú kapcsolat mindössze a településtípust jelző változó kódolásának tudható be (a legmagasabb rendű településtípus [főváros] az 1-es kódot kapta, rangsorban lefelé haladva a többi típus sorrendben ennél nagyobb számokat).

Az apa iskolai végzettsége ($-.203$) valamivel nagyobb hatást fejt ki arra, hogy hol él a megkérdezett, mint az anya iskolai végzettsége ($-.135$), ugyanakkor az is látszik, hogy a településtípus varianciájából együttesen mindössze 10 százalékot magyaráznak. A településtípus viszont önmagában gyenge kapcsolatban áll a tanulmány egyik fókuszát adó családi állapot változóval.

Bár a családi állapot ebben a modellben közvetlenül hat az élettel való elégedettségre, a hozzá tartozó béta-együttható értéke meglehetősen alacsony ($.04$). Ebből arra következtetünk, hogy önmagában nincs hatása az egyének aktuális családi állapotának arra, elégedettek-e az életükkel vagy sem.

Ugyanakkor nem csak az egyén családi állapotával nem találtunk érdemleges kapcsolatot az élettel való elégedettségre, de a háztartásnagyságot sem tudtuk beemelni a modellbe, mert a változó beemelése rontotta a modell magyarázó erejét, vagyis annak a háztartásnak a nagysága sem befolyásolja az egyén általános elégedettségét, amelyben él.

A szülők iskolai végzettségéből adódóan az útmodell másik irányában a modell központi változójához, az iskolai végzettséghez jutunk. A szülők iskolai végzettsége és a településtípus együttesen a válaszadó iskolai végzettségének egyharmadát magyarázza. Az eredmények alapján az anya iskolai végzettsége erősebben jár együtt a válaszadó iskolai végzettségével, mint az apáé, a településtípus esetében viszont fordított a helyzet.

Lényeges az a hatás is, amelyet a válaszadó iskolai végzettsége fejt ki. Kapcsolatban áll ugyanis a jövedelmével,¹² azon keresztül és önállóan is a szubjektív jövedelmi helyzettel,¹³ és azon keresztül, illetve önállóan is a szubjektív osztályhelyeztetel.¹⁴ Előbbiek közül a legszorosabb együtt járást a jövedelemmel (,453) mutatja.

Az *étellel való elégedettséggel közvetlen kapcsolatban lévő változókat*, bár az ábrákon is látható módon megpróbáltuk a kérdőívből rendelkezésünkre álló lehetőségekhez mérten magyarázni, az erre irányuló próbálkozásaink (a magyarázott R^2 -eket figyelembe véve) változó sikerrel jártak. Közülük (a béta-együtthatók értékeinél fogva) legerősebb a *lakókörnyezettel való elégedettség*¹⁵ és a *családi kapcsolatokkal való elégedettség*,¹⁶ amiből arra következtethetünk, hogy ezek kiemelt jelentőséggel bírnak annak megítélésében, hogy valaki mennyire elégedett összességében az életével. A modellben fellelhető utakat a következő táblázatban foglaltuk össze (13. táblázat).

13. táblázat: A modellbeli közvetlen kapcsolatok tesztelésének eredményei (1. modell)

Kapcsolat	Közvetlen hatás útegyüttható	t érték	p érték
Szubjektív anyagi helyzet --> Élettel való elégedettség	0,045	2,586	0,010
Szubjektív osztályhelyzet --> Élettel való elégedettség	0,113	6,57	0,000
Környékkel való elégedettség --> Élettel való elégedettség	0,396	23,476	0,000
Családi kapcsolatokkal való elégedettség --> Élettel való elégedettség	0,253	15,406	0,000
Családi állapot --> Élettel való elégedettség	0,036	2,28	0,023
Szubjektív osztályhelyzet --> Környékkel való elégedettség	0,194	10,485	0,000
Családi kapcsolatokkal való elégedettség --> Környékkel való elégedettség	0,221	11,972	0,000
Iskolai végzettség --> Szubjektív osztályhelyzet	0,294	15,731	0,000
Szubjektív anyagi helyzet --> Szubjektív osztályhelyzet	0,246	13,157	0,000
Iskolai végzettség --> Szubjektív anyagi helyzet	0,277	12,887	0,000
Jövedelem --> Szubjektív anyagi helyzet	0,24	11,172	0,000
Iskolai végzettség --> Jövedelem	0,453	23,801	0,000
Apa iskolai végzettsége --> Iskolai végzettség	0,183	6,643	0,000
Anya iskolai végzettsége --> Iskolai végzettség	0,376	13,708	0,000
Településtípus --> Iskolai végzettség	-0,103	-6,001	0,000
Apa iskolai végzettsége --> Településtípus	-0,203	-6,423	0,000
Anya iskolai végzettsége --> Településtípus	-0,135	-4,282	0,000

12 A válaszadó egy hónapra jutó átlagos havi, nettó bevétele.

13 A kérdés így szólt: „Véleménye szerint hogyan tudja fedezni az Ön háztartása a szokásos kiadásokat?” (nagy nehézségek árán; nehézségek árán; kisebb nehézségek árán; viszonylag könnyen; könnyen; nagyon könnyen).

14 A kérdés így szólt: „Melyik társadalmi osztályba sorolná magát?” (alsó osztály; munkásosztály; alsó középosztály; középosztály; felső középosztály; felső osztály).

15 A kérdés így szólt: „Ön mennyire van megelégedve... a környékkel, ahol él?” (skála: 0–10).

16 A kérdés így szólt: „Ön mennyire van megelégedve... családon belüli kapcsolataival?” (skála: 0–10).

Az előzőekben leírtuk, hogy nem találtunk kapcsolatot a családi állapot és az étellel való elégedettség között. Eredményeinkből látszik viszont, hogy nem várt módon viszonylag erős az együtt járás *a családi kapcsolatokkal történő elégedettség és az étellel való elégedettség* között. Ennek egyik magyarázata lehet az, hogy inkább annak van jelentősége az egyén szempontjából, hogy családjában kikkel érintkezik vagy kik veszik körül (közelebbi, távolabbi rokonság), és velük milyen a kapcsolata, tehát a társadalmi integráltságának a mértéke, mint az, hogy mi jellemzi a családi állapotát (pl. egyedülálló, házas, élettársi kapcsolatban él, elvált, özvegy).¹⁷ Némi- leg ennek alátámasztására is felhasználtuk a kérdőív társas identitásra vonatkozó kérdésére¹⁸ kapott válaszok eredményeit, amelyek szerint önmeghatározásukkor a válaszadók nagyon jelentős arányban (40%) a „családi állapota és családon belüli helyzete, szerepe” választ jelölték be önmagukra vonatkozóan identitásuk elsődleges meghatározójaként. Ez szintén alátámaszthatja a fenti kijelentésünket, annyi bizonytalansággal, hogy a kérdezés során a családi kapcsolatok és a családi állapot egy kategóriában szerepeltek, így nem tekinthető döntő bizonyítéknak. Viszont a modell eredményei és a társas identitásra adott válaszok megoszlása alapján fel- tételezhető, hogy azok, akik elsődlegesen a családi kapcsolataikkal határozták meg társas identitásukat, ezt nem a saját családi állapotuk alapján, hanem az integrált- ságuk alapján tették.

2. modell

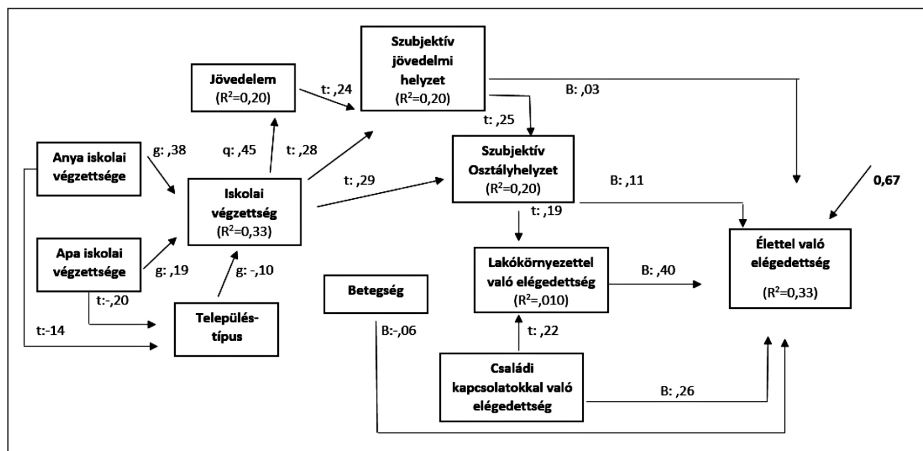
A fejezet felvezetőjében leírtuk, hogy az útmodellelemzéssel elsősorban az a célunk, hogy választ kapjunk arra, hogy az egyének családi állapota befolyásolja-e az étellel való elégedettségüket, másodsorban viszont arra keressük a választ, hogy leginkább mely tényezők magyarázzák az étellel való elégedettséget az általunk bevont válto- zók közül. Az 1. modellben választ kaptunk a családi állapottal összefüggő kérdé- sünkre, a továbbiakban bemutatásra kerülő 2. modellben viszont néhány valószínű- síthetően magyarázó tényező tesztelésére (modellbe történő beemelésére) kerül sor. Mindezekből kiindulva az első bevont változónk a *betegség* dimenziója volt. Második modellünk alapvetően hasonlít az 1. modellre, azzal a különbséggel, hogy a *betegség* dimenziójának megragadhatósága érdekében a családi állapot dimenziójától meg kellett válnunk. A bevett új változó egy olyan dummy változó, amely azt mutatja meg, hogy akadályozza-e a mindennapi tevékenységeiben a válaszadót valamilyen krónikus vagy tartós betegség, rokkantság vagy sem¹⁹ (2. ábra).

17 Utasi Ágnes (2008) eredményei a kapcsolati tőke leépüléséről, a családba zárkózás jelenségéről a magyar társadalomban erre részben magyarázatul szolgálhat.

18 A kérdés úgy szólt: „A felsoroltak közül az Ön számára melyik besorolás a legfontosabb, ha önmagát akarja jellemezni?” A vá- laszok megoszlásában a „családi állapota és a családon belüli helyzete, szerepe” kapta a legtöbb jelölést (40,4%), az ezt követő értékek sorrendben: állampolgársága: 11,4%, életkora: 9,9%, szakmája, foglalkozása: 9,8% stb.

19 A kérdés így szólt: „Akadályozza-e Önt mindennapi tevékenységében bármilyen módon valamilyen tartós betegség, rokkant- ság, rossz egészségi állapot vagy mentális probléma? Ha igen, akkor milyen mértékben?” (válaszlehetőségek: 1 – igen, nagyon; 2 – igen, bizonyos mértékben; 3 – nem).

2. ábra: Útelemzés a „betegség” változó bevonásával (2. modell)

Forrás: saját szerkesztés

A betegség változó hatására a modell magyarázó ereje, bár nem lényeges mértékben, de javult ($,327$). A korábbi béták értékeinek kisebb változása mellett az is látszik, hogy a betegség megléte vagy hiánya valamelyest szorosabb összefüggésben áll ($-,060$) az étellel való elégedettséggel, mint az éppen aktuális családi állapot ($,036$).

A modellbe ezt követően újabb változókat is bevontunk, köztük az ígéretesnek tűnő *szubjektív társadalmi hasznosságot*,²⁰ valamint az *aktivitásra, a munkaerőpiaci szerepvállalásra, a beosztásokra és a munkával való elégedettségre* vonatkozó kategóriákat, de minden további hozzáadással csökkent a modell magyarázó ereje. Feltételezésünk szerint mindezeket a hatásokat valamilyen mértékben a szubjektív jövedelmi és osztályhelyzet foglalja magában. Azt találtuk, hogy – a szakirodalmi eredményekkel összhangban – van hatásuk, de ezek a szubjektív osztály- és jövedelmi helyzeten keresztül hatnak a modellünkben is.

Így a lehetséges variációk közül a jelenleg második modellként hivatkozott verzió mellett döntöttünk. A modellben fellelhető utakat a 14. táblázatban foglaltuk össze a következő oldalon.

A szubjektív anyagi helyzet a szignifikanciaszint határán mozog, ennek ellenére, bár, fenntartásokkal, de szerepeltettük a modellben. A betegség (kérdőív által mért) objektív dimenziójához képest még inkább befolyásoló tényező lehetne az egyén saját egészségi állapotának szubjektív megítélése. Mivel az adatfelvétel során az egészségre vonatkozóan nem a szubjektíven megítélt egészségi állapotra, hanem az objektív helyzetre irányult a kérdés, ezért ezt a kategóriát tudtuk beemelni

20 A kérdés így szólt: „Összességében mennyire tartja önmagát a társadalom fontos, hasznos tagjának?” (skála: 0–10).

a modellbe, amely még ebben a formában is képes volt némileg javítani a modell magyarázó erejét.

14. táblázat: A modellbeli közvetlen kapcsolatok tesztelésének eredményei (2. modell)

Kapcsolat	Közvetlen hatás űtegyűtthető	t érték	p érték
Szubjektív anyagi helyzet --> Élettel való elégedettség	0,034	1,963	0,050
Szubjektív osztályhelyzet --> Élettel való elégedettség	0,109	6,314	0,000
Környékkel való elégedettség --> Élettel való elégedettség	0,398	23,618	0,000
Családi kapcsolatokkal való elégedettség --> Élettel való elégedettség	0,256	15,643	0,000
Betegség --> Élettel való elégedettség	0,069	4,247	0,000
Szubjektív osztályhelyzet --> Környékkel való elégedettség	0,194	10,485	0,000
Családi kapcsolatokkal való elégedettség --> Környékkel való elégedettség	0,221	11,972	0,000
Iskolai végzettség --> Szubjektív osztályhelyzet	0,294	15,731	0,000
Szubjektív anyagi helyzet --> Szubjektív osztályhelyzet	0,246	13,157	0,000
Iskolai végzettség --> Szubjektív anyagi helyzet	0,277	12,887	0,000
Jövedelem --> Szubjektív anyagi helyzet	0,24	11,172	0,000
Iskolai végzettség --> Jövedelem	0,453	23,801	0,000
Apa iskolai végzettsége --> Iskolai végzettség	0,183	6,643	0,000
Anya iskolai végzettsége --> Iskolai végzettség	0,376	13,708	0,000
Településtípus --> Iskolai végzettség	-0,103	-6,001	0,000
Apa iskolai végzettsége --> Településtípus	-0,203	-6,423	0,000
Anya iskolai végzettsége --> Településtípus	-0,135	-4,282	0,000

Összegzésként azt mondhatjuk, hogy hipotézisünk egyik állítását sikerült igazolni, az útelemzés eredményei szerint az egyének aktuális családi állapota a magyar társadalomban sem befolyásolja az élettel való elégedettségüket. A háztartásokra irányuló feltételezésünk viszont, mely szerint a gyermekszám szerinti háztartásnagyság meghatározó lehet az elégedettségre, nem igazolódott, függetlenül a klaszterekben betöltött szerepüktől és jelentőségüktől. Ugyanakkor több szubjektív megítélés együttes hatásának eredményét is vártuk, ami csak részben teljesült, mert a modellünk szerint az élettel való elégedettséget elsősorban a lakókörnyezeti elégedettség, valamint a családi kapcsolatokkal történő elégedettség határozza meg, de hatással van még rá az egyén saját szubjektív státuszbesorolása (osztályhelyzet megítélése), valamint közvetlenül csak gyengén, közvetve pedig a szubjektív osztályhelyzeten keresztül a szubjektív jövedelmi helyzet is. Tanulmányunk elején leírtuk, hogy a társadalmi integrációt egyének és intézmények egy társadalmi csoporttal vagy kollek-

tivitással való kooperációjával és a kooperációhoz szükséges értékek bizonyos szintű azonosságával definiáljuk. Az útmodellünk eredményeivel bizonyítottuk, hogy az egyén lakókörnyezetével és családi kapcsolataival történő elégedettsége szoros összefüggést mutat az életével való elégedettséggel, vagyis mind a lakókörnyezet, mind a család (a családon belüli kapcsolati rendszerével), mint kooperációs tér, az egyének étellel való elégedettségén keresztül hatással van a társadalom integrált-ságára is.

Összegzés

Tanulmányunkban „Az integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban” című OTKA-kutatás adatbázisának felhasználásával a párkapcsolati és együttélési formák jellemzőit összegeztük, elsősorban a térségi-települési különbségek mentén. Külön kitértünk a nemek és az iskolai végzettségek szerinti különbségekre és az általuk leírható egyenlőtlenségekre. Ahol lehetett, az életkorok szerinti eltéréseket is figyelembe vettük. Az első fejezetben a nemek és a párkapcsolati formák sajátosságait tártuk fel a falvakban és városokban tapasztalható különbségek mentén, az iskolai végzettségeket és a korosztályi eltéréseket is figyelembe véve. A második fejezetben vizsgáltuk azokat a tényezőket, amelyek objektíven vagy szubjektíven, de meghatározzák az egyének életszínvonalát, és befolyásolják az elégedettségi szintjüket. Elsősorban a megélt hiányokat értékeltük, amelyből kiderült, hogy a magyar társadalom jelentős többsége mindennapos (kisebb-nagyobb) megfosztottságokat él meg. A két, kifejezetten vesztes társadalmi csoport az egyedülálló özvegyek és az egyedülálló elváltak csoportja, körükben találjuk vagy a legnagyobb arányú, vagy a legsúlyosabb fogyasztási hiányokat. Ugyanakkor a párkapcsolatban élőket (házasságban és élettársi kapcsolatban egyaránt) a legsúlyosabbnak ítélt fogyasztási hiányok nem veszélyeztetik. Azt is bemutattuk, hogy a fiatalok nagyon jelentős része még mindig a szüleivel él, és őket veszélyezteteti legkevésbé a fogyasztás terén bármilyen megfosztottság. Ezzel egyúttal beazonosítottuk a „mamahotel” lakóit, akik, a mostani 30–39 évesek viselkedéséből következtethetően, a későbbiekben is várhatóan a szüleikkel fognak élni. Az idősebb korcsoportban viszont már jóval több azoknak az eseteknek a száma, amelyekből kirekesztettségre következtethetünk, vagyis a kor előrehaladtával megnő a fogyasztási megfosztottságok kockázata is. A településtípusok közötti különbségek szerint minden tekintetben a budapestiek élvezik a jólét biztonságát, míg a falvakban élők körében kritikus helyzeteket tártunk fel. Bemutattuk, hogy a háztartások nagyságának is komoly hatása van a fogyasztási lehetőségekre, a legkisebb és a legnagyobb létszámú háztartások körében találtuk a legsúlyosabb helyzeteket. Ez azért nagyon jelentős probléma, mert az egyfős háztartások zöme az idős egyedülálló özvegy nők köréből kerül ki, míg a skála másik végén épp a három- vagy többgyermekes családokat sújtják az alapvető fogyasztási hiányok.

Részletesen elemeztük egyik központi témánk, az elégedettség kategóriáját is, amelyet az integráltság egyik legfontosabb mutatójaként értelmeztünk. Mivel a kutatásban három kérdés mérte három területen az elégedettségi jellemzőket (elégedett-e a környékkel, a családi kapcsolataival, összességében az életével), igyekeztünk minden egyes lehetőséget megragadni arra, hogy minden dimenzióban mindhárom elégedettségi faktort vizsgálni tudjuk. Emiatt párkapcsolati formák szerint, nemek szerint és az eltérő településtípusok szerint is feltártuk az elégedettségi szinteket. Azt mondhatjuk, hogy nem találtunk olyan elégedettségi faktort, amelyet minden párkapcsolati formában élő, vagy mindkét nem, vagy minden településtípus lakói hasonlóan értékelték volna. Jelentős eltéréseket találtunk egyetlen dimenzió belül is. Példaként említjük, hogy pl. a környékükkel a házasságok és az özvegyek elégedettek leginkább, ugyanígy a családon belüli kapcsolataikkal is. Az életével sokkal kevésbé elégedett mindenki, de a legelégedettebbek a házasságok és az egyedülálló nőknek, hajadonok. A legnagyobb „vesztesek” viszont az elváltaként egyedül élők, akik rendkívül elégedetlenek az életükkel és a családi kapcsolataikkal is.

Külön kiemeljük a nők és férfiak közötti markáns eltérést az elégedettségek terén. Úgy tűnik, hogy minden téren a nők az elégedettebbek, ha pedig a családi állapot változót is bevonjuk, azt mondhatjuk, hogy mind a házasságban élők, mind az élettársi kapcsolatban élők körében is a nők adták minden kategóriában a legmagasabb pontokat. Külön kiemelnénk, hogy a házasságban élő nők sokkal jobban elégedettek, mint az élettársi kapcsolatokban élők, és átfogó összegzésként azt is, hogy a legelégedettebbek minden tekintetben a házasság nők. Ugyancsak fontos eredmény, hogy a településtípusonkénti elemzések azt mutatják, hogy a magyar társadalom nagy vesztesei a falvakban élő emberek, akik sem a lakókörnyezetükkel, sem az életükkel nem annyira elégedettek, mint a más településeken élők.

Kitértünk a szubjektív anyagi helyzet vizsgálatára is, amelyet összefüggőnek véltünk az elégedettségi eredményekkel. Ezek az eredmények azt mutatják, hogy szubjektíve az egyének jelentős többsége megél valamilyen kisebb nehézséget, súlyosabbat pedig legalább az egyharmaduk. Családi állapotuk szerint ismét csak a korábbi két vesztes csoport, az elváltak és az egyedül élő özvegyek azok, akik szubjektíve is nehézségként élik meg a szokásos kiadásai fedezését. Háztartásnagyságok szerint megint csak a legnagyobb számú, a legtöbb gyermekkel rendelkező háztartások frusztrációját mutattuk ki, az egy és két gyermekkel rendelkező háztartások, bár olykor megélik ilyen nehézségeket, problémáinak súlya a közelében sincs a többgyermekes háztartásokénak. A falvakban ugyancsak kritikus a kiadások finanszírozásának lehetősége, minden második ember így ítéli meg. Ellentétben a fővárosiakkal, akik körében ezek a problémák csak egy viszonylag kisebb csoportot – alig egytizedüket – érintenek.

A következő fejezetben eljutottunk azoknak az eredményeknek a bemutatásához, amelyeket a gyermekszám szerinti háztartáskategóriák és a településnagyságok kategóriáinak beemelésével nyert klaszterek eredményeiből kaptunk. A klaszte-

rekben szerepeltettük a jövedelmi jellemzőket, az anyagi depriváció szintjét, a lakás-körülményeket, a kultúrafogyasztás jellemzőit, az önbesorolás szerinti státuszukat, a lakókörnyezeti integráltságukat, a kapcsolati hálójuk jellemzőit, a bizalmi szintet, valamint az elégedettség korábban bemutatott három dimenzióját. Ezek alapján írtuk le a hat klasztert és azonosítottuk be a falusi gyermekes, falusi gyermektelen, kisvárosi gyermekes, kisvárosi gyermektelen, nagyvárosi gyermekes, nagyvárosi gyermektelen klasztereket. Jellemzőik alapján rövid leírásukat adtuk, amelyben bemutattuk, hogy a legmarkánsabb különbségeket a jövedelmi és lakáshelyzet, az elégedettség és a kapcsolati jellemzők (erős, gyenge kötések) alapján tudtuk megragadni. Ennek megfelelően írtuk le és neveztük el az elégedetlen jómódú, a jómódú elégedett, a kapaszkodó elégedett, a gyökértelen elégedett, a kiszolgáltatott elégedetlen és a gyökeret vert elégedetlen klaszterbe tartozókat, egyben ezen szempontok alapján integrációs sémába is sorolva őket.

A kétváltozós elemzéseket és a klaszterelemzéseket követően útelemzés segítségével vizsgáltuk az egyének étellel való elégedettségét leginkább meghatározó közvetlen és közvetett hatásokat. Ennek során bizonyítottuk, hogy a családi állapot dimenzió nem befolyásolja az egyén étellel való elégedettségét, és a háztartás, amelyben az egyén él, sincs erre befolyással. Modellünk alapján a lakókörnyezettel való elégedettség és az egyén családi kapcsolataival való elégedettsége a legmeghatározóbb tényezők, de hatással van még rá az egyén szubjektív státuszbesorolása, valamint kisebb mértékben a szubjektív jövedelmi helyzete is. Úgy tűnik tehát, hogy a magyar társadalomban az egyének elégedettségének, boldogságának legfőbb alapját nem az objektív tényezők, hanem a kötődéseik adják, leginkább a lakókörnyezeti és a tágabb-szűkebb családi kötődések, amelyek egyben az egyének étellel való elégedettségén keresztül a társadalom integráltságának meghatározó tényezőjét is jelentik.

Abstract: The study examines the individuals' family characteristics that affect social integration. We assume that one of the most significant integrating factors for the members of the society is satisfaction with life. Our question is therefore whether the cohabitation forms, that is, the individuals' marital status (marriage, cohabitation, single, etc) influence life satisfaction, and how gender and other demographic-environmental characteristics effect this. In this sense, the study interpretes the family as an integrational institution that affects satisfaction. The results of the cluster analysis (in terms of satisfaction) show significant differences among the distinguished household sizes relevant to the number of children according to the type of settlement. The results of the path model prove that the current marital status does not affect the individuals' satisfaction with life in the Hungarian society. However, the quality of cooperation spaces (family relations and immediate residential environment) that directly affects their lives, as well as their subjectively perceived personal social prestige contribute to satisfaction with life with a lower but measurable effect.

Keywords: social inclusion, life satisfaction, marital status, differences according to gender, subjective life quality

Irodalom

- Albert F. – Dávid B. (2006): A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben. In *Társadalmi Riport 2006*. Budapest: TÁRKI, 351–369.
- Albert F. – Dávid B. (2007): *Embert barátjáról: A barátság szociológiája*. Budapest: Századvég.
- Bengston, V. L. – Biblarz, T. J. – Roberts, E. L. (2007): How Families Still Matter: A Longitudinal Study of Youth in Two Generations. In Skolnick, S. – Skolnick, H. (eds.): *Family in Transition*. Boston, MA: Allyn and Bacon, 315–24.
- Bourdieu, P. (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 156–177.
- Bulmahn, T. (1996): Determinanten des subjektiven Wohlbefindens. In Zapf, W. – Habich, R. (Hrsg.): *Wohlfahrtsentwicklung im vereinten Deutschland*. Berlin: Ed. Sigma, 9–96.
- Cherlin, A. J. (2005): American marriage in the twenty-first century. *The Future of Children*, 15(2): 33–55.
- Coleman, J. S. (1998): Társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó.
- Coontz, S. (1992): *The Way We Never Were: American Families and the Nostalgia Trap*. New York: Basic Books.
- Coontz, S. (2005): *Marriage, a History: From Obidience to Intimacy, or How Love Conquered Marriage*. New York: Viking.
- Dávid B. (2010): Társas kapcsolatok – a kirekesztődés dimenziói. In Kóczé A. (szerk.): *Nehéz sorsú asszonyok feketén fehéren. Roma nők munkaerő-piaci és megélhetési lehetőségei két kistérségben*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségi Kutatóintézet, 95–112.
- Diener, E. (2000): Subjective wellbeing: The science of happiness, and a proposal for a national index. *American Psychologist*, 55: 34–43.
<https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:m6mZlMjloQgJ:https://www.researchgate.net/file.PostFileLoader.html%3Fid%3D5182c62dd3df3ef22a000008%26assetKey%3DAS%253A272113947086850%25401441888429092+&cd=1&hl=en&ct=clnk&gl=hu> (utolsó letöltés: 2016. 09. 11.).
- Diener, E. – Seligman, M. E. P. (2004): Beyond money: Toward an economy of well-being. *American Psychological Society*, 5(1): 1–31.
http://internal.psychology.illinois.edu/~ediener/Documents/Diener-Seligman_2004.pdf (utolsó letöltés: 2016. 10. 21.).
- Dupcsik Cs. – Szabari V. (2015): Elméleti bevezető az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban című OTKA-kutatáshoz. *socio.hu*, 2015/3, 44–63.

- Edin, K. – Kefalas, M. (2005): *Promises I Can Keep: Why Poor Women Put Motherhood Before Marriage*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press.
- Frey, B. S. – Stutzer, A. (2005): *Does Marriage Make People Happy, Or do Happy People Get Married?* Institute for the Study of Labor, University of Zurich, Discussion Paper No. 1811, Zurich. [ftp://repec.iza.org/SSRN/pdf/dp1811.pdf](http://repec.iza.org/SSRN/pdf/dp1811.pdf) (utolsó letöltés: 2017. 03. 06.).
- Granovetter, M. (1991): A gyenge kötések ereje: A hálózatalmélet felülvizsgálata. In Angelusz R. – Tardos R. (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet.
- Jamieson, L. (2011): Intimacy as a concept: explaining social change in the context of globalisation or another form of ethnocentrism? *Sociological Research Online*, 16.
- Kopp M. (szerk.) (2008): *Magyar lelkiállapot 2008*. Budapest: Semmelweis Kiadó.
- Kopp M. – Skrabski Á. (2009): Nők és férfiak egészségi állapota Magyarországon. In Nagy I. – Pongrácz T.-né (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2009*. Budapest: TÁRKI, 117–136.
- Kovács I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016): A magyar társadalom integrációs és rétegződésmoდეlljei. *Szociológiai Szemle*, 26(3): 4–27.
- Lengyel Gy. – Janky B. (2003): A szubjektív jólét társadalmi feltételei. *Esély*, 1: 3–25.
- Lugo Steidel, A. G. – Contrearras, J. M. (2003): A new familism scale for use with latino populations. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, 25(3): 312–30.
- McLanahan, S. – Donahue, E. – Haskins, R. (2005): Introducing the issue. *The Future of Children*, 15(2): 3–12.
- Murinkó L. (2007): Életkor és szubjektív életminőség. In Utasi Á. (szerk.): *Az életminőség feltételei*. Budapest: MTA Politikatudományok Intézete, 47–67.
- Neményi M. – Takács J. (2005): Változó család – változó politikák. *Szociológiai Szemle*, 4: 41–59.
- Seeman, T. E. (2000): Health promoting effects of friends and family on health outcomes in older adults. *American Journal of Health Promotion*, 14(6): 362–370.
- Somlai P. – Tóth O. (2002): A házasság és család változásai az ezredforduló Magyarországon. *Educatio*, 3: 339–348.
- Spéder Zs. – Kapitány B. (2002): A magyar lakosság elégedettségének meghatározó tényezői nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2002*. Budapest: TÁRKI, 162–172.
- Szántó Zs. – Susánszky É. – Berényi Z. – Sipos F. – Murányi I. (2016): A jól-lét fogalmának értelmezése az európai szakirodalomban (2009–2014). *Metszetek*, 5(1): 16–47.
- Tóth O. (2012): Társadalmi integráció és család. In Kovács I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 369–382.
- Utasi Á. (2008): *Éltető kapcsolatok. A kapcsolatok hatása a szubjektív életminőségre*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

- Yorburg, B. (2002): *Family Realities: A Global View*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Veenhoven, R. (1984): *Conditions of Happiness*. Boston: Dordrecht, Kluwer Academic, London. <https://personal.eur.nl/veenhoven/Pub1980s/84a-full.pdf> (utolsó letöltés: 2016. 10. 20.).
- Veenhoven, R. (1989): Does happiness bind? Marriage chances of the unhappy. In Veenhoven, R. – Hagenaars, A. (eds.): *How Harmfull is Happiness? Consequences of Enjoying Life or Not*. Rotterdam: Universitaire , 44–60. <https://personal.eur.nl/veenhoven/Pub1980s/89a-C6-full.pdf> (utolsó letöltés: 2016. 10. 20.).
- Waite, L. J. – Gallagher, M. (2000): *The Case for Marriage: Why Married People are Happier, Healthier and Better Off Financially*. New York: Doubleday.

Függelék

F1. táblázat: Klaszterek összegző eredményei

			Klaszter6	Klaszter5	Klaszter1	Klaszter3	Klaszter2	Klaszter4
KLASZTER ELNEVEZÉSE			Falusi gyermektelen	Falusi gyermekes	Kisvárosi gyermektelen	Kisvárosi gyermekes	Nagyvárosi gyermektelen	Nagyvárosi gyermekes
ARÁNYA A MINTÁBAN			18,6% (N=499)	8,2% (N=219)	23,7% (N=636)	7,1% (N=192)	34,4% (N=924)	8,1% (N=217)
Háztartás	életkörülmény	ekvivalens (egy fogyasztási egységre jutó) jövedelem (Ft)	107 948	96 316	133 504	115 052	146 905	134 129
		deprivált anyagi (% deprivált)	46,3	47,7	35,7	40,4	26,5	26,3
		deprivált súlyos (% deprivált)	29,3	30,4	18,9	24,1	12,9	15,4
	lakás	lakásdepriváció (% deprivált)	18,3	23,6	8,8	12,2	5,5	3,7
Kérdezett a háztartásban	kultúra	magaskultúra (% nem fogyaszt)	35,5	30,7	26,9	25,6	17,4	11
		újkultúra (% nem fogyaszt)	29,7	13,3	25,3	6,9	15,6	4,3
		fesztiválkultúra (% nem fogyaszt)	47,9	42	42,8	36,9	36	25,3
	státusz	önbesorolás	2	2	3	3	3	3
	integráltság	lakókörnyezeti relatív (% nem integrált)	16,9	18,8	26,6	30,6	42,4	43,9
		lakókörnyezeti abszolút (% nem integrált)	5,2	3,6	9,3	12,3	19,2	18
		erős kötések száma	2,56	2,77	2,41	2,69	2,82	3,02
		gyenge kötések száma	9,05	9,72	8,58	9,30	7,7	8,21
		bizalom (% hiány vagy alacsony)	50,7	51,2	41,3	47,3	42,8	48,7
	elégedettség	környékkel ahol él	6,97	6,54	7,23	7,02	7,16	6,81
		családon belüli kapcsolatokkal	8,69	8,9	7,97	8,75	8,74	8,51
		összességében az életével	7,23	6,97	7,19	7,55	7,49	7,55

Fiatal felnőttek családi rítusai és a felnőtté válás jellemzői a családtól való leválás idején

Neulinger Ágnes – Mitev Ariel

agnes.neulinger@uni-corvinus.hu; ariel.mitev@uni-corvinus.hu

Beérkezés: 2015. 10. 02.

Átdolgozott változat beérkezése: 2017. 01. 24.

Elfogadás: 2017. 01. 27.

Összefoglaló: A családi kapcsolatok, benne a család megszokott működésének a rendje átalakul, amikor a fiatalok elhagyják a szülői fészket. A fiatalok a családtól való leválás idején átértelmezik a családi életben betöltött korábbi szerepeiket, miközben felkészülnek új szerepeikre és ezzel újradefiniálják a családhoz való tartozásukat. Ennek a folyamatnak a megértését támogatja a családi rítusok vizsgálata, hiszen a rítusok részben átkísérik az egyént egyik életszakaszból egy másikba, részben biztosítják a csoporthoz – jelen esetben a családhoz – való kötődést is. Kutatásunk kvalitatív módszertannal és a családi fészektől leváló fiatalok szempontjából mutatja be ennek a folyamatnak a sajátosságait, miközben értelmezi és gazdagítja a Vaskovics (2000) által javasolt dimenziókat a felnőtté válás időszakának vizsgálatára.

Kulcsszavak: család, fiatalok, rítus, kötődés

Bevezetés

A családi rítusoknak nagy szerepük van a családi összetartozás biztosításában és a családi közösséghez való tartozás megélésében, ugyanis a családi rituálék során létrejövő családi tevékenységekben a családtagok kinyilváníthatják és közösen megélhetik értékeiket, megerősíthetik a család egységét és kifejezhetik a család sajátos arculatát biztosító kollektív érzéseket és gondolatokat – fogalmazható meg a családi rítusok definíciója Emile Durkheim (2003 [1912]) általános rítusértelmezése nyomán. Ennek megfelelően a családi rítusok meghatározó szerepet játszanak a családok mindennapi életében, ünnepeiben és átmeneti állapotaiban egyaránt. Úgy is tekinthetünk a családi rítusokra, mint olyan láthatatlan szálakra, melyek a tagokat megtartják és megerősítik a család kötelékében, miközben részben elköteleződést, részben kötöttséget alakítanak ki a családtagok között. A családi rítusok vizsgálata a 20. század közepén lett népszerű, amiben nagy szerepet játszott a Bossard és Boll által 1950-ben publikált iskolateremtő könyv a családi rítusokról. Azóta a társadalomtudomány számos diszciplínájában foglalkoznak ezzel a kérdéskörrel, így a szociológiában, a pszichológiában, a kulturális antropológiában, továbbá üzleti relevanciája miatt a marketing területén is (Neulinger 2013; Mitev–Neulinger 2016).

A családi rítusok vizsgálata illeszkedik az antropológiai kutatások 60-as és 70-es években népszerűvé vált kutatási megközelítéséhez, amely az egzotikus távoli társadalmak helyett egyre inkább a saját társadalom mindennapi életének megértését célozta. Ehhez kapcsolódóan a családdal foglalkozó történeti antropológia a család mikrohierarchiáját kutatja és foglalkozik a rituális alkalmakkal, benne az átmeneti rítusokkal is. Ezek a vizsgálatok nemcsak bemutatják a családi életet szervező szokásokat és a család mint gazdasági egység működését, hanem azt is jelzik, hogy mindezeknek milyen szimbolikus jelentésük van a család mikrohierarchijára vonatkozóan (Klaniczay 1984). Tekintettel arra, hogy rítusok szekuláris tevékenységek esetében is vizsgálhatók, így a mai társadalomban és a fiatalok közösségeiben is értelmezhetők. Ahogy Moore és Myerhoff (1977) megfogalmazták, a rítusok valami láthatatlant tesznek láthatóvá és ez a családok működése esetében is érvényes. Továbbá Jeffrey C. Alexander (2006) szerint a mai társadalmaknak az a sajátossága, hogy kerülik a kötelező érvényű rítusokat, a jelenkor rítusainak sajátosságát jelenti, és nem azt, hogy nincsenek rítusaik.

A családi rítusok fennmaradása számára azonban kihívást jelentenek az utóbbi évtizedek társadalmi változásai, amelyek a család életét sem hagyták érintetlenül. Eszerint megváltozott az együttélési formák mintája és megítélése, a gyermekvállalás ideje és körülményei, a család életmódja és a családi szerepek. Ez a jelenség mind Magyarországon, mind a fejlett ipari társadalmak széles körében megfigyelhető. A változást jól jelzi, hogy a 70-es éveket megelőzően gyakorlatilag a házasság volt az egyetlen elfogadható együttélési forma, majd később megjelentek a házasság előtti és helyetti együttélések, az újraházasodások és a tartós egyedül élések a fiatalok körében. Ezt egészíti ki a házasságkötés és a gyermekvállalás kitolódó időpontja, a fiatalok lassú „kirepülése” a családi fészekből, valamint a házasságon kívüli születések növekvő aránya. Ezeket a változásokat számos hazai és nemzetközi kutatás vizsgálta, többek között Vaskovics (2014), Somlai (2011a, 2011b), Murinkó (2010), Spéder–Kapitány (2009), Tóth–Dupcsik (2007), Belch et al. (2005), Somlai–Tóth (2002, 2004), Whiteside (1989) és Moschis–Mitchell (1986) munkái.

A családtól való leválást kísérő családi rítusok felfedik azoknak a folyamatoknak a jellegzetességeit, amelyek a felnőtté válást kísérik, úgymint a családi életbe való bevonódás és kötődés átalakulása és a családtagok új szerepeinek a meghatározása. A fiatal felnőttek családi háztól való leválásának vizsgálata a rítusok elméleti kerete mentén segíthet értelmezni és gazdagítani a Vaskovics (2000) által javasolt dimenziókat¹ a posztadoleszcencia időszakának vizsgálatára. Jelen kutatás kvalitatív tartalom-elemzés segítségével, a fiatal felnőtt nézőpontjából és a rítusok elméleti megközelítését felhasználva mutatja be a hazai egyetemisták családi kötődéseit a családtól való leválás folyamata idején, valamint a családi rítusokon keresztül értelmezi a felnőtté válás jellemzőit, összehasonlítva a középiskolás és egyetemista korú tanulók tapasztalatait.

¹ Ezek a dimenziók a tanulmány későbbi részében bemutatásra kerülnek, úgymint a jogi értelemben vett leválás, a közös fedél alól történő leválás, az anyagi-pénzügyi leválás, az önálló döntést eredményező leválás és a szubjektív leválás.

A fiatalok családi fészektől való elszakadásának folyamata

Az ifjúkor felnőtté válásának folyamatában egyre fontosabb szerepet tölt be a posztadoleszcencia szakasza, amely beékelődik a serdülő- és ifjúkor, valamint a felnőttkor közé (Vaskovics 2000). Eszerint a posztindusztriális társadalmakban a gyermek felnőtté válásának folyamata a következő szakaszokból áll: gyermek, kamasz/serdülőkorú fiatal, fiatal felnőtt, felnőtt. A felnőtté válás folyamatának része a fiatal felnőttek családtól való leválása. Mindennek fontos eseménye a családtól való külön költözés, ami a felnőtté válásnak is fontos lépcsője.

A család szempontjából a gyermekek leválásának ideje az első gyermek családi fészekből való kirepülésével kezdődik, és addig tart, amíg az utolsó gyermek is elköltözik otthonról. Glick (1977) egyesült államokbeli adatok alapján azt állapította meg, hogy a 19. század nyugati társadalmában ez a folyamat átlagosan két évig tartott és jellemzően a szülők időskorára esett, majd a 20. században vált jellemzővé az, hogy a szülők már középkorúan átérték a gyermekeik családi fészekből való elszakadását. Aktuális európai adatok alapján elmondható (Eurostat 2013), hogy a 21. században újabb változás tanúi vagyunk, hiszen ismét kitolódik a gyermekek kirepülésének ideje, amelynek okai a jelen társadalmi változásaihoz kötődnek. Ez magában foglalja a lakosság házasságkötéshez való viszonyát, illetve annak ideálisnak tartott idejét. Ez az időpont Magyarországon, illetve általában a fejlett társadalmakban egyre későbbi életkorra tevődik, azaz jellemzővé válik, hogy az első házasságkötés ideje elhalasztódik. Mindez a kitolódott képzési idővel és a gazdasági helyzettel együttesen azt okozza, hogy a fejlett társadalmakban a fiatalok egyre később repülnek ki a családi fészekből (Vaskovics 2014; Spéder–Kapitány 2009; Cobb–Clark 2008; Beaujot 2006; Alders–Manting 1999). Mindez meghosszabbítja a felnőtté válás átmeneti idejét, és egyre szélesebb körben elfogadottá válik, hogy a serdülőkor, majd a fiatal felnőttkor huszonöt éves korig vagy tovább is eltarthat (Arnett 2000; Cote–Bynner 2008).

Az otthon lakó fiatal felnőttek csoportján belül két csoportot különböztethetünk meg: egyrészt azokat a fiatalokat, akik sosem hagyták el a családi fészket, másrészt azokat, akik korábban elhagyták azt és önállóan éltek, majd visszaköltöztek szüleik otthonába – őket gyakran nevezik bumerángxgyermeknek (Boyd–Prior 1989). Godfrey és Roberts (2011) a szüleikkel megszakítás nélkül együtt élők csoportját kétfelé osztja: ezek a fiatal felnőttek egyrészt lehetnek KIPPER-ek (Kids in Parents Pockets Eroding Retirement Savings), akik jellemzően nem járulnak hozzá a háztartás költségeihez, hanem szüleik támogatásával tartják el magukat, másrészt lehetnek NEETS-ek is („not in employment, education or training”), akik nem dolgoznak és iskolarendszerű képzésben sem vesznek részt, miközben a szüleikkel együtt élnek. A fiatal felnőttel való együttélés számos konfliktusnak a forrása is lehet a családon belül, hiszen a generációk egymáshoz való alkalmazkodása stresszel és konfliktusokkal járhat. Turcotte (2006) kanadai kutatása megállapítja, hogy azok a szülők, akik két fiatal felnőtt gyermekükkel is együtt élnek vagy legalább egy bumerángxgyermekkel élnek együtt, kétszer olyan gyakran jeleznek frusztrációt, mint azok, akikről már kire-

pültek a gyermekeik. Az együttélés pozitívumai között említi ugyanakkor, hogy a fiatal felnőttek segíthetnek a háztartásban, valamint érzelmi támogatást és társaságot nyújthatnak a szüleiknek. Godfrey és Roberts (2011) értelmezésében a korábbi üres-fészek-szakasz, amely a szülők idejének és pénztárcájának felszabadulását jelképezte, az elhúzódó kamaszkorral és a fiatal felnőttek lassabb kirepülésével egyre inkább a kitolódott üres fészek szakaszává válik. Ez azt jelenti, hogy a szülőknek hosszabb ideig kell alkalmazkodniuk gyermekeikhez, és azok, akik már megtapasztalták a nagyobb szabadságot, nehezebben élik meg a fiatal felnőtt gyermekekkel való együttélést. Ezért okoz több konfliktust, ha gyermekük a külön költözés után visszaköltözik a szülői házba. Butterworth (2009) szerint ez a jelenség az Egyesült Királyságban minden ötödik tizenennyolc és huszonöt év közötti fiatal felnőttet érint, azaz közel egymillió főt, akik vagy visszaköltöztek már a szüleikhez, vagy tervezik, hogy megteszik ezt.

A fiatal felnőtt gyermekkel való együttélés problémája abból is fakad, hogy amíg a kilencvenes években és az ezredforduló környékén a fejlett ipari társadalmakban élő szülők megengedhették maguknak, hogy otthont adjanak fiatal felnőtt gyermekeiknek, köszönhetően a jó anyagi körülményeiknek és a kisebb családméretnek (Goldscheider 2000), addig az utóbbi évek pénzügyi-gazdasági válsága a családok lehetőségeit is behatárolta, így a gyermekkel való együttlakás áldozatokat követel a családoktól. Ahogy Butterworth (2010) megállapítja, az angliai szülők 93%-a hozzájárul otthon lakó gyermeke kiadásaihoz, továbbá kétharmaduknak vissza kellett fogniuk napi kiadásait, hogy támogatni tudják gyermeküket. Az említett tényezőkön túl a családforma is befolyásolja, hogy otthon marad-e, hazaköltözik-e egy fiatal felnőtt. Turcotte (2006) kutatásai szerint azokban a családokban, ahol a szülők együtt élnek, nagyobb valószínűséggel laknak fiatal felnőttek, mint ahol a szülők elváltak, egyedül élnek.

Vaskovics (2000) szerint a leválásnak – a jogi értelemben vett felnőtté válástól eltekintve – nincs konkrét időpontja, hanem egy olyan folyamatról van szó, amely az egyéni és társadalmi jellemzőktől függően rövidebb vagy hosszabb időtávon is elhúzódhat és a következő dimenziókban ragadható meg:

- *Jogi leválás*: nagykorúvá válás, amely véget vet a szülői gyámság időszakának és lehetőséget ad a politikai életben való részvételre.
- *Közös fedél alóli leválás*: elköltözés a szülői otthonból.
- *Anyagi-pénzügyi leválás*: anyagi függetlenség, az anyagi önállóság kezdete, ami jellemzően saját kereseti lehetőséget és saját munkahelyet jelent.
- *Önálló döntést jelentő leválás*: önálló, felelősségteljes részvétel a gazdasági, kulturális és politikai életben, benne önálló pályaválasztás, munkahelyválasztás, partnerválasztás.
- *Szubjektív leválás*: a felnőtté válás érzete és ennek megfelelő magatartás.

A családi fészektől való leválás folyamata tipikusan a kamaszkorban kezdődik és tart a saját háztartás és/vagy család megteremtésének idejéig. Amennyiben az intézményesített tanulás két meghatározó időszakát, a középsiskolás és egyetemista éveket

vizsgáljuk, akkor ezeken keresztül a serdülőkorú fiatalok és fiatal felnőttek családtól való leválásának különböző szakaszait ragadhatjuk meg (lásd az 1. táblázatot). A leválás folyamatában a jogi leválás értelmezése egyértelmű, hiszen ezt Magyarországon a betöltött 18. életév jelenti. Eszerint a középiskolások még egyértelműen nem felnőttek, míg a felsőoktatásban tanulók igen. Azonban a szülői háztartástól való függés tekintetében Magyarországon a leválás jellemzően nem történik meg a gyermek 28 éves kora előtt (Eurostat 2013), ami a férfiaknál 29 évet, a nőknél 26,6 évet jelent átlagosan. Így mind a középiskolások, mind a felsőoktatásban tanulók jellemzően a szülői otthontól függnék, ami az együttlakást és az anyagi-pénzügyi függést is magában foglalhatja. Az anyagi függés annak ellenére is jellemző, hogy a mai gyermekek magasabb elkölthető jövedelemmel rendelkeznek, mint elődeik (Lintonen et al. 2007). Amennyiben a középiskolások csoportját tekintjük, akkor ez hazánkban átlagosan havi 3300 forintra rúg a 8–14 éves korcsoport esetében (Ipsos 2008), és forrása jellemzően a zsebpénz, az ajándékként kapott pénz, illetve a munkából származó pénz (Kovács és mtsai 2011). A felsőoktatásban tanulók rendelkezésére álló pénzügyi keret magasabb, azaz havi bevételeik átlagosan 66 000 Ft, 20 000 és 200 000 Ft között szóródva (Napi Gazdaság 2012). A szubjektív leváláshoz a magyar lakosság szerint a felelősségvállalás és a döntési önállóság a legfontosabbak, majd ezt követik a befejezett tanulmányok, a nagykorúság és a munkavállalás, anyagi függetlenség (Murinkó 2010).

1. táblázat: A felnőtté válás elért szintjének értékelése a leválás egyez dimenziói szerint

	Középiskolás évek	Felsőoktatási évek
Jogi leválás	Nem történt meg	Megtörtént
Közös fedél alóli leválás	Kevésbé jellemző (kivétel a más városban tanulók)	Inkább valószínűsíthető
Anyagi-pénzügyi leválás	Kevésbé jellemző (saját kereset megjelenhet)	Inkább valószínűsíthető (akár teljesen megtörténik)
Önálló döntést jelentő leválás	Kevésbé jellemző	Inkább jellemző
Szubjektív leválás	Kevésbé jellemző	Inkább jellemző (akár teljesen megtörténik)

Forrás: saját szerkesztés Vaskovics (2000) alapján

Összességében megállapíthatjuk, hogy a fejlett társadalmak családjában a fiatal felnőttek szülői fészkekből való kirepülésének folyamata hosszabb és így időben lassabb lett. Mindez elnyújtja a felnőtté válás folyamatát és egyúttal megváltoztathatja a családi kapcsolatok minőségét. Ennek a változásnak a megismerését és mélyebb megértését tehetik lehetővé a családi rítusok a család életében betöltött jelentőségük és ismételt jellegük miatt.

Családi rítusok

A családi rítus meghatározása

Bossard és Boll (1950: 9) szerint a családi rítusok „mintaszerűen előírt formális viselkedések, jellemzően újra és újra ismétlődő eseményekre, alkalmakra és szituációkra vonatkoznak”. Ezek a rítusok lehetnek mindennapiak, mint a vasárnapi családi ebéd és a szombati családi mozi, vagy kötődhetnek olyan családi hagyományokhoz és ünnepekhez, amelyekre ritkábban kerül sor, úgymint a családban a születésnapok megünneplése és a családi nyaralások. Bossard és Boll (1950) három fő tényezőt említenek a családi rítusok kapcsán, ezek (1) az előírasszerűség, (2) az elkötelezettség és (3) a folytonosság. Ugyanakkor feltehető a kérdés, hogy mikor beszélhetünk rutinszerű családi tevékenységekről és honnantól minősíthető egy családi tevékenység rítusnak. Goody (1977) alapján ugyanis a szabályozottság, az ismétlés a társadalmi élet alapja és sokszor rutinszerű, azaz ezektől még nem válik egy tevékenység rituálissá. Fiese és szerzőtársai (2002: 382) alapján a családi rutinok és rituálék három dimenzió mentén választhatók el egymástól (lásd az 1. ábrát), úgymint (1) a kommunikáció jelentése, amely lehet funkcionális vagy szimbolikus, (2) az elkötelezettség mértéke, amely lehet felületes vagy mély, és (3) a folytonosság, amely lehet egyszerű ismétlés vagy generációkon átívelő szokás. Eszerint a család rutintevékenységei mindig célhoz kötődnek, csak az elvégzésükig érdekesek, illetve rendszeresen ismétlődnek és közvetlenül megfigyelhetők mások által. A családi rituálék ezzel szemben szimbolikus jelentéssel bírnak, tartósak és érzelmekkel átszöttek, miközben jelenésüket igazán csak a családtagok értik. Emellett Spagnola és Fiese (2007) a csoportidentitás jelentőségét, Smit (2011) a családi emlékezet kialakulását és megtartását hangsúlyozza a családi rítusokhoz kapcsolódóan. Ezeket a megközelítéseket tekintve Bossard és Boll (1950) definíciója a legmegengedőbb, mert nem elsődleges célja a rítus elkülönítése a rutintól, hanem minden olyan családi interakciót rítusként vizsgál, amelyhez a család kötődik, azt rendszeresen végzi és a tevékenységet formalitás kíséri. Kvalitatív kutatásunk is ezt a megközelítést fogadja el és ennek megfelelően elemezi a családi rítusokat.

1. ábra: A családi rítusok és a családi rutintevékenységek megkülönböztetése

	Rutin		Rituálé
Kommunikáció	Szükségszerű		Szimbolikus
Elkötelezettség	Felületes	↔	Tartós és érzelmi
Folyamatosság	Gyakran ismételt, külsőleg is érthető		Generációkon át, belső interpretáció

Forrás: Saját szerkesztés Fiese és szerzőtársai (2002) alapján

A személyközi rítusokat Wolin és Bennett (1984) három csoportba sorolják, úgymint (1) ünnepségek, (2) hagyományok és (3) minták szerinti interakciók. Az ünnepségek jellemzője, hogy ritkán, évente néhány alkalommal kerülnek megrendezésre, úgymint a kulturális, nemzeti és vallási ünnepek. Ezeket az eseményeket adott kultúrkörön/valláson belül mindenki ugyanakkor és jellemzően ugyanúgy ünnepelni. A hagyományok gyakorlására gyakrabban kerül sor, és idesorolhatók a születésnapok, évfordulók, nyaralások, amelyek részben mindenkire jellemző közös jegyekkel, részben egyéni, egyedi jellemzőkkel is bírnak. A minták szerinti interakciók napi/heti rendszerességgel zajlanak, úgymint a közös étkezések vagy a rendszeres hétvégi programok. Wolin és Bennett (1984) a minták szerinti interakciókat egyértelműen elhatárolják a rutinoktól. A különbségtétel alapja, hogy a minták szerinti interakciókat a résztvevők fontosnak és jelentőségteljesnek ítélik meg, míg a rutinszerű magatartásra ez nem jellemző. Ez illeszkedik Bossard és Boll (1950) megközelítéséhez is. Időbeliségét tekintve a minták szerinti interakciók tevékenységei alakulnak ki legelőször, eszerint azon párok életében, akik rövidebb ideje vannak együtt, a minták szerinti interakciók nagyobb valószínűséggel vannak jelen, mint a saját családi hagyományok vagy ünnepségek.

A családok rituális tevékenységeit bemutató korábbi kutatások alapján néhány főbb megállapítás tehető a családi rítusok jellegzetességeiről és jelentőségéről. Ezek szerint a családi rítusok erősítik az egyéni elköteleződést a család irányában (Campbell–Ponzetti 2007; Kiser et al. 2005), továbbá elmondható, hogy a családi élet minősége jellemzően magasabb, ha vannak jól működő családi rítusok. Ezt igazolja Pearson és szerzőtársai (2010) vizsgálata, ami szerint a rendszeresen eltöltött közös időhöz kötődő rítusok megnövelik a kapcsolat minőségével való elégedettséget. Crespo és szerzőtársai (2008) kutatása alapján megállapítható, hogy azok a házaspárok, akik több időt és energiát szántak családi rituálékra, jobb és közelebbi párkapcsolattal jellemezhetők. Továbbá Kissné (2005) hazai kutatása szerint azokban a családokban, ahol több és érzelmileg intenzívebb rítus a jellemző, egyúttal alacsonyabb stressz-szintről számolnak be a családtagok. Emellett jellemző a családi rítusokra, hogy a tagok számára általában jelentősek, megteremtik a csoport identitását és egyúttal az egyéni identitást is befolyásolják (Smit 2011; Pearson et al. 2010; Rook 1985). A családi rítusok fontos jellemzője, hogy a családi kapcsolattartás lehetőségének biztosításában is kulcsszerepet játszanak (Campbell et al. 2011; Smit 2011). Időben vizsgálva és a trendeket tekintve az eddigi kutatások alapján az állapítható meg, hogy a korábban nagyobb közösségekben, így például a nemzeti szinten megélt ünnepek egyre inkább családi rituálékká válnak (Caplow 1982).

Tekintettel arra, hogy a családi rítusok a család által rendszeresen végzett és a számukra jelentéssel bíró tevékenységekben nyilvánulnak meg, így megértésük is lehetséges ezen tevékenységeken keresztül mind a családi mindennapok, mind a család átmeneti állapotainak esetében. Ennek megfelelően a témában végzett empirikus kutatások – amelyeknek gyakorlatát jelen kutatás is követi – a családi tevékenység tanulmányozásával jutnak el a családi rítusok megértésére.

A felnőtté válást kísérő átmeneti rítusok

Az átmeneti rítusok (*rites de passage*) adott kultúrában értelmezhetők, és ennek a kultúrának a képére formálják azokat, akik a rítus szereplői (B. Erdős és mtsai 2003; Mitev 2006). Turner (2002 [1969]) szerint az életszakaszok közötti átmenetben az érintettek nem tartoznak egyik világhoz sem, hanem két világ között vannak. Eszerint a szülői fészket elhagyó fiatal felnőttek már nem tartoznak a szüleik világába, de még saját önálló életük sem alakult ki. Az átmeneti rítusok – úgymint a felnőtté válás/önálló élet kezdete – és a tartós állapotok váltogatják egymást, így az egyén életpaszatlatában mind az állandóság, mind az átmenetiség megjelenik (Turner 2002 [1969]).

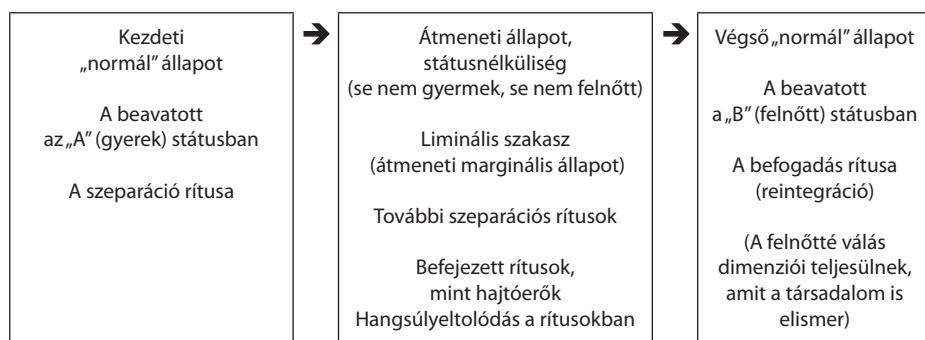
Van Gennep (2004 [1960]) meghatározásában az átmeneti rítusoknak három jellegzetes fázisa van. A rítus első szakasza a szeparáció (elkülönülés), ahol az egyén elszakad korábbi szerepeitől és kapcsolataitól. Ezt követi a liminalitás fázisa (átmenet/határszakasz), amelyben az egyén korlátozott ideig részese lehet a „communitas”-nak, azaz a kultuszokban megnyilvánuló közösség élményének. A köztes világban mozogva az egyén ekkor elszakad az eddigi ismerős szerepeitől, és státusza egyenlő lesz a rítus többi szereplőjével, a beavatandókéval. A harmadik, utolsó szakasz az inkorporáció vagy újraegyesülés/visszafogadás szakasza, azaz a beépítő fázis. Ebben a szakaszban az egyén új tudása birtokában visszatér eredeti életvilágába, de már új, megváltozott, többnyire magasabbnak értékelt státuszban. Az átmeneti rítusban az élmény megszentelt, az út a kaósból a kozmoszba vezet, és célja a tagok közötti viszony visszaállítása, az egyensúly felé törekvés (Turner 2002 [1969], 1982). Az átmeneti rítusok a tágabb közösség szempontjából nézve azért jelentősek, mert az egyéni státusz váltásában megünnepelik az ezt elősegítő közösségi teljesítményt, miközben az ünnep lehetőséget ad az „elhasználódott” idők megújítására is (Eliade 1987). Ezzel összekapcsolódik egymással az individuális és a közösségi aspektus megbonthatatlan egészet alkotva (Mitev 2006). Van Gennep (2004 [1960]) az átmeneti idő bemutatására az ajtón való átlépés analógiáját használja, ahol az ajtó elválasztja és össze is köti az új és a régi világot. Az ajtó innenső oldalán találhatók az elválasszó rítusok, míg a túloldalon a befogadási rítusok. Az átmenetet pedig magán az ajtón való átlépés fejezi ki. Felfogásunkban a középiskolás évek idején nyílik ki a felnőtté válás ajtaja, amely az egyetemista évek alatt is jellemzően nyitva van. Eszerint a fiatal felnőtt ekkor két világ határán áll, már nem gyermek, de még nem is teljes értékű független felnőtt. A felnőtté válás jellemzően a családalapítással (benne a házasságkötés rítusa) és a munkába állással (benne a dolgozó lét befogadó rítusaival és szimbolikus fogyasztásával) válik befejezetté. Ezt az átmeneti időszakot Erikson (1991: 58) pszichoszociális moratóriumként írta le: „A társadalom, amely tisztában van azzal, hogy a fiatalok legrajongóbb elkötelezettségeit is gyorsan meg tudják változtatni, hajlandónak mutatkozik arra, hogy haladékat, úgynevezett moratóriumot adjon nekik, türelmi időt arra a szakaszra, amelyben így már nem gyermekek ugyan, de cselekedeteik és alkotásaik mégsem döntőek jövőbeni identitásuk szempontjából. Luther

idejében a kolostor volt, legalábbis többek számára, egy lehetséges pszichoszociális moratórium, egy lehetőség arra, hogy az ember elhalasztgassa döntését arról, hogy valójában mi is ő és mivé szeretne válni.”

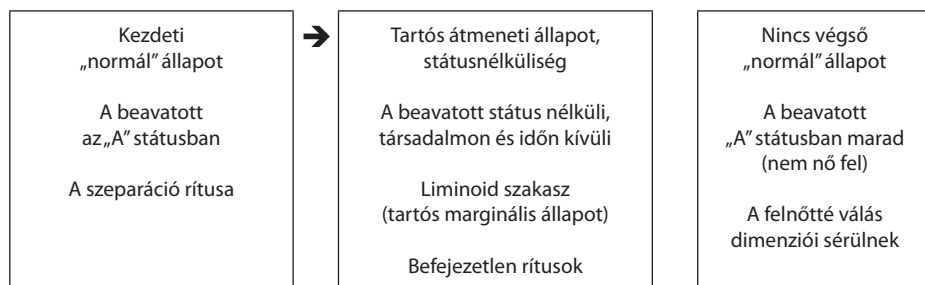
A felnőtté válás folyamata megérthető a befejezett és a befejezetlen rítusok min-tájára. A felnőtté válás akkor fejeződik be, amikor a Vaskovics (2000) által definiált leválások (próbatételek) mindegyike megvalósul. Addig az egyén a liminális (köztes) állapotban van, ahol küzd a leválás különböző dimenzióival, egészen addig, míg minden próbatételt nem teljesít (2. ábra).

2. ábra: A felnőtté válás mint a befejezett és a befejezetlen átalakulás

A befejezett átalakulás sémája

A befejezetlen átalakulás sémája

Forrás: Péley (2002), 38. old. alapján és kiegészítve

A felnőtté válás egy olyan folyamat, amely bizonyos határkövekkel nagyszerűen szakaszolható. Ezek a határkövek valójában rítusok, amelyek feltördelik a folyamatos időt, határvonalat jelölnek ki (valami lezárult és valami más kezdődik), és ideálisan szintlépésre (karakterfejlődésre) készítetik a szereplőket. Bár az idő folyamatos, az ember által létrehozott társadalmi világ ideje számos diszkontinuitással tördelt,

mivel a rend iránti igény megköveteli, hogy kategóriákban gondolkodjunk, úgymint diák vagy diplomás, gyermek vagy felnőtt (Leach 1996). Az idő mesterséges tördelésére (és egyúttal a zűrzavarban való rendteremtésre) nagyszerűen alkalmasak a rítusok, amelyek az egyes rövidebb vagy hosszabb időszakok végét és az újak kezdetét jelzik.

Úgy is mondhatnánk, a felnőtté válás útja rítusokkal van kikövezve, hiszen a napi rítusok (azaz a minták szerinti interakciók, lásd Wolin és Benett [1984]) jelentik az utca követ, a mérföldkövet pedig a nagyobb magnitúdóval rendelkező hagyományok (pl. születésnap, évforduló, nyaralás) és ünnepek (pl. diplomaosztó, karácsony). Ez azt is jelenti, hogy a sikeres felnőtté váláshoz egy sor befejezettnek tekinthető rítust kell átélni, ráadásul olyan módon, hogy a rítusokban minőségi ugrásnak kell bekövetkeznie. Ez a minőségi ugrás megfigyelhető olyan hangsúlyeltolódásokban, mint az egyén rítusban betöltött szerepe, vagy hogy mennyire válik a rítus valódi társadalmi ajándékká (Driver 1991). Ugyanis Driver szerint a rituálék „társadalmi ajándékokhoz” juttatják az abban részt vevőket. Ilyen társadalmi ajándék, hogy a rituálék (1) rendet teremtenek a társadalomban, (2) közösségi élményhez juttatnak, valamint (3) esélyt adnak az egyén jelentős átalakulására.

Mindezek alapján a felnőtté válás olyan megarítusnak, vagyis olyan bennfoglaló keretrendszernek tekinthető, amely meghatározza a kiinduló (fiatal) és végső állapotot (felnőtt). A két állapot között találjuk a korábban már említett pszichoszociális moratóriumnak hívott átmeneti állapotot (Erikson 1991 alapján), amely annak fényében lesz liminális (átmeneti marginális) vagy éppen liminoid (tartósan átmeneti), hogy az egyén milyen sikeresen halad a felnőtté válás útján. Ha azonban a leválás nem minden dimenziója teljesül, akkor a személy a liminoid állapotban rekedve tartósan a marginális szerepben marad, ahol már lényegesen kisebb az esély a visszatérésre, a társadalmi reintegrációra. Ebben az esetben a rítus transzformatív, átalakító ereje elveszik, a közösségi ünnepek helyett akár az egyéni krízisek is tagolhatják az időt (B. Erdős és mtsai 2003). Mivel a mai társadalom alapvetően „beavatásszegény” (Péley 2002), az egyén kinőtt státusát gyakran a szükségesnél tovább tartja fenn, amiben nemritkán környezete (pl. a család) is támogatja. Így annak ellenére, hogy a rítusok ismétlődése stabilitást ad és rendet teremt a zűrzavarban, a minőségi változás nélkül lezajló, rutinszerűen ismétlődő események inkább arra utalnak, hogy az egyén a liminoid státusban ragad (pl. „mamahotel”, szülőknél maradás).

Ezt az átmeneti időt azonban nemcsak az egyén, hanem a család szintjén is vizsgálhatjuk. Eszerint a családi közösséget érintő átmeneti idők egy része kedvező és örömteli, hiszen a család bővülésével jár. Ez kötődhet a fiatal felnőttek tartós partnerkapcsolataihoz, amely tagság az együttéléssel, majd a házasságkötéssel szilárdul meg. Továbbá idetartozik, amikor gyermek születik a családba. Az átmeneti idők másik része kedvezőtlen változást jelez és a család méretének csökkenésével jár. Ilyenek lehetnek a partnerkapcsolatok felbomlása/válások, továbbá a családban történt haláleset. Ezeket a változásokat a család részben rítusokon keresztül éli meg (házasságkötés, keresztlő, temetés), részben a család életében jelenlévő rítusokon keresz-

túl realizálódnak. Utóbbira példa, amikor a családi ünnepeken megjelenik a fiatal felnőtt partnere és bemutatásra kerül a család közösségének, vagy amikor a gyermek felnövekedéséhez kötődő rítusok (érettségi, diplomaosztó) adnak lehetőséget a megváltozott összetételű (válással, halálesettel érintett) családoknak arra, hogy átalakult formában is megéljék az egységüket. Whiteside (1989: 35) újrահázasodott családok rituáléit vizsgálva megállapította, hogy a közös gyermek életének átmeneti rítusai lehetővé teszik a megváltozott családforma megélését azzal, hogy alkalmat adnak a régi és új tagok találkozására. Ezek az átmeneti rítusok, úgymint a ballagás, diplomaosztó, házasságkötés, jellemzően egy alkalommal kerülnek megrendezésre, így nem teszik lehetővé azt, hogy az egymást nem ismerő tagok külön ünnepeljenek. Ezáltal ezek az események még azoktól a tagoktól is megkövetelik a részvételt, akik a helyzetet egyébként érzelmeik, sérelmeik vagy lelki fájdalmuk miatt elkerülnék. Mindez azt is jelenti, hogy az ezeken a rítusokon való részvétel alkalmat ad a családtagok számára, hogy újradefiniálják szerepüket a megváltozott új családon belül, valamint ezt az új szerepet a környezetük felé egyértelműen kommunikálják. Mindezzel a családi rítusok a válságba került család egységének megőrzését is támogatják.

A felnőtté válást több olyan átmeneti rítus is kíséri, amely a család közösségét is érinti. A középiskolai éveket záró ballagás, majd a felsőoktatásban töltött éveket záró diplomaosztó, továbbá a házasságkötés jellemzően együtt járnak – a Vaskovics (2000) által használt kategóriákat idézve – a jogi leválással, a szülői házból való elköltözzéssel (közös fedél alóli leválás) és az anyagi-pénzügyi leválással. Ezek a levadások azonban nem egy-egy időpillanatra koncentrálnak, hanem akár éveket is átfoghatnak. Ezáltal ezeknek az éveknél és mindennapi családi rítusaiknak, családi hagyományaiknak és ünnepeiknek a megismerése a felnőtté válás folyamatának a megismerését teszi lehetővé.

Kvalitatív kutatás

A kutatás célja

A családi rituálék vizsgálata jellemzően a családtagok közös tevékenységeinek megismerésével történik (lásd például Pearson és szerzőtársai [2010], Campbell és szerzőtársai [2011] munkáit). Jelen kutatásban is a családi tevékenységekből indultunk ki, mégpedig azokból, amelyek a megkérdezettek számára középiskolás korukban és egyetemistaként fontosak voltak. Ezzel elfogadtuk Bossard és Boll (1950) rítusmeghatározását, és minden fontosnak tartott, felidézett családi eseményt rítusnak tekintettünk. A vizsgált két időponttal a családtól való elszakadás két időpillanatát kívántuk megragadni és egymáshoz képest megérteni. Mivel ezt egy feltáró kutatásnak szántuk, nem szerettük volna eleve meghatározni, hogy mely családi eseményről nyilatkoznak a résztvevők, hiszen az is lényeges szempont volt, hogy a megkérdezettek mit tartanak fontosnak, azaz melyek voltak számukra a legemlékezetesebb családi történések.

Retrospektív narratív kutatás

A retrospektív kutatásnál a kutatók arra szólítják fel a résztvevőket, hogy idézzenek fel egy-két korábban megtörtént eseményt (esetünkben két emlékezetes családi eseményt), ahol a múlt a jelennek való kapcsolata alapján értelmezhető. A múlt felidézése mindig annak alapján történik, hogy az milyen fontos a jelen szempontjából (Otnes et al. 2006).

Mivel a múlt a jelen kontextusában érthető meg, ezért a retrospektív kutatást gyakran az a kritika éri, hogy szubjektív és túlságosan is a válaszadók emlékeire épít, a memória pedig nem tévedhetetlen, főként akkor nem, ha hosszú idő telik el az esemény bekövetkezése és annak felidézése között. A múltba révedve jelentősnek tűnő események a felmerülés pillanatában gyakran igencsak jelentéktelenek. Ráadásul azért is kritizálják, ami valójában az egyedisége, hogy idiografikus adatokra épít (Wall–Williams 1970). Az idiografikus megközelítés szerint a személyiség folyamatosan változik és a környezettől elválaszthatatlan, ezért a megismerés alapvető eszköze a belemerülés, megértés, valamint a folyamatos kommunikáció (Csepeli 2015). Az emberek narratívákban fejezik ki, hogy a múlt miként is viszonyul a jelenhez (Richardson 1990), a kutatás résztvevői olyankor újra megismertetik saját magukkal a múlttal, de mindezt a jelen kontextusában teszik (Otnes et al. 2006).

A kutatás során a következő kérdéseket használtuk, melyekre válaszolva az alanyok megosztották a számukra fontos családi eseményeket rövid esszé formájában:

1. Egyetemista éveidből idézz fel részletesen egy olyan családi eseményt, amely számodra a legemlékezetesebb. Írd le részletesen az eseményt és az ezzel kapcsolatos érzéseidet!
2. Középiskolás éveidből idézz fel részletesen egy olyan családi eseményt, amely számodra a legemlékezetesebb. Írd le részletesen az eseményt és – amennyire emlékszel – az ezzel kapcsolatos érzéseidet!
3. Hogyan írnád le a legfontosabb különbségeket a két esemény között?

Amint látható, a feladat kiírásában nem szerepel a rituálé szó, mivel nem az az érdekes, hogy tudja-e valaki a szó jelentését vagy sem, hanem emlékezetes, a megkérdezettek számára lényeges családi eseményeket kívántunk feleleveníteni. Az elemzés mind a három kérdésre adott válasz alapján készült.

Adatfelvétel és minta

A kutatásra 2015 tavaszán került sor a Budapesti Corvinus Egyetem marketing mesterszakos diákjai körében, akik mind egy adott kurzus hallgatói voltak és csak egy szakirány tanulóit fedik le. Mindez természetesen korlátja a kutatásnak. Az eredmények tehát nem általánosíthatók tágabb sokaságra, vagyis például olyan fiatalokra, akik nem vesznek részt a felsőoktatásban, hiszen ehhez további kutatásokra lenne szükség. A kutatásnak ugyanakkor nem célja az általánosítás (legfeljebb elméleti értelemben), hiszen a fő cél az alapvető mintázatok feltárása volt. A kutatásban 71-en

vettek részt, ami összesen 142 történetet eredményezett. A középiskolás évekből 19 volt az utazással, nyaralással kapcsolatos, 16 a ballagásról, szalagavatóról, 13 születésnapról, 8 karácsonyról, 15 pedig más családi eseményről szólt. Az egyetemi évekből 17 a diplomaosztóról (ez vette át a ballagás szerepét, ahol szintén egy korszak lezárása történt), 16 az utazásról, nyaralásról, 9 a születésnapról, 9 a karácsonyról, 5 a házassági évfordulóról, 4 az esküvőről, 11 pedig másról szólt. A résztvevők 22–26 év közöttiek (22 éves: 7 fő, 23 éves: 26 fő, 24 éves: 18 fő, 25 éves: 15 fő, 26 éves: 3 fő), közülük 18 a férfi és 58 a nő.

Kódolás és elemzés

Az elemzést tartalomelemző szoftver (QSR NVivo) segítségével végeztük. Az elemzésnél kódoltuk mind az epizodikus narratívumokat, mind pedig a kérdésekre adott válaszokat, ahol a résztvevők összehasonlíthatták egymással a két időszak eseményét és hozzátehették saját interpretációjukat. A kódolás alapvetően két lépcsőben történt, először, amennyire lehetett, megpróbáltuk zárójelbe tenni (Gadamer 1993) a már előzetesen ismert kategóriákat és előfeltevéseket, a második lépcsőben azonban felhasználtuk az ismert szempontokat is. Bár az eredményeket számos perspektívából be lehet mutatni, ebben a cikkben kizárólag a szociológiai szempontból érdekes strukturálásra koncentráltunk.

Az *első lépcsőben* kizárólag az adatok elemzése során kialakuló kategóriákat használtuk. Mivel a szakirodalomban ismert kategóriák, valamint az előfeltevések használata jelentős mértékben meghatározza a kutató gondolkodásmódját, ez azzal a veszéllyel jár, hogy azokat erőlteti az adatokra, ahelyett, hogy inkább saját kategóriákat hozna létre. Glaser (1992) emiatt azt tanácsolja, hogy a kutató a létező dolgok, elméletek erőltetése helyett inkább általánosabb érdeklődéssel vesse bele magát az adatokba.

A valódi megértés tehát azzal kezdődik, hogy képesek vagyunk felfüggeszteni (zárójelbe tenni) saját előfeltevéseinket (Gadamer 2003). Az előzetes tudás-zárójelezés tudatos tevékenység, melynek során a kutató az elemzés megkezdése előtt reflexív módon feltárja előzetes ismereteit, előítéleteit, és a kutatási folyamat során végig arra törekszik, hogy ezeket tudatosan félretegye. A zárójelezés nem az előzetes tudás ki-törléséről szól (ez természetesen nem is lehetséges és nincs is értelme), hanem annak tudatos felismeréséről, felfüggesztéséről és az attól való eltávolodásról (amennyire az lehetséges). Minél jobban képesek vagyunk az előítéletek által létrehozott keretek széttörésére, annál könnyebben tudunk másfajta (vagyis nem előzetesen determinált) nézőpont alapján tekinteni az adatokra (Horváth–Mitev 2015).

A *második lépcsőben* már szabad teret engedtünk a korábbi kutatásokból származó elméleteknek és szempontoknak. Ez a lépcső Strauss és Corbin (1990) logikájához áll közel, akik megengedik a szakirodalomban már létező fogalmak használatát a kódolás során, bár nem gondoljuk azt, hogy ezt a folyamatot túlságosan le kell szabályozni. Ezzel a kombinált kódolási technikával egyrészt lehetővé válik az új elméletek spon-

tán kifejlődése (*emerging theories*), másrészt pedig a már létező elméletek vagy szempontok integrálása is.

A kutatás eredményei

Bár a történetek számos dimenzió és struktúra szerint elemezhetők (pl. a rítus összetevői, folyamata, pozitív és negatív kimenetelű rítusok), szociológiai szempontból lényegesnek és relevánsnak gondoljuk Vaskovics (2000) dimenzióit. A bemutatás logikája az, hogy a dimenziókat egyesével, a középiskolás és felsőoktatási évek élményeit egymással összevetve mutatjuk be.

A fiatalok családi fészektől való leválása más jegyeket mutat a középiskolás évek idején, amikor az elszakadás egyre hangsúlyosabbá válik, valamint az egyetemista évek során, amikor a leválási folyamat a végéhez közeledik. A leválás az önálló döntés kialakulása és a szubjektív leválás dimenzióinak tekintetében a legmeghatározóbb a fiatalok történeteiben. Ehhez a két szinthez köthető jelentéstartalmak jelennek meg a leggyakrabban a szövegekben, és lakóhelytől, anyagi lehetőségektől függetlenül foglalkoztatják a történeteiket megosztó fiatalokat. Mindezt az egyéni élethelyzet egészíti ki a leválás többi dimenziójával, úgymint saját otthon vagy szülőkkal együttlakás, továbbá a munkahely megléte vagy hiánya. Ennek alapján elmondható, hogy a vizsgált fiatalok körében a leválás elsősorban a már megtörtént dimenziók mentén értelmeződik és tudatosul, azaz jellemzően múltorientált megélést és nem jövőorientált tervezést jelent.

Jogi leválás

A dimenziókat egyenként értelmezve elmondható, hogy a jogi leválás tényére alig történik utalás a történetekben, ahol mégis, ott kizárólag a középiskolás évekhez kötődik, ami gyakorlatilag magában foglalja a 18. életév betöltésének idejét, így releváns korosztályi élményt mutat. Az alábbi idézet jól példázza, hogy a jogi leválás önmagában nem enged automatikusan felnőtté válást, mivel a többi dimenzióban (pl. közös fedél alóli leválás, anyagi leválás) nem történt változás, vagyis „minden maradt a régi-ben”. A társadalom (illetve annak bizonyos szereplői) továbbra sem tekint rá felnőttként, például a személyijét továbbra is elkérlik.

„Középiskolás éveim alatt töltöttem be a 18. életéveimet. Emlékszem, hogy kíváncsian vártam ezt a napot, azt hittem, hogy valami más lesz majd azután, azon túl, hogy legalísan fogyaszthatok és vehetek alkoholt vagy cigarettát. Azonban nem sok minden változott: akárcsak azelőtt, minden esetben elkérték a személyimet, mert jóval fiatalabbnak néztek, ami még a mai napig is így van. Ugyanúgy otthon laktam, szüleimtől kaptam a pénzt, stb.” (nő, középiskolás évek)

A közös fedél alóli leválás

A közös fedél alóli leválás csak az egyetemista időszak történeteiben jelenik meg, ami nem meglepő a fiatalok szülői házból történő elköltöztetésének tipikus idejét tekintve.

Ezen belül is főként a vidékről Budapestre költöző fiatalok történeteiben szerepel, akik jellemzően mindannyian említik is ezt a tényt. A budapesti és szüleikkel együtt élő diákok történeteiben a különköltözés és különélés abban az esetben hagy mélyebb nyomot, ha külföldön kell hosszabb (pl. fél éves) időszakot tölteni. A középiskolás éveknél domináns szempont a szülőkkel való összezártság (függetlenül attól, hogy van-e külön szoba vagy nincs), a hozzájuk (és más családtagokhoz) történő alkalmazkodás. A közös fedél egyúttal nagyobb lehetőséget ad a fiatalok ellenőrzésére is.

„A gimnáziumban a családommal laktam együtt borsodi kisvárosban, mindenben tőlük függtem. Volt ugyan külön szobám, lehetőségem volt elvonulni, de mindig kellett hozzájuk alkalmazkodnom, sokszor olyan programokon is részt vennem, amiket egyáltalán nem szerettem volna.” (nő, középiskolás évek)

A felsőoktatási éveknél egyértelműen megjelenik a függetlenedés és a nagyobb szabadság, valamint a kevesebb interakció a szülőkkel. A találkozások referenciapontja így eltolódik (a sok együtt töltött időtől a kevesebb együtt töltött időre változik), emiatt az alany jobban értékeli azokat a pillanatokat, amikor újra találkozhat családtagjaival. Ezeknél a találkozásoknál megjelenik a befogadó (reintegráló rítus), ami a középiskolás korszaknál főként akkor fordul el, ha a gyermek valamilyen útvjáról (tanulmány, nyaralás) tér haza. Több esetben is megfigyelhető, hogy a különköltözés milyen erős lökést ad a felnőtté válásnak, aminek gyakori első nyitánya, ha az egyetemista hosszabb időre ösztöndíjasként külföldre megy.

„Az egyetem megkezdésekor felköltöztem a fővárosba, rengeteget függetlenedtem, sokkal nagyobb szabadságot kaptam. A családdal hétvégekre vagy még ritkábban találkoztam, és így a kevés együtt töltött időt sokkal inkább értékeljük. Amikor hazamegyek, egy-két napig mindenki a kedvemben szeretne járni, utána persze visszaáll minden a normális kerékvágásba.” (nő, felsőoktatási évek)

„Közben elköltöztünk apától, felnőttem, diplomát szereztem, külföldön éltem leszakadva kicsit a szülőkről.” (nő, felsőoktatási évek)

Anyagi leválás

Érdekes és egyben érzékenyebb téma az anyagi leválás dimenziója. Azok, akik dolgoznak és önálló keresettel rendelkeznek – bár kevesen vannak a vizsgált mintában –, jellemzően utalnak az anyagi függetlenségre a felidézett családi események kapcsán (elsősorban indirekt módon), azonban azok, akik munkahellyel nem rendelkeznek, erre a szempontokra nem térnek ki. A középiskolás években a stabil szülői háttér (amennyiben létezik ilyen) anyagi biztonságot is adhat, ugyanakkor ennek észlelt ára van, ami az erősebb szülői kontrollban fejezhető ki. Az alábbi idézetnél megfigyelhető az a retrospektív módszerre jellemző sajátosság is, hogy az egyén a jelen kontextusának függvényében értelmezi a múlt eseményeit (pl. albérlet, munkahely problémái).

„17 évesen nem kellett azon aggódnom, hogy vajon talállok-e munkát a következő félévre, aminek következtében az albérltet is könnyebben tudom majd fizetni, és nem utolsósorban szakmai ismereteim is gyarapodhatnak. Tehát még gondtalan volt az élet az előttem álló főiskolai/egyetemi felvételtől eltekintve. Élveztem, hogy gyerek vagyok, élveztem, hogy nincs semmire gondom, és tudtam, hogy bármi történik is, a családi fészekben helyem van még jó pár évig. Ennek persze meg kellett „fizetni az árát”, hiszen a szülői kontroll is nagyobb volt; amit a felnőttkor küszöbén álló fiú nem élvez túlságosan.” (férfi, középiskolás évek)

A felsőoktatási éveknél egyértelműen megfigyelhető, hogy a középiskolás korszakhoz képest nagyobb erőforrás áll rendelkezésre, ami megnöveli az anyagi kérdésekben való egyéni és családi döntéshozatal képességét. Akik dolgoznak, kifejezetten fontosnak tartják ezt megemlíteni, valamint azt, hogy komolyan hozzájárulnak egy-egy családi esemény anyagi finanszírozásához, valamint ezzel kapcsolatosan a szervezési feladatok is intenzívebbé válnak.

„Egyetemista koromban teljesen más volt a helyzet, ekkor már bőven kivettem a részem a szervezésből, és nem csak azért, mert megkértek rá, hanem azért, mert én szerettem volna, hogy így legyen. Arról nem is beszélve, hogy ekkor már az anyagi részébe is beszálltam a dolognak.” (férfi, felsőoktatási évek)

Önálló döntést jelentő leválás

Az önálló döntések jellemzően az egyetemista évek során válnak valósággá, míg a középiskolás fiatalok számára az önálló élet számos kérdése irreleváns és nem értelmezhető. Ebben az időszakban gyakran előfordulnak olyan események, amikor az egyén csupán „fizikailag van ott” valahol, de neki semmiben sem kell döntenie. Jellemzőek a passzív („mások döntenek helyettem, tehát nekem nem kell”), a nemtörődöm („nem érdekel, hogy itt vagyok”), valamint az önző („nem érdekel, ha nem rólam szól” vagy „mikor szabadulhatok innen el”) felfogások. Az élet nagy döntései itt még nem vagy csak korlátozottan aktuálisak, valamint többnyire fokozatosan jelennek meg (pl. továbbtanulás).

„15 éves voltam, amikor a középső unokatestvérem megházasodott. Ekkoriban még semmi komoly jelentősége sem volt, és értelmezése sem állt rendelkezésemre egy ilyen életeseeménynek.” (férfi, középiskolás évek)

A felsőoktatási években már megfordul ez a hozzáállás, egyre több saját döntést igénylő dologban kell részt venni, vagyis a passzív (limitált döntéshozatal) egyre inkább felváltja az aktív döntéshozatali szerepet (a kérdések gyakoriságát és súlyát illetően is). Amennyiben az egyén nem áll a szereppartnernek (ami egyénenként meglehetősen változatos képet mutathat) által meghatározott szinten, akkor számonkérésre kerül sor.

„Részemről egy igen furcsa nap volt. 23 évemmel néhányak szemében már »bőven« abban a korban jártam, amikor már illene a jövőre gondolva tervezgetni család, nősülés stb. kapcsán, amellyel a világból ki tudtak volna üldözni, ha nem húzom fel jó korán a bevált pókerálarcomat. ... Olyan gondolatok, hogy már bizony vannak általános iskolai, gimnáziumi ismerőseim, akik házasodtak vagy már készülnek, holott saját részemről ez teljesen elképzelhetetlen jelenleg, pedig az eddigi leghosszabb és legjobb párkapcsolatomban vagyok.” (férfi, felsőoktatási évek)

Szubjektív leválás

A szubjektív leválás a fiatalok történetei alapján egyértelműen elindul a középiskolás években, de ekkor még a családhoz való kötődés is erős. Az egyetemisták esetében a szülőkhöz való viszony megváltozik, és a fiatalok egyre inkább a szülők egyenrangú partnereivé válnak, miközben el is távolodnak tőlük. A családtagokkal való együttlét számos konfliktus forrása is lehet, a kötelekeit mindinkább elszakítani kívánó középiskolás szárnyaszegett madárként vergődhet a szülők által létrehozott kalitkában, legalábbis ilyen típusú észlelések előfordulnak. A szubjektív leválás igénye tehát már itt is megjelenik, a kitörés egyik lehetősége a lázadás, ami további veszekedéseket indukálhat. Ez az adott zárt rendszeren belüli szubjektív leválás természetesen csak részleges, ráadásul elég erősen megfigyelhető az énközpontúság.

„A családi utazás fiatalon nagyon izgalmas kaland volt, mivel akkoriban épp lázadó korszakomat éltem, a család mindig inkább nyűg volt, nem akartam velük tölteni az időmet. Egy ilyen különleges élmény volt szükséges ahhoz, hogy élvezzem az együttlétet, »kibírjak« egy egész hetet velük és ne veszekedjek a szüleimmel – akkoriban ez nagy szó volt.” (nő, középiskolás évek)

A felsőoktatási évek élményeinél a jelen pillanatok rövid át- vagy túlélése helyett az idő dimenziója holisztikusabb, a múltat (nosztalgia) a jövővel (tervek) összekapcsoló jelen képes az idősíkok integrálására. Jellemző az események tényleges, mélyebb átélése, ahol már nem kizárólag a mesélő, hanem a társaság is fontos. A közös családi események tehát valóban fontossá válnak, a családi rítusok társadalmi ajándék (Driver 1991) jellege erősödik a fiatalok számára is.

„Egyetemistaként, »felnőtt« fejjel, higgadtan éltem meg a diplomaosztó szépségét, sokat beszélgettem a szüleimmel, vendégeimmel, átéltem az esemény jelentőségét, nem csak nosztalgiáztunk, hanem jövőmről is beszélgettünk.” (nő, felsőoktatási évek)

A középiskolás és egyetemista évek összehasonlítása

A középiskolás és az egyetemi évek közötti különbségeket leíró dimenziókat környezeti, családi, valamint egyéni kategóriák szerint lehet csoportosítani. Bár számos

dimenzió felrajzolható, a 2. táblázatban azokat jelenítjük meg, amelyek lényegesek a felnőtté válás szempontjából. A középiskolás és az egyetemi évek közti tipikus (bár természetesen nem minden esetben megfigyelhető) eltérések a táblázat 3. és 4. oszlopának összevetése alapján látszanak.

2. táblázat: A középiskolás és az egyetemi évek családi eseményei közötti főbb különbségeket magyarázó dimenziók

Dimenzió kategóriája	Dimenzió	Középiskolás évek	Egyetemi évek
Környezet	Családtagok közti fizikai távolság	Alacsony	Magas
Család (közösség)	Összetétel és nagyság	Rokonok	Újak bekerülése (pl. új barát, befogadási rítus)
	Szereppartnerek hozzáállása	Gyermekeként kezel	Felnőttként kezel
	Bevonás a családi döntéshozatalban	Nem vonja be	Bevonja
	Beszélgetés témája	Jövőorientált	Múltorientált, nosztalgizálás
	Beszélgetés mélysége	Felszínebb	Mélyebb
Egyén	Értékrend	Materializmus (ajándék a fontos)	Spirituális gondolkodás (az együtt töltött idő minősége a fontos)
	Ki van a központban	Egocentrizmus	Mások (is) fontosak
	Gondolkodásmód	Éretlenebb, gyermeki	Érettebb, felnőtt
	Bevonódás mértéke	Alacsony	Magas
	Segítőkészség	Alacsony	Magas
	Emlékhány	Hiányos emlékek	Eleven emlékek

Forrás: saját szerkesztés

Ha a tágabb kategóriától indulunk a szűkebb felé, akkor először a *környezettel*, a tágabb kontextus elemzésével célszerű kezdeni. Míg a középiskolás évek alatt a fiatal többnyire együtt él szűkebb családjával, addig az egyetemi évek alatt már jellemzően a különélés figyelhető meg, ezért bármilyen családi összejevetelkor neki is többet kell utaznia (a hazatérés érzése). Ez a fizikai távolság (különköltözés) egyrészt segíti a leszakadást és a felnőtté válást, másrészt azonban rítusokkal erősíthetők a családi kapcsolatok, vagyis a lelki távolság csökkenthető.

„Azért volt annyira meghatározó, mert emlékszem, akkor voltam elsőéves egyetemista, abban az évben ősszel »repültem ki a családi fészekből«, négy hónapja éltem már külön a szüleimtől, és igazán maradandó élményt okozott számomra az, amikor azon a télen, az első vizsgaidőszakom alkalmával hazamehettem hozzájuk. Olyan más lett hirtelen a szülői ház, a kert, a város, de még a szobám is, ahol éveket töltöttem.” (nő)

A család változásával kapcsolatos egyik fontos különbség a család összetételében keresendő, azaz kik a tagjai, kik nem lehetnek már ott, vagy hogyan fogadják az új szereplőket (pl. új partner) a családtagok. Ennél még lényegesebb a szereppartnernek hozzáállása az alanyhoz, vagyis az, hogy mennyire tekintik őt felnőttnek. Ez hatással van arra, hogy milyen mértékben vonják be a családi döntéshozatalba, milyen témákról beszélgetnek vele és azt milyen mélyen teszik.

„Az ünnepség után egy étteremben ünnepeltük az újabb diplomás családtagot. Jó hangulatban telt az este, sokat beszélgettünk, nosztalgizáltunk és élveztük a remek ételeket. Megelégedéssel nyugtáztam, hogy a szüleim végre felnőttként kezelnek, bármilyen témáról el tudunk beszélgetni, és kíváncsiak a véleményemre.” (nő)

„Bár a család szerepe továbbra is hihetetlenül fontos, kicsit megváltozott. A beleszólásom a dolgok menetébe sokat nőtt az idők folyamán. Felnöttem, a szüleim komolyabban is vesznek, önállóbbnak gondolnak, mint a középiskolás éveim alatt. Míg gimiben az anyukámnak volt döntési joga a legtöbb „kreatív” kérdésben, most már úgy veszem észre, nagyjából egyenrangúként tekint rám, és kikéri a véleményem a legtöbb dologban.” (nő)

Az egyénben is számtalan változás mehet végbe a két időpont között. Az egyik ilyen az értékrendben történő alapvető változás, ami egyrészt megfigyelhető abban, hogy mi a fontos, így például a tárgyi ajándék vagy az együtt töltött idő. Ehhez kapcsolódik, hogy ki van a történet középpontjában, vagyis a történet mesélője milyen mértékben törődik másokkal is. Az érettebb (egyetemista) gondolkodás növeli a felelősségtudatot, magasabb az aktivitás, nagyobb mértékű a bevonódás, valamint megemelkedik a segítőkézség szintje.

„Számomra különbség volt, hogy az esküvő esetében többet tudtam segíteni, jobban éreztem magam, jobban is emlékszem rá, mivel nem olyan régen volt. Az esküvői előkészületekben aktívan kivettem a részemet, míg a születésnap esetében kihúztam magam a munka alól. Kisebb voltam, féltem az érettségitől.” (férfi)

„Teljesen felértékelődött akkor a karácsony fogalma, emlékszem, nem azzal voltam már elfoglalva, hogy ki mit kap ajándékba, hogy hogyan vonhatom ki magam az ünnepi készülődés alól, a közösen töltött idő vált értékessé és megfizethetlenné.” (nő)

Emellett mind a két időszakban megfigyelhető, hogy a jelentősebb rítusok más rítusokat integrálnak, hiszen a nagyobb ívű rítusok több kisebb rítust is tartalmaznak, így

például egy diplomaosztón a rítus több kisebb rítusból tevődik össze: tisztálkodás, öltözködés, üdvözlés, fő szertartás, étkezés, beszélgetés, ajándékozás, búcsú.

Következtetések, összegzés

Vizsgálatunk alapján a felnőtté váló egyetemisták családi rítusokkal kapcsolatos történetei jól strukturálhatók, ami részben a történetek szerkezetiségéből, részben pedig a rítusok forgatókönyvjellegéből következik. A fiatalok által bemutatott történetek egyúttal a családtól való elszakadás jegyeit is magukba foglalják. A középiskolás és az egyetemi évek családi rituáléi közti különbségeket leíró dimenziókat környezeti, családi, valamint egyéni kategóriák szerint lehet csoportosítani. A középiskolás évek a felnőtté válás korai szakaszát fejezik ki, míg az egyetemista évek során a fiatalok a teljes felnőtté válásig is eljuthatnak. Ennek a folyamatnak a része, hogy a fiatal körül változnak a családhoz tartozó személyek (benne például a szülők válása, partner kapcsolat/házasság létesítése, gyermekszületés a családban, haláleset) és megváltozik a környezet szerepelvárása is a fiatalra vonatkozóan. Ugyanígy történnek belső változások is a fiatalokban a változó családhoz és a megváltozott szerepekhez kapcsolódóan.

A felnőtté válás történeteiben az egyéni és közösségi nézőpontok együttesen vannak jelen, ahogy azt Mitev (2006) korábbi kutatása is jelezte. A felnőtté válás átmeneti rítusaiban a „mi történik velem” és a „mi történik a családban” nézőpont jellemzően egységet alkotva jelenik meg.

A leválás folyamatában léteznek olyan események, amelyek segítik a leválást, úgy mint a lakóhelytől távoli iskola, különköltözés, munkavállalás, hiszen ezek csökkentik a szülőkkel együtt töltött időt, valamint növelik a fizikai távolságot. A rítusnál lényeges az eltávolodás (búcsú) és a megérkezés (befogadó rítusok) hullámlázása. Ennek hiányában a kontextus mindig ugyanaz marad, ahol a szerepek nem változnak. Az is előfordul, hogy a leválást az egyén kezdetben nem saját magán keresztül tapasztalja meg, hanem valamelyik családtagján keresztül, ami szólhat az adott személy szintlépéséről (pl. testvér elköltözik, megházasodik) vagy a család széteséséről (pl. szülők elválnak vagy valakinek az elvesztése).

Vaskovics (2000) alapján felnőttnek tekintjük azokat a személyeket, akik képesek a családi háztól való leválásra annak minden vonatkozó dimenziójában. Vizsgálatunk új dimenziót nem tárt fel a felnőtté váláshoz kapcsolódóan, de a korábbi kategóriákat tartalmilag gazdagította az egyetemisták esetében. A fiatal egyetemisták családi történeteiben elsősorban a döntési szabadság kérdése és a szubjektív felnőtté válás jelenik meg és elsősorban ez jelenti számukra a felnőtté válást. A többi dimenziót csak azok említik, akiket ténylegesen érint, hogy már nem laknak együtt a szüleikkel vagy rendelkeznek munkahellyel, így rendszeres saját jövedelemmel. Ezek a fiatalok megélik az ezzel járó változásokat és mindennek a következményeit a családi kapcsolataikra, így a felidézett családi események kapcsán említik is ezeket. Mindez azt is

jelentheti, hogy a felnőtté válás megélése gazdagodik, ahogy egyre több szempontból felnőtté válik egy fiatal. A jogi leválás a vizsgálatunk szerint jellemzően nem adja meg a felnőttiség megélését, de ahogy ez kiegészül a többi dimenzió bármelyikével, egyre jobban megjelenik a felnőttiség érzete az egyetemisták észlelésében. Vaskovics kategóriáját tekintve azt is érdemes hangsúlyozni, hogy a felnőtté válás „múlt perspektívájú”, azaz a múltban történt események viszonylatában és nem a jövőre vonatkozó várakozásban konstruálódik.

A mai társadalom számos kihívást állít a család intézménye elé. Ez a válások és újrահázasodások, az egyszülős családok elterjedtsége, a mozaikcsaládok megjelenése mellett magába foglalja a szülői tekintélyelvűség eltűnését és a nevelési elvek demokratizálódását (Somlai 2011b). Ezek a kihívások a felnőtté válás rítusaiban is megjelennek és rendezetlenséget mutatnak a család működésében. A befejezett átmeneti rítus lényege, hogy miután a szertartás véget ér, az egyén új tudása birtokában visszatér eredeti életvilágába, de már megváltozott, többnyire magasabbnak értékelt státuszban. Ilyen például a házasságkötés vagy a diplomaszerezés eseménye (Van Gennep 2004 [1960]). Vizsgálatunk szerint, ha a családon belül és kívül feszültségek vannak, továbbá jellemző a tagok közötti fizikai távolság, akkor ez a befejezettség és magasabb szintre lépés elmaradhat. Így a család rítusainak befejezetlensége a családi közösség szétesését eredményezheti. Ezt jelzik a kutatásunk során feltárt befejezetlen családi rítusok. Ezek jellemzően az egyetemisták különköltözésével és az új barát/barátnő integrálására való képtelenséggel összefüggésben jelennek meg a családban. Eredményeink szerint, amennyiben a családban elsődlegesek az egyéni szempontok a közösség érdeke helyett, akkor egy-egy említett kihívás könnyen konfliktusok sorozatához vezethet, ahol a rituális események közösségi megélését a játszmázásokban való részvétel veszi át. Mindennek következtében elmarad az újintegrálás, nincs befogadás, azaz a rítus befejezetlen marad. A befejezetlen rítusok miatt a közösség és az egyén ténylegesen nem tud fejlődni, és az átmeneti rítusokat záró integráció helyett a közösség a szétszakadás felé tart. Ezáltal elmondható, hogy a szétesőben lévő családok fiataljai a liminoid státuszban ragadhatnak a rítusok minőségi lezárása nélkül, ahogy azt Péley (2002) is megállapította.

Összességében elmondható mind a korábbi szakirodalmi kutatási eredmények, mind jelen kutatás eredményei alapján, hogy a családtól való leválás időszaka kihívás elé állítja a családokat identitásuk megőrzésében a fiatal felnőttek és szüleik között kialakuló nagyobb fizikai és érzelmi távolság okán. Ugyanakkor ezeken a nehézségeken a változáshoz jól adaptálódó rítusok átsegíthetik a családot.

A kutatásunk korlátját jelenti, hogy a fiatalok felnőtté válási folyamatát és ehhez kötődően családi rítusait egyetemisták esetében és azon belül is egy meghatározott csoport kapcsán elemeztük. Ez azt is jelenti, hogy egy olyan csoportot vizsgáltunk, amely esetében releváns az Erikson (1991) által megfogalmazott pszichoszociális moratórium, amely a felsőoktatásban tanulók számára sajátos haladékokat jelent. Ezen a legfeljebb érettségizett fiatalok nem mennek keresztül, így vizsgálati eredménye-

ink rájuk nem érvényesek. Emellett a vizsgálat retrospektív jelleggel két múltbeli eseményt vont vizsgálat alá, amely a felejtés és a körülmények megváltozása miatt nem feltétlenül jelzi jól egy-egy időszak legfontosabb eseményeit. Egyúttal kutatásuk sajátos nézőpontot használt, hiszen a felnőtté váló egyetemisták szűrőjén keresztül értelmezte a valóságot. Ezért nem meglepő, hogy a szakirodalomban a szülői oldalt jellemző feszültségek és az alkalmazkodás kihívásai (lásd Turcotte 2006; Godfrey–Roberts 2011) ebben a kutatásban nem jelentek meg, sőt az egyetemisták inkább a saját alkalmazkodásuk szükségességét említették több esetben is.

Eredményeink alapján és kutatási korlátainkat figyelembe véve jövőbeli kutatási iránynak javasoljuk a felsőoktatásba nem lépő fiatalok felnőtté válásának megismerését, az egyetemisták esetében egy szélesebb és ezáltal heterogénebb csoport megértését, valamint a nem teljes rítusok fokozottabb vizsgálatát és szimbólumrendszerük megértését elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt.

Abstract: The quality of family relationships and "the old way" of family life undergoes tremendous changes once young adult children leave home. After leaving the nest, young adults re-establish their family roles and family attachments, while adapt to their new roles in life. The study of family rituals gives a more detailed understanding of this adaptation process as rituals may serve as a connection between life-cycles, support continuity and reinforce family ties. Present study analyses the nest-leaving process from the young adults' point of view with the help of qualitative research methodology and enriches the concept of Vaskovics (2000) on the process and dimensions of the detachment procedure.

Keywords: family, youth, ritual, detachment process

Irodalom

- Alders, M. P. C. – Manting, D. (1999): Household Scenarios for the European Union, 1995–2025. Paper for the European Population Conference EPC99, The Hague, The Netherlands.
- Alexander, J. C. (2006): Cultural pragmatics: Social performance between ritual and strategy. In Alexander, J. C. – Giesen, B. – Mast, J. L. (eds.): *Social Performance. Symbolic Action, Cultural Pragmatics, and Ritual*. New York: Cambridge University Press, 29–90.
- Arnett, J. J. (2000): A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55(5): 469–480. DOI: 10.1037//0003-066X.55.5.469.
- B. Erdős M. – Kelemen G. – Csürke J. (2003): A felszabadulási rituálék szerepe egy élhető világ kialakításában. *Addiktológia*, 2(2): 65–84.
- Beaujot, R. (2006): Delayed life transitions: Trends and implications. In McQuillan, K. – Ravanera, Z. (eds.): *Canada's Changing Families: Implications for Individuals and Society*. Toronto: University of Toronto Press, 105–132.
- Belch, M. A. – Krentler, K. A. – Willis-Flurry, L. A. (2005): Teen internet mavens: Influence in family decision making. *Journal of Business Research*, 58(5): 569–575.

- Butterworth, M. (2009): Parents use savings to support adult children. *Telegraph*. Letöltve: 2012. 06. 26. URL: <http://www.telegraph.co.uk/finance/personalfinance/6911579/Parents-use-savings-to-support-adult-children.html>.
- Butterworth, M. (2010): Almost a third of parents remortgage their home to fund adult children. *Telegraph*. Letöltve: 2012. 06. 26. URL: <http://www.telegraph.co.uk/finance/personalfinance/borrowing/mortgages/7251104/Almost-a-third-of-parents-remortgage-their-home-to-fund-adult-children.html>.
- Bossard, J. H. S. – Boll, E. S. (1950): *Ritual in Family Living*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Boyd, M. – Pryor, E. T. (1989): Young adults living in their parents' home. *Canadian Social Trends*, Summer, 17–20.
- Campbell, K. – Silva, L. C. – Wright, D. W. (2011): Rituals in unmarried couple relationships: An exploratory study. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 40(1): 45–57. DOI: 10.1111/j.1552-3934.2011.02087.x.
- Campbell, K. – Ponzetti, J. J. (2007): The moderating effects of rituals on commitment in premarital involvements. *Sexual and Relationship Therapy*, 22(4): 415–428.
- Caplow, T. (1982): Christmas gifts and kin networks. *American Sociological Review*, 47(3): 383–397.
- Cobb-Clark, D. A. (2008): Leaving home: What economics has to say about the living arrangements of young Australians. *The Australian Economic Review*, 41(2): 160–176.
- Cote, J. – Bynner, J. M. (2008): Changes in the transition to adulthood in the UK and Canada: The role of structure and agency in emerging adulthood. *Journal of Youth Studies*, 11(3): 251–268.
- Crespo, C. – Davide, I. N. – Costa, M. E. – Fletcher, G. (2008): Family rituals in married couples: Links with attachment, relationship quality, and closeness. *Personal Relationships*, 15(2): 191–203.
- Csepeli Gy. (2015): *A szervezkedő ember – A szervezeti élet szociálpszichológiája*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Driver, T. (1991): *The Magic of Ritual*. New York: Harper Collins.
- Durkheim, E. (2003 [1912]): *A vallási élet elemei formái*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Eliade, M. (1987): *A szent és a profán*. Budapest: Európa Kiadó.
- Erikson, Erik H. (1991): *A fiatal Luther és más írások*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Eurostat (2013): Estimated average age of young people leaving the parental household by sex. Letöltve 2015. július 20., <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>.
- Fiese, B. H. – Tomcho, T. J. – Douglas, M. – Josephs, K. – Poltrock, S. – Baker, T. (2002): A review of 50 years of research on naturally occurring family routines and rituals: Cause for celebration? *Journal of Family Psychology*, 16(4): 381–390. DOI: 10.1037/0893-3200.16.4.381.

- Gadamer, H. G. (2003): *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Glaser, B. G. (1992): *Basics of Grounded Theory Analysis*. Mill Valley, CA: Sociology Press.
- Glick, P. C. (1977): Updating the life cycle of the family. *Journal of Marriage and the Family*, 39(1): 5–13.
- Goldscheider, F. (2000): Why Study Young Adult Living Arrangements? A View of the Second Demographic Transition. “Leaving Home: A European Focus” at the Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany. 6–8 September 2000.
- Gennep, A. Van (2004 [1960]): *The Rites of Passage*. London: Routledge.
- Godfrey, M. – Roberts, K. (2011): When I’m sixty-four – Will you still need me? An investigation on the impacts of adult children living at home. In Patterson, A. – Oakes, S. (eds.): *Proceedings of the Academy of Marketing Conference 2011: Marketing Field Forever*. Liverpool: Academy of Marketing.
- Goody, J. (1977): Against „ritual”: Loosely structured thoughts on a loosely defined topic. In Falk Moore, S. – Myerhoff, B. G. (eds.): *Secular Ritual*. Assen: Van Gorcum & Comp, 25–35.
- Horváth D. – Mitev A. (2015): *Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv*. Budapest: Alinea Kiadó.
- Ipsos (2008): Kid.comm kutatás eredményei. Letöltve: 2011. november 25., *Figyelő*.
Letöltve: http://www.figyelo.hu/hetilap/20090427/kicsik_de_erosek/
- Kiser, L. J. – Bennett, L. – Heston, J. – Paavola, M. (2005): Family ritual and routine: Comparison of clinical and non-clinical families. *Journal of Child and Family Studies*, 14(3): 357–372. DOI: 10.1007/s10826-005-6848-0.
- Kissné Viszket M. (2005): Családi rituálék mint protektív faktorok. *Alkalmazott Pszichológia*, 7(1): 74–89.
- Klaniczay G. (1984): A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei. In Hofer T. (szerk.): *Történeti antropológia*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 23–60.
- Kovács P. – Kosztópulosz A. – Révész B. – Kiss G. D. – Székelyhidi K. – Tulkán T. – Árva-Tóth A. (2011): Középiskolások pénzügyi kultúrájának felmérése – *Összefoglaló tanulmány, az Econventio Közhasznú Egyesület és a Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar kutatócsoportja által végzett felmérés eredményei*. Letöltés: 2012. 07. 27. URL: <http://econventio.hu/#letoltheto-dokumentumok/penzugyi-kultura-felmeres-2011-tanulmany>.
- Leach, E. (1996): *Szociálanropológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Lintonen, T. P. – Wilska, T. A. – Koivusilta, L. K. – Konu A. I. (2007): Trends in disposable income among teenage boys and girls in Finland from 1977 to 2003. *Journal of Consumer Studies*, 34(4): 340–348.
- Mitev, A. Z. (2006): A társadalmi marketing elméleti és empirikus kérdései. Egyetemisták alkoholfogyasztási történeteinek narratív elemzése. Doktori (PhD)-értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdálkodástani Doktori Iskola.

- Mitev A. Z. – Neulinger Á. (2016): Sikeres és sikertelen rítustipológia a családi rítusok elemzésén keresztül. *Vezetéstudomány*, 47(7): 29–40.
- Moore, S. F. – Myerhoff, B. G. (1977): Introduction: Secular ritual: Forms and meanings. In Falk Moore, S. – Myerhoff, B. G. (eds.): *Secular Ritual*. Assen: Van Gorcum & Comp, 3–24.
- Moschis, G. P. – Mitchell, L. G. (1986): Television advertising and interpersonal influences on teenagers' participation in family consumer decisions. *Advances in Consumer Research*, 13: 181–186.
- Murinkó L. (2010): Mitől lesz valaki felnőtt? A családi szerepátmenetek és az önállósá válás szerepe a felnőtté válás megítélésében. *Demográfia*, 53(1): 7–37.
- Napi Gazdaság (2012): Ezért nem váltanak bankot az egyetemisták; május 2. Letöltés: 2012. 07. 27., http://www.napi.hu/magyar_gazdasag/ezert_nem_valtanak_bankot_az_egyetemistak.518090.html.
- Neulinger Á. (2013): Világi rítusok, családi rítusok. Szakirodalmi áttekintés. *Szociológiai Szemle*, 3: 102–120.
- Otnes, C. C. – Ruth, J. A. – Lowrey, T. M. – Commuri, S. (2006): Capturing time. In Belk, R.W. (ed.): *Handbook of Qualitative Research in Marketing*. New York: Sage Publications, 387–399.
- Pearson, J. C. – Child, J. T. – Carmon, A. F. (2010): Rituals in committed romantic relationships: The creation and validation of an instrument. *Communication Studies*, 61(4): 464–483.
- Péley B. (2002): *Rítus és történet*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Richardson, L. (1990): Narrative and sociology. *Journal of Contemporary Ethnography*, 19(1): 116–135.
- Rook, D. W. (1985): The ritual dimension of consumer behavior reviewed. *Journal of Consumer Research*, 12(3): 251–264.
- Smit, R. (2011): Maintaining family memories through symbolic action: Young adults' perceptions of family rituals in their families of origin. *Journal of Comparative Family Studies*, 42(3): 355–367.
- Somlai P. (2011a): Fiatalok társadalomszemlélete nemzedéki metszetben. OTKA Kutatási Jelentések, letöltve 2015. 7. 20., http://real.mtak.hu/11645/1/49655_ZJ1.pdf.
- Somlai P. (2011b): Nemzedéki konfliktusok és kötelékek. In Bauer B. – Szabó A. (szerk.): *Arctalan (?) nemzedék*. Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 25–36.
- Somlai, P. – Tóth, O. (2004): Families in Hungary. In Adams, B. N. – Trost, J. (eds.): *Handbook of World Families*. Thousand Oaks, Sage, 313–329.
- Somlai P. – Tóth O. (2002): A házasság és a család változásai az ezredforduló Magyarországon. *Educatio*, 11(3): 339–348.
- Spagnola, M. – Fiese, B. H. (2007): Family routines and rituals: A context for

- development in the lives of young children. *Infants & Young Children*, 20(4): 284–299. DOI: 10.1097/01.IYC.0000290352.32170.5a.
- Spéder, Zs. – Kapitány, B. (2009): How are time-dependent childbearing intentions realized? Realization, postponement, abandonment, bringing forward. *European Journal of Population*, 25(4): 503–523.
- Strauss, A. L. – Corbin, J. (1990): *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. Newbury Park: Sage Publications.
- Tóth O. – Dupcsik Cs. (2007): Családok és formák – változások az utóbbi ötven évben Magyarországon. *Demográfia*, 50(4): 430–437.
- Turcotte, M. (2006): Parents with adult children living at home. *Canadian Social Trends*, Spring, 2–10.
- Turner, V. (2002 [1969]): *A rituális folyamat*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Turner, V. (1982): *From Ritual to Theater: The Human Seriousness of Play*. New York: PAJ Publications.
- Vaskovics L. (2014): Családszerkezeti átalakulások európai kitekintésben. *Szociológiai Szemle*, 24(1): 5–39.
- Vaskovics L. (2000): A posztadoleszcencia szociológia elmélete. *Szociológiai Szemle*, 10(4): 3–20.
- Wall, W. D. – Williams, H. L. (1970): *Longitudinal Studies and the Social Sciences*. London: Heinemann Educational Books Ltd.
- Whiteside, M. F. (1989): Family rituals as a key to kinship connections in remarried families. *Family Relations*, 38(1): 34–39.
- Wolin, S. J. – Bennett, L. A. (1984): Family rituals. *Family Process*, 23(3): 401–420.

„A magyarságnak már nincs hova hátrálnia”: radikális jobboldali tiltakozások 2005 és 2010 között¹

Ferencz Gábor

ferenczg68@gmail.com

Beérkezés: 2016. 08.17.

Átdolgozott változat beérkezése: 2017. 01.31.

Elfogadás: 2017. 03.14.

Összefoglaló: A tanulmány a radikális jobboldal kétezres évek közepétől fokozódó erősödésével és intézményesülésével foglalkozik. A mozgalmi szervezetek mozgósító törekvései, például bizonyos tiltakozási formák és értelmezési keretek, kitüntetett szerepet játszanak ebben a folyamatban. A kormányellenes tiltakozáshullám első harmadát tömeges utcai demonstrációk, részben pedig spontán és diffúz erőszakos cselekmények jellemzik. A konfliktusra a kormány a tiltakozási lehetőségek drasztikus szűkítésével válaszolt (pl. a gyülekezési jog megsértésével). A represszió hatására megváltozott a tiltakozások támogatói bázisa és célja, így a tiltakozások radikálisabb szereplői kerültek előtérbe a médiában. A szimbolikus erőszak növekedésével megjelentek a földalatti csoportok, amelyek révén az erőszak egyre szervezettebbé és súlyosabbá vált. A politikai megosztottság és a nagymértékű elégedetlenség részben legitimálta a radikalizálódást. A tanulmány elméleti kerete a politikai lehetőségstruktúra kontextuális látásmódját igyekszik ötvözni a kollektív cselekvés stratégiai megközelítésével.

Kulcsszavak: média, politikai erőszak, politikai és diszkurzív lehetőségek, radikális jobboldali mozgalom, stratégiai megközelítés, tiltakozási hullám

Az elmúlt másfél évtizedben Európa-szerte megfigyelhető a radikális jobboldali pártok és mozgalmak erősödése. A politikai agendák alapján körvonalazható egy antiliberális, etnocentrikus, a rend és a hierarchia pártján álló nemzetközi mozgalomcsalád, amely sikeresen lovagolja meg a bevándorlókkal, az elitekkel és a globalizációval kapcsolatos ellenérzéseket, tematizálja a diskurzusokat, mozgósítja a szimpatizánsait (Carter 2005; Hirsch Hoefler–Mudde 2013). Az irányzat a kétezres években Magyarországon is fellendült, vezető szereplője a Jobbik Magyarorszáért Mozgalom lett. A kutatások többsége a pártra összpontosított, azonban a mozgalom radikalizálódását illetően számos kérdés tisztázatlan maradt. A Jobbik sikerét a kutatók egy része az attitűdök és értékpreferenciák változása felől közelítette meg (Krekó és mtsai 2011), mások szerint viszont a gazdasági válság és a társadalmi lecsúszás fenyegetése keltette fel az erőskező vezető iránti vágyat (Grajczár–Tóth 2011). Egyik magyarázat sem tud azonban számot adni a mikro- és makroszint közötti közvetítő mechanizmusokról, arról, hogy milyen folyamatok (pl. új szerve-

1 A szerző ezúton is köszöni Heller Máriának és az anonim bírálóknak a tanulmánnyal kapcsolatos észrevételeit.

zeti struktúrák, értelmezési keretek létrehozása stb.) révén váltak jelentős politikai szereplővé a korábban marginális helyzetű szervezetek, mivel kizárólag a radikalizmus keresleti oldalát veszik figyelembe. Ezen folyamatok feltárása szempontjából rendkívül hasznosak azok a vizsgálatok, amelyek a média napirendjének alakulásán (Karácsony–Róna 2010), a szubkultúra és az újnacionalizmus (Feischmidt és mtsai 2014; Róna–Sörös 2012), illetve az internetes hálózatok szerepén (Jesko és mtsai 2012; Róna–Sörös 2012) keresztül közelítették meg a radikális jobboldal térnyerését. Jelen tanulmány célja a 2006 utáni tiltakozáshullám radikalizálódásának, illetve politikai kontextusának bemutatása. A feltárt összefüggések azokhoz az elemzésekhez kapcsolódnak, amelyek szerint a tiltakozások során új tiltakozási stratégiák jöttek létre (Mikecz 2014), melyek előbb a radikális üzenetek nyilvános terjedéséhez (Karácsony–Róna 2010), majd a radikális jobboldal intézményesüléséhez járultak hozzá. A választott megközelítés a mozgalomkutatás eszközeivel vizsgálja a tiltakozás radikalizálódását, továbbá a mozgalom és a társadalmi környezet interakcióját.

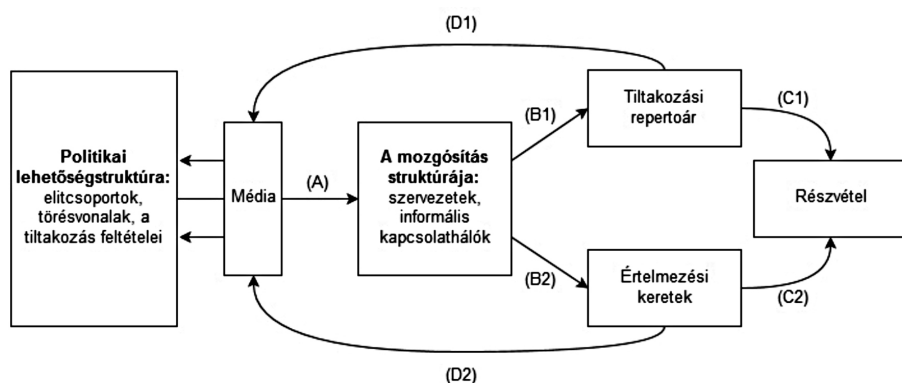
A tiltakozások keresleti oldalára irányuló kutatások a társadalomban meglévő tiltakozási potenciált vizsgálják, többek között az elégedetlenség forrásait, az érdekeket, a kollektív identitásokat és az attitűdöket. A kínálati oldalra vonatkozó kutatások viszont a részvételi lehetőségekre, a mozgalom és az abban részt vevő szerveződések jellemzőire koncentrálnak. A tiltakozás keresleti és kínálati oldala a mozgósítás folyamatában kapcsolódik össze, amelyet a társadalmi mozgalmak „marketingmechanizmusaként” is emlegetnek (Klandermans 2004; van Stekelenburg et al. 2013). A tanulmány ez utóbbit, a mobilizáció dinamikáját mutatja be a 2005 és 2010 közötti tiltakozások elemzésén keresztül, amelynek segítségével nyomon követhető a kínálati oldal szervezeti megújulásának folyamata.

A mozgósítás egyes aspektusainak értelmezésekor figyelembe kell venni, hogy a történések összetett viszonyrendszerben zajlanak: a tiltakozások radikalizálódása a politikai és társadalmi kontextus jellemzőire, de még inkább a konfliktus szereplőinek interakciójára vezethető vissza. A tanulmány elméleti kerete ezért a politikaifolyamat-elmélet (*political process theory*) politikai lehetőségstruktúrát előtérbe helyező módszerét és a cselekvési képességet (*agency*) hangsúlyozó stratégiai megközelítést igyekszik összhangba hozni. Módszertani szempontból kutatásom az előbbi irányzathoz áll közelebb, mivel az általa kidolgozott tiltakozáskutatás (lásd Szabó 1998) eljárásait alkalmazza, ugyanakkor hangsúlyt fektetett arra, hogy a radikalizáció folyamatában nyomon követhető legyen a szereplők kölcsönhatása. Az eredmények ismertetésekor először a tiltakozási hullám szakaszaival és azok legfontosabb jellemzőivel foglalkozom (tiltakozási repertoár, témák, szerveződések, a mozgósítás mértéke stb.). Ennek célja, hogy leírja a tiltakozás körülményeit, a szereplőket, a stratégiákat és a kiváltott reakciókat. A tanulmány második részében a radikalizmus által kiváltott reakciókra koncentrálok, és a sajtóban megjelent újságcikkek elemzésén keresztül azt vizsgálom, (1) hogyan viszonyultak a bal- és jobboldali véleményformálók az erőszak szimbolikus megjelenési formáihoz, illetve (2) milyen összefüggés van a szimbolikus és a fizikai erőszak trendje között.

Elméleti keret: tiltakozás és radikalizálódás

A tanulmányban a radikalizálódást a politikai tiltakozások kontextusában értelmezem. Eszerint a radikalizálódás a tiltakozás folyamatába ágyazódik: a tiltakozók egyes csoportjai az ellenfelekkel való interakció során fokozatosan elköteleződnek a politikai erőszak mellett, jogosnak és szükségesnek vélik azt, ezzel együtt megkérdőjelezzik a társadalmi berendezkedés alapjait (Alimi et al. 2015). A szimbolikus és a fizikai erőszak formái tehát egy tágabb tiltakozási repertoár részét képezik (Tilly 2003), az egyes mozgalmi szervezetek stratégiai döntéseket hoznak, amikor használják vagy elvetik őket. Társadalmi mozgalom alatt általánosságban egyénekből, informális és formális szerveződésekből álló hálózatot értek, melyet a közös társadalmi-politikai célok, egy többé-kevésbé körvonalazható kollektív identitáshoz fűződő kötelék és a tagok közötti szolidaritás tart össze (della Porta–Diani 2006; Tarrow 1998). A mozgalmak társadalmi változásokat célzó törekvéseit, illetve a tiltakozás eszközeire vonatkozó döntési lehetőségeit többé-kevésbé tartós strukturális feltételek határolják körül (lásd 1. ábra).

1. ábra: A politikai lehetőségek és a tiltakozások kölcsönhatását bemutató modell

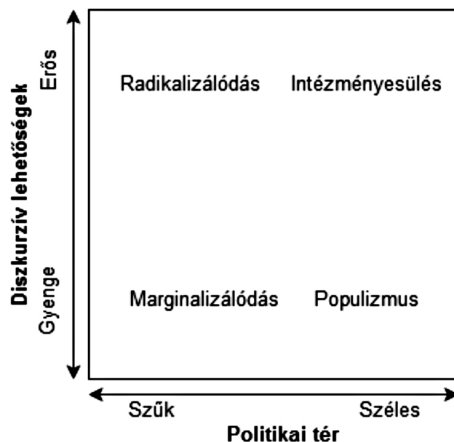

A politikai lehetőségstruktúra a politikai intézményeken és az elitscsoportokon keresztül mintegy keretbe foglalja azt a mozgásteret, amelyen belül a nem intézményesült szereplők az elégedetlenséget tiltakozásba fordíthatják (A). A tiltakozásoknak kedvez, ha a politikai intézményrendszer nem teljesen zárt, de nem is teljesen nyitott, ha az elitek erősen megosztottak, és ez a megosztottság tükrözi a meglévő politikai törésvonalakat, illetve akadnak olyan elitscsoportok, akik támogatják a mozgalmat (Kriesi 2004; McAdam 1996; Tarrow 1998). A tartós depriváció vagy akár egy-egy megrázó esemény könnyen kiválthat nagyfokú társadalmi elégedetlenséget, mégsem vezet feltétlenül kollektív cselekvéshez. Nagyon sok múlik a kínálatoldali szereplők értelmezésén, azon, hogy egyáltalán felismerik-e a kínálókozó lehetőséget (Gamson–Meyer 1996). Kérdés továbbá, hogy ezek a szerveződések ren-

delkeznek-e a szükséges erőforrásokkal és elég szervezettek-e a tiltakozási potenciál mozgósításához. Ha igen, még előttük áll a feladat, hogy megfelelő tiltakozási stratégiát dolgozzanak ki (B), amellyel mobilizálják az elégedetleneket (C), illetve a médián keresztül megszólítják a közönséget (D).

A modellben nagyon fontos a média szerepe, hiszen döntően a médiából származó információkon alapulnak azok a latolgatások, amelyek révén a tiltakozók felmérik a kollektív cselekvés esélyeit, de a mozgalom témáinak is a médiában kell versenyezniük a közönség figyelméért (Gamson 2005). Nem mindegy tehát, hogy a tudósítások miként számolnak be a tiltakozásokról, hogyan reagálnak a hatalom képviselői, illetve a véleményformálók a kihívásra. A mozgalom által kiváltott hatást, szűkebb értelemben egy-egy politikai üzenet terjedését a *diszkurzív lehetőségek* fejezik ki. Koopmans és Olzak a médiajelenlét és a szélsőjobboldali erőszakhulám összefüggését vizsgáló tanulmányukban a diszkurzív lehetőségek három elemét különböztetik meg. A *láthatóság* az üzenet hírértékére vonatkozik, a kiváltott reakció mértékét pedig a *rezonancia* jelöli. Amikor a véleményformálók támogatják a mozgalom követeléseit, konszonanciáról beszélünk, ellenkező esetben disszonanciáról. Az üzenet *legitimitása* attól függ, hogy a közéleti szereplők milyen arányban támogatják a követelést (Koopmans–Olzak 2004). A diszkurzív és az intézményes lehetőségek egyaránt befolyásolják a mozgalmak fejlődését. Koopmans és munkatársai (2005) a radikális politikai követelések (jelesül a bevándorlásellenesség) vizsgálatára kidolgozták a specifikus lehetőségstruktúra elméletét, amely az intézményes politikai részvétel lehetőségei és a politikai üzenetek nyilvános terjedésének esélyei mentén helyezi el a mozgósítás egyes lehetséges típusait (2. ábra).

2. ábra: Specifikus lehetőségstruktúra a radikális jobboldal számára

Az alacsony szintű diszkurzív és politikai lehetőségek – radikális tiltakozási repertoár mellett – marginalizálódást eredményeznek. A diszkurzív lehetőségek szélesedése a radikális követelések médiában való megjelenésére vonatkozik, a politikai tér azonban továbbra is szűk, ezért a radikalizálódás esetében a szervezetek parlamenten kívüli mobilizációs potenciálja nő.² Az intézményesülés³ során a radikális szervezet nyilvános diskurzusokban elfoglalt pozíciója kiszélesíti a politikai teret az erős tömegbázissal rendelkező párt számára. Erre akkor van jó esély, amikor a felvetett témákban nincs megfelelő válasz a politikai elit részéről, illetve az elit nagymértékben megosztott, legitimitása alacsony, aminek következtében elegendő nyilvános tér keletkezik az alulról építkező alternatívák számára. Ha a követelések nem váltanak ki különösebb érdeklődést (pl. mert az erősebb jobboldali párt hasonló törekvéseket fejez ki), akkor a szerzők szerint a mérsékelt populizmus esélyesebb a mozgósításra.

A bemutatott lehetőségstruktúra mindössze a játékeret és a játékszabályokat biztosítja, de a konkrét lépéseket a játékosok teszik meg (Jasper 2004), a strukturális oldal után ezért meg kell néznünk, milyen stratégiai dilemmák állítják választás elé a csoportokat. A döntés nem csupán a célok és eszközök egymáshoz rendeléséről szól, hanem ezzel egyidejűleg figyelembe kell venni a külső szereplők (szövetségesek, ellenfelek, média, közönség stb.) reakcióit is. A tiltakozás több, mint a politikai akaratnyilvánítás nem konvencionális formája: egy eszközkészlet, ami tükrözi a tiltakozók értékeit és szubkultúráját (Jasper 1997, 2004). A *tiltakozási formák* közötti választás ezért mind a médiafigyelem felkeltése, mind a potenciális tiltakozók kielégítése szempontjából nagyon fontos. Nagyobb eséllyel váltanak ki rezonanciát azok az események, melyeknek a média kapuőrei hírértéket tulajdonítanak. Ebben közrejátszik a közönség érintettsége, a helyzet drámaisága és a tiltakozók tömege. A tömegdemonstrációk szervezése azonban jelentős erőforrásokat igényel, ezért nem minden tiltakozás épül a számok logikájára (della Porta–Diani 2006). A radikális jobboldal esetében a politikailag nem korrekt retorika vagy a tiltakozások radikális jellege rövid időn belül reflektorfénybe állíthat egy szerveződést, azonban az erőszakot a közönség általában elítéli. A módszeres erőszak ezért legfeljebb zárt, militarista csoportok számára választható opció, amelyek célja nem az intézményrendszeren belüli pozíció javítása, hanem a társadalmi viszonyok teljes átalakítása (della Porta 2013).

A mozgalmi szervezetek által kidolgozott *értelmezési keretek* ráirányítják a figyelmet egy eseményre, leírják a történések láncolatát, megnevezik a felelősöket, és hogy mit kellene tenni a változás érdekében (Snow et al. 1986; Snow–Benford 1988). Ezekben az üzenetekben többnyire implicit módon megfogalmazódik a tiltakozók kollektív identitása is, ami megkönnyíti, hogy a támogatók azonosuljanak velük.

2 Caiani és munkatársai (2012) szerint a politikai lehetőségek szűkössége és az extrémizmus médiában való jelenléte az erőszak magas szintjével párosul (Egyesült Államok), miközben az intézményesült radikális pártok inkább mérséklik az agressziót (Olaszország).

3 Az intézményesülés szűkebb értelemben a pártokra és társadalmi szervezetekre vonatkozó szabályok követését, a szervezet és a tevékenység formalizálódását jelenti (Staggenborg 2013).

Minél polarizáltabb a mi-ők látásmód, annál ellenségesebben viszonyulnak a tiltakozók a szembenálló csoporthoz (della Porta–LaFree 2012). A polarizálódás és annak nyomán a *radikalizálódás* a felek közti interakció során megy végbe. Goldstone szerint a reformok és forradalmi mozgalmak hasonló sérelmek nyomán keletkeznek, a mérsékelt és radikális célok/eszközök a hatalommal folytatott interakciók során ágaznak el (Jenkins–Form 2005). A radikalizálódás irányába tett első lépést gyakran nem is a tiltakozók teszik meg, hanem a hatalom, amikor különféle eszközökkel (pl. a törvényhozás vagy a karhatalom révén) akadályozza az elégedetlenség kifejezését. A represszió növekedésével a mozgalom mérsékelt támogatói egyre kockázatosabbnak érzik a részvételt, így a tiltakozások alábbhagynak. Ahogy csökken a tiltakozások intenzitása, az elégedetlen csoportok közötti törésvonalak kiszélesednek: a mérsékelt irányzatok inkább az intézményes megoldások felé hajlanak, a radikálisok viszont a nagyszabású társadalomátalakító célok felé, melyek érdekében radikális eszközökhöz nyúlnak (della Porta 2013; Tarrow 1998).

Összefoglalva, a tanulmányban a radikalizálódást stratégiai jellegű döntések sorozatából álló interaktív folyamatként értelmezem, amely összefügg a politikai és a diszkurzív lehetőségek változásával. A tiltakozási lehetőségek szűkülése – a megnövekedett költségek miatt – a mérsékelt tiltakozók részvételét csökkenti, de a radikálisokét nem. A radikális szervezetek előnyösebb helyzetbe kerülnek a kínálati oldalon, ám ettől még nem nő automatikusan a radikálisok iránti kereslet. A média hírértéken alapuló szelekciós mechanizmusa viszont alapvetően kedvez a radikális üzenetek terjedésének. Ahogy a radikális követelések nagyobb teret kapnak a nyilvánosságban, megváltoznak a mozgalom belső és külső viszonyai: (1) kiéleződik az intézményesülés és a radikalizálódás stratégiája között feszülő ellentét, (2) a politikai megosztottság és a nagymérvű elégedetlenség hozzájárul a radikalizmus legitimálásához.

Kutatási kérdések és módszerek

A radikális jobboldali mozgalmat a tanulmányban olyan többszörösen szervezett mezőként fogom fel, amely szervezetek és egyének formális és informális hálózatát foglalja magában (Gerhards–Rucht 1992). A kutatás kiterjed a magukat jobboldali („nemzeti”) radikálisként meghatározó pártokra és mozgalmi szervezetekre, szubkulturális és ideológiai csoportokra (a hagyományos szélsőjobboldalra), illetve erőszakos akciókat végrehajtó extrémistákra (1. táblázat). A kiválasztás legfőbb szempontját a célok és/vagy az eszközök (megnyilvánulási formák) radikalitása jelenti. A radikális célok szűkebb értelemben a fennálló társadalmi-politikai viszonyok alapjainak megkérdőjelezésére vonatkoznak. A radikális eszközökhöz sorolom a társadalmi csoportokat lealacsonyító retorikát, a véleménynyilvánítás jogellenes formáit, egészen az anyagi javak és emberek elleni, fizikai sérülést okozó támadásokig.

1. táblázat: A kutatásba bevont szervezetek csoportosítása

Politikai pártok	Jobbik Magyarországért Mozgalom Párt (Jobbik), Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP), Magyar Nemzeti Front (MNF)
Mozgalmi szervezetek	Betyársereg, Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom (HVIM), Hunnia Mozgalom, Lelkiismeret 88, Magyar Gárda, Magyar Nemzeti Bizottság 2006 (MNB 2006), Magyar Önvédelmi Mozgalom (MÖM), Magyarok Világszövetsége (MVSZ), Nemzeti Őrsereg
Szubkulturális csoportok	futballhuligánok, hungaristák (Magyar Nemzeti Arcvonal, Pax Hungarica Mozgalom), skinheadek
Extrémista szervezetek	Magyarok Nyilai Nemzeti Felszabadító Hadsereg, „Halálbrigád” (romagyilkosságok)

A tiltakozások elemzésének célja a radikalizálódás körülményeinek, illetve társadalmi hatásainak megértése. A kutatás legfontosabb kérdései ezért a mozgalom és környezete viszonyára, a mozgalom szerveződésére, illetve a radikális megnyilvánulások hatásaira vonatkoznak: (1) hogyan alakultak a tiltakozási stratégiák a tiltakozási feltételek változásával; (2) hogyan rendeződtek át a mozgalmon belüli erőviszonyok az adott időszakban; (3) hogyan viszonyultak az ellentétes politikai oldalak a radikális követelésekhez; (4) milyen összefüggés van a szimbolikus erőszak médiában való megjelenése és a fizikai erőszak között?

A tiltakozáselemzés (*protest event analysis*) feladata annak bemutatása, hogy hogyan hatott a tiltakozási feltételek változása a részt vevő szervezetek stratégiáira és a mozgalom összetételére. Koopmans és Rucht (2002: 231) meghatározása szerint „a tiltakozások a politikai ellenfeleknek, szimpatizánsoknak, döntéshozóknak és a szélesebb nyilvánosságnak címzett üzenetek”. A hagyományos politikai cselekvéseken (pl. szavazás, lobbizás) túl a tiltakozás elsősorban a figyelemfelhívásnak, a követelések nyilvánossá tételének az eszköze, amellyel a résztvevők valamilyen társadalmi vagy politikai hatást próbálnak elérni. A mozgalomkutatásban széles körben alkalmazott tiltakozáselemzés a kvantitatív tartalomelemzés speciális változata. A politikaifolyamat-modellhez jól illeszkedő eljárás – standardizált kérdőív használata mellett – nagy mennyiségű szövegből idősoros numerikus változókat hoz létre, melyek képesek megragadni a politikai kontextus hatásait a tiltakozásokra vonatkozóan (Hutter 2014). Az elemzés lépései:

1. Az elemzett időszak meghatározása: a kutatás a 2005. január 1-je és 2010. december 31-e közötti tiltakozásokkal foglalkozik, amelyek szervezői vagy résztvevői radikális jobboldalhoz kötődő szervezetek.

2. A kutatás elemzési egységének definiálása: az elemzési egység a tiltakozási esemény, amely esetünkben magában foglalja a konvencionális és a nem konvencionális megnyilvánulásokat, illetve a tiltakozások szereplőinek széles skáláját (Koopmans–Rucht 2002). A megfelelő esemény ismérvei: (1) politikai céllal rendelkezik, (2) a radikális jobboldalhoz köthető és (3) a parlamentáris politizáláson kívüli cselekvésre vonatkozik (pl. a törvényjavaslat már nem tartozik bele) (Caiani et al. 2013; Koopmans–Statham 1999).

3. Az adatforrás kiválasztásakor alapvető szempont, hogy a forrásanyag az elemzett időszak egészében rendelkezésre álljon, elég tág legyen ahhoz, hogy a célcsoporthoz köthető események megjelenjen benne, és végül könnyen hozzáférhető legyen (Szabó 1998). Az MTI online hírchívuma megfelel a fenti kívánalmaknak. A szervezetek nevével történő kulcsszavas keresés megkönnyítette a célcsoporthoz tartozó hírek összegyűjtését, hátulütője azonban, hogy a nagyszámú találat miatt rendkívül munkaigényes. Az újságokkal szemben a hírügynökségi adatforrás mellett szól, hogy kisebb a szelektivitás mértéke (több eseményt rögzítenek, mint amennyit a hírlapok közölnek), a hírek nagymértékben standardizáltak, ezáltal kisebb mértékű az újságírói szubjektivitás, kiterjedt tudósítói hálózattal rendelkeznek, így gyakran még a kistélepüléseken tartott eseményekről is készül beszámoló, továbbá a célcsoportba tartozó szervezetek eredeti közleményei is megjelennek az oldalon.

4–5. *Mintavétel és kódolás*: a minta összeállítását és az esetek kódolását a tanulmány szerzője végezte, az ebből eredő torzítási lehetőségeket – a módszertani ajánlásoknak megfelelően – a már említett kiválasztási kritériumok pontos alkalmazásával és az adatrögzítéshez használt kérdőív standardizálásával próbáltam kiküszöbölni (lásd: Hutter 2014: 353). A teljesség érdekében a célcsoporthoz köthető valamennyi tiltakozás az adatbázisba került. A változók paramétereinek kialakításához és a kódok definiálásához egy már alkalmazott vizsgálat eljárásaira támaszkodtam (lásd: Koopmans 2002). A létrehozott változók: időpont; helyszín; szervezetek; tiltakozási forma; tiltakozási témák; értelmezési keretek; „kinek a nevében?”; címzett; reakció; az események lefolyása; résztvevők száma. A kódolást tekintve a kemény változók (időpont, hely, érintett szervezetek, a tiltakozás témája és formája, címzettek) a legkönnyebben azonosítható elemei a szövegnek. A puha változók, mint az értelmezési keretek, hogy kire, milyen általánosabb érdekre hivatkoznak a tiltakozók, nem mindig világosak, ezért összetettebb értelmezést igényelnek (ezekkel egy másik tanulmányban foglalkozom). A kiváltott reakciók/hatások (pl. elutasítás, ellendemonstráció) gyakran csak más szövegekből rekonstruálhatók, az esemény lefolyásáról (békés, provokatív, agresszív), illetve a résztvevők számáról (esetenként társadalmi összetételéről) viszont jó eséllyel találunk információkat, amelyek viszont kevésbé megbízhatók.

A tanulmány második felében a radikális stratégiák által kiváltott reakciókra koncentrálok. A radikális megnyilvánulások közül kiemelem a 'cigánybűnözés' kifejezés használatát, illetve a Magyar Gárda tevékenységét, mivel elsősorban ezeket tekintem a radikális jobboldal legnagyobb hatással bíró innovációinak. Az elmélyült politikai megosztottság alapján feltételezem, hogy a bal- és a jobboldali véleményformálók eltérően viszonyultak ezekhez a radikális megnyilvánulásokhoz, ami legalább részben legitimálhatta a radikalizmust. A mozgalmon belüli hatásokra vonatkozóan pedig azt feltételezem, hogy a szimbolikus erőszak („cigánybűnözés”, Magyar Gárda) médiajelenléte és a fizikai erőszak mértéke között jelentős összefüggés áll fenn. Elsőként azt vizsgálom, hogy a hírlapok mekkora hírértéket tulaj-

donítottak a 'cigánybűnözés' kifejezésnek és a Magyar Gárdának, milyen mértékű rezonanciát váltottak ki a véleményformálók körében, illetve hogyan alakult az üzenetek terjedésének dinamikája. Ezt követően összehasonlítom a szimbolikus és a fizikai erőszak alakulását. Az elemzéshez a mérőeszközt Koopmans és Olzak (2004) tanulmánya alapján alakítottam ki. A *láthatóságot* a „cigánybűnözéssel” és a Magyar Gárdával foglalkozó újságcikkek számával és elhelyezkedésével (címlap, belső oldal), illetve a kifejezés a címben és/vagy a leadben való előfordulásával mértem. A rezonancia mértékét a cikkben megjelenő reagálások fejezik ki, ezen belül a *disszonancia* az elutasítást, a *konszonancia* pedig az egybehangzó, megerősítő kijelentések számát méri (amibe nem számítanak bele a radikális szervezetektől származó vélemények). A megnyilvánulások *legitimitása* végül az egyetértő nyilatkozatok összes kijelentésen belüli arányával egyenlő. A mintát a *Magyar Nemzet* és a *Nép-szabadság* digitalizált változatának 2006. október 16. és 2010. december 31. között megjelent hétfői, szerdai és pénteki számából állítottam össze.

Radikális jobboldal a tiltakozási hullám alatt

Minden tiltakozási hullámnak van kezdete, amikor a tiltakozás szétterjed a társadalmi csoportok között. Tarrow (1998) a következőképp jellemzi az expanzív szakaszt: (1) a kollektív cselekvés gyorsan terjed, mivel a már létező társadalmi mozgalmak lehetővé teszik, hogy mások is csatlakozzanak; (2) innovatív tiltakozási formák; (3) új értelmezési keretek kidolgozása; (4) a szervezett és a szervezetlen résztvevők egyidejű jelenléte; (5) intenzív információáramlás és interakciók a tiltakozók és a hatalom között. A tiltakozások elérik a csúcspontjukat, miközben a mozgalmi szervezetek egymással is versengenek, sőt hatalmi és ellenmozgalmi hatások befolyásolják az alapkönfliktust. A mozgósítás kimerülésével gyakran új stratégiák bontakoznak ki, nem ritka a belső polarizálódás, azonban – amennyiben a tiltakozások nem csapnak át egy újabb hullámba – a végkifejlet többnyire a stabilizálódás irányába tart (Koopmans 2004).

A tiltakozáshullám szakaszokra bontásához és elemzéséhez a tiltakozás formáinak kategorizálására van szükség (lásd 2. táblázat). A kategóriák kialakításához egy olyan nemzetközi radikalizmuskutatás megfontolásaira támaszkodtam (Caiani et al. 2012), amely a tiltakozási repertoár széles körét figyelembe veszi, így általa nemcsak a radikalizálódás, hanem a deradikalizálódás folyamata is vizsgálható. A politikai követelések kifejezésének *konvencionális* eszköztára valamilyen intézményes közvetítéssel működik: a szervezet a médiához fordul, hogy felhívja valamire a figyelmet, vagy hivatalos úton próbál hatást elérni. A *demonstratív* tiltakozási formák szinte mindennaposak a demokratikus államokban, a rájuk vonatkozó szabályokat törvények rögzítik, megkülönböztető jegyük, hogy (legalább egy) adott témában próbálják mozgósítani a szimpatizánsokat. Azokat a rendezvényeket, melyeknek elsődlegesen nem a demonstráció a céljuk, hanem a szimpatizánsok kol-

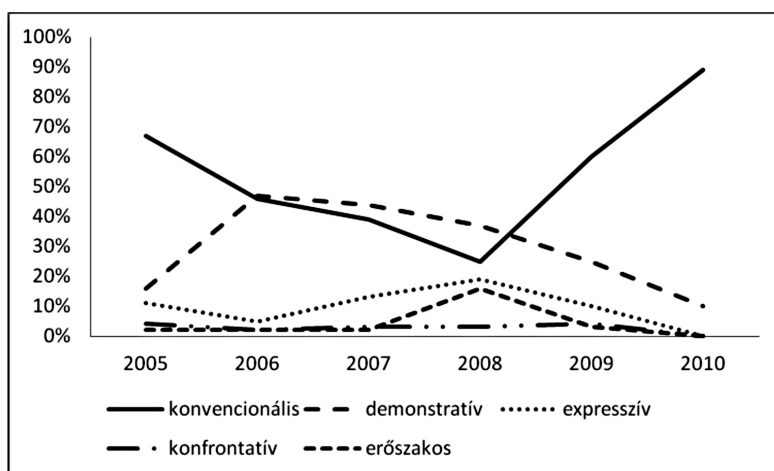
lektív identitásának megerősítése, az *expresszív* kategóriába soroltam. A *konfrontatív* tiltakozások átlépik a törvényesség határait, de nem erőszakosak, céljuk egy másik szervezet vagy intézmény megzavarása, illetve a hatósági intézkedéssel szembeni ellenállás (pl. ülősztrájk). Az *erőszak* szervezettségét illetően spontán és diffúz erőszakról van szó, amennyiben az erőszak az interakcióban álló felek között tör ki és terjed szét (pl. egy legális demonstráción), ettől megkülönböztetem a szervezett erőszakot, amelyet extremistá csoportok készítenek elő és hajtanak végre. Az erőszak lehet szimbolikus (pl. közösség elleni izgatás) és lehet fizikai, utóbbi irányulhat tárgyak vagy személyek ellen.

2. táblázat: A tiltakozási formák kategorizálása

	Tiltakozási repertoár
konvencionális	közlemény, sajtótájékoztató, nyílt levél, feljelentés, beadvány, petíció, szervezetek alakítása, médiakampány
demonstratív	utcai demonstráció, politikai gyűlés, aláírásgyűjtés
expresszív	kulturális rendezvény (pl. koncert, megemlékezés)
konfrontatív	rendzavarás, illegális demonstráció
erőszakos	szándékos rongálás, utcai zavargás, emberek elleni támadások

Saját szerkesztés Caiani et al. (2012: 79–80) alapján

3. ábra: Tiltakozási repertoár 2005 és 2010 között (N=1005)

A 3. ábra szemlélteti a tiltakozási hullám szakaszainak meghatározását, amelyeket egyes tiltakozási formák dominanciája jellemez. A 2002-es választási kampányig visszatekintve meglehetősen kiegyezett és tartós bal-jobb oldali szembenállás

figyelhető meg, amely során kialakultak a mozgósítás hálózatai (pl. a polgári körök, informális társaságok), újfajta tiltakozási formái (spontán tüntetések), illetve a legfontosabb értelmezési keretek („csalás”, „kommunisták” stb.) (Szabó 2004) – vagyis 2006-ra az expanzió több attribútuma adott volt. Ezt az időszakot *látens szakasznak* nevezem. A tiltakozási hullám *expanzív szakaszában* (2006. szeptember közepétől) az utcai demonstrációk alkották a tiltakozási repertoár nagy részét. Összességében százezres nagyságrendű tüntetések zajlottak Budapest és a nagyvárosok közterületein, amelyekben a társadalom legkülönbözőbb csoportjai (pl. gazdák, egészségügyi dolgozók, diákok, radikálisok) vettek részt. A kormány lemondását követelő tiltakozások a következő években is folytatódtak (egészen 2010-ig), azonban a helyszínek és a résztvevők száma jelentősen csökkent. A 2007 őszétől kezdődő *radikális szakaszban* a tiltakozások témája és szervezeti bázisa részben átalakult: a radikális szervezetek nyomán előtérbe kerültek a cigánysággal kapcsolatos társadalmi problémák, extremista csoportok pedig erőszakos akciókat hajtottak végre. 2009-től a demonstrációkkal szemben túlsúlyba kerülnek a politikai kampányesemények, sajtótájékoztatók és közlemények, amelyek a *deradikalizálódás* szakaszát jelzik.

Megosztottság és útkeresés: 2006 őszéig

A látens szakasz egyik legfontosabb vonása, hogy a radikális jobboldal zöme 2002 és 2006 között a kormányellenes mozgósítás részeként vett részt az eseményeken (pl. 2005-ös gazdatüntetés), jelentősebb mozgósításra önállóan nem volt képes. Megfigyelhető továbbá a legális és illegális akcióformák kettőssége, valamint jogi beadványok (a választási bizottsághoz és az Alkotmánybírósághoz), spontán tüntetések (pl. a Kempinski Hotel előtt) és törvénybe ütköző akciók (Erzsébet hídi blokád) formájában az intézményes és a radikális szereplők közti munkamegosztás (Mikecz 2014; Szabó 2004).

A 2005 és 2006 ősze közötti tiltakozások legfőbb címzettjei a politikai elit, a kormány és a kormánypártok, az önkormányzatok, illetve az állami szervek. Az események túlnyomó többsége a választási szövetséget kötött MIÉP-hez és Jobbikhoz, valamint a HVIM-hez és az MVSZ-hez fűződik, a tiltakozási formák több mint kétharmada a konvencionális eszköztárból való (közlemények, petíciók). Fontos megjegyezni, hogy az együttműködések (a Jobbik és a HVIM kivételével) nem voltak tartósak, sőt a MIÉP és a Jobbik, illetve a MIÉP és az MVSZ közötti ellentétek időről időre fellángoltak. A legfontosabb tiltakozási témák az elit és a kormány politikájának elutasítására (szociális problémák, liberalizmus, média), illetve a társadalom válságtüneteire (homoszexualitás, drog, keresztényellenesség, demográfiai és egészségügyi helyzet, a határon túli magyarokat ért támadások) vonatkoztak.

Az expresszív események elsősorban megemlékezések, kulturális rendezvények, melyeknek a kollektív identitás ápolása és a politikai szocializáció a céljuk, mint például a HVIM által szervezett Magyar Sziget nevű rendezvénysorozatnak. Ugyancsak

a HVIM a fő szervezője a Trianon-felvonulásoknak, amelyeken négy-ötezer fő is részt vesz. A hagyományos szélsőjobboldal legfontosabb rendezvénye a Becsület Napja, amellyel az 1945. február 11-i, a budapesti ostromgyűrűből történő kitörés során elesett katonák emléke előtt kívánnak tisztelegni. 1997 és 1999 között a Budai várban tartott megemlékezések szervezője a hungarista Magyar Nemzeti Arcvonal volt. A Viking Klubban történt 1999-es incidens után nem tartottak központi ünnepséget, sőt a Györkös István vezette bőnyi szervezet szakított a skinheadekkel. 2003-tól a Vér és Becsület Kulturális Egyesület, majd egyéb szervezetek (Pax Hungarica, Hungaria Skins stb.) vették át a szervezést. A hozzávetőlegesen ezerfős rendezvényeken más országokból származó skinheadek is részt vesznek (Varga–Keresztes 2013).

A bemutatott szakaszban a radikális jobboldal egymással konkuráló, de egyaránt marginális politikai helyzetű szervezetek fragmentált halmazát jelentette, amely nem talált magának számottevő mozgósításra alkalmas politikai ügyet és realizálható célokat. A jobbközép parlamenti pártok nem voltak a heterogén radikális irányzatok szövetségesei, a Fidesz „egy a tábor, egy a zászló” elvén alapuló politikája pedig erősen a radikális jobboldal önállósodása ellen hatott. Mindezek ellenére a későbbi tiltakozások szempontjából nagyon fontos volt ez az időszak, mivel új tiltakozási formák jöttek létre, és ekkor épültek ki a mozgósítás bázisul szolgáló informális kapcsolathálók.

Intenzív mozgósítás: 2006 ősze

A 2006-os választások után bejelentett megszorítások újból felszították a kormányellenes hangulatot, a szlovák nagykövetség előtt tartott demonstrációk augusztus végén pedig mozgósították a radikális jobboldal egy részét. Gyurcsány Ferenc miniszterelnök 2006. szeptember 17-én nyilvánosságra került „őszödi beszéde” *morális sokkot*⁴ és hónapokig tartó országos tiltakozáshullámot generált. A tiltakozók úgy értelmezték, hogy az új kormány elvesztette a legitimitását („végighazudtuk az utolsó másfél-két évet”), ezért a kormányfőnek azonnal le kell mondania – ehhez a követeléshez csatlakoztak az ellenzéki pártok is. Szeptember 18-án már tízezer fős tömeg szólította távozásra a miniszterelnököt a Parlament előtt, később a tüntetők egy része az MTV székházához vonult, ahol a követeléseik beolvasását akarták elérni, majd az éjszaka folyamán „megostromolták” az épületet.⁵ Az elégtelen rendőri biztosítás, a felek közti párbeszéd hiánya, a tüntetők összetétele és túlereje az utóbbiak javára döntötte el az összecsapást. A rendőri vezetés kudarcát nemcsak az ellenzék, hanem a kormány is nyilvánosan kritizálta, és a továbbiakban határozottabb fellépést várt el a szervektől – ami meg is valósult, ám nagyon gyakran a törvényesség rovására. Szabó Máté (2007) szerint a rendőrség stratégiájának ellentmondásossága és a közvélemény megosztottsága radikálisabb irányba terelte

4 Egy váratlan esemény által kiváltott indulat, amely cselekvésre ösztönözi az egyént, akár személyes kapcsolatok vagy bármilyen mozgalmi kötődés nélkül is (self-recruitment) (Jasper 1997).

5 Index (2009. 09. 19.): Csata a Szabadság téren – ostrommal foglalták el az MTV-t. <http://index.hu/belfold/ost060919/>.

a politikai akciókat, amelyek éppen a polarizáltság miatt némi legitimációra is igényt tartottak. A 2006-os „forró ősz” erőszakos eseményei, a demonstrálók „túlkapásai” nem tervezett akciók, hanem spontán eszkalálódó tömegjelenségek voltak, kibontakozásuk közvetlenül a szemben álló felek interakciójából adódott. Jellegzetességük, hogy többségüket kisebb csoportok követték el egy-egy békés szándékú demonstráció „kísérő eseményeként”.

A következő hetek a 2002-es tiltakozások óta megfigyelhető kettősség jegyében teltek. Amíg a szélsőségesek, futballultrák kisebb létszámú, spontán utcai akciókban vettek részt (lásd NBH 2007), addig a „Kossuth tériek” permanens tiltakozására a professzionalizálódás jellemző. A demonstrálók már az első napokban megalapították a Magyar Nemzeti Bizottság 2006 (MNB 2006) nevű szervezetet, amely a téren összesereglett, eltérő politikai irányultságú csoportok koordinálására, a célok integrálására, a formális és normatív keretek, az erőforrások megteremtésére, a demonstrálók motivációs és fizikai szükségleteinek kielégítésére törekedett (bővebben: Mikecz 2014). A több ezer (esetenként tízezer) tiltakozót mozgósító rendezvényeken ellenzéki politikusok, értelmiségiek, civilek, aktivisták tartottak beszédeket – egyes radikális szereplőkre azonban nem mindig volt egységes fogadókészség.⁶

A kormány és a rendőri vezetés lépései mindeközben a gyülekezési jog korlátozására, a tiltakozás konfliktuspotenciáljának csökkentésére irányultak (Szabó 2007). Ennek legnyilvánvalóbb példája a Kossuth tér „művelési területté” nyilvánítása, amelyre hivatkozva az október 23-i ünnepségek előtt eltávolították a demonstrálókat a térről.⁷ Az októberi események hosszú időre magukra vonták a közvélemény figyelmét, a rendkívül megosztott diskurzusban kiemelt helyett kapott az azonosítójelvény nélküli rendőri egységek tagjainak viselkedése, a tömegosztatásokhoz használt kényszerítőeszközök (pl. gumilövedék, vipera) jogszerűségének megítélése. Látható, hogy a tüntetések rendőri kezelése a meggyőzésre, kölcsönös informálásra épülő felügyelet irányából rövid idő alatt képes a represszív karhatalmi kontroll irányába elmozdulni. A média által felerősített megosztottság mellett a rendőri jogsértések, a beavatkozások differenciálatlansága és brutalitása, végül mindezek megtorlatlanul maradása (Bodoky 2008) hozzájárultak a tiltakozás radikalizálódásához.⁸ 2006 és 2008 között a rendőrség békés tüntetéseket oszlatott fel, diszkriminált a rendezvények engedélyezésekor, amivel gyülekezési jogot sértett – összességében kockázatosabbá tette a részvételt a tiltakozók számára.⁹

A demonstrációk egészen a 2010-es országgyűlési választásokig folytatódtak, de az október 23-i erőszakos események után már csökkent a kormányellenes tiltako-

6 MTI (2006. 09. 18.): Tüntetés a Parlamentnél – Csurka István új magyar világot hirdet.

7 MTI (2006. 10. 23.): Felszámolta a rendőrség a Kossuth téri tüntetést.

8 A 2006. október 23-i eseményekről egy tüntető: „... úgy voltam a tévé előtt, most szétbaszunk, láttuk ezeket a... szétverik az embereket, mamákat ütik gumibotokkal. Mondom, itt vége, fölmegyünk, aztán itt gyilkosság lesz, vagy nem tudom, ezt nem lehet bírni. (...) ugye a rendőrt az ember nem szívelte, már a szurkolói mivolta miatt sem, de amit látott, meg az egész Gyurcsány ellen érzett ellenszenvét, meg gyűlöletét akkor azért belevitte azokba a dobásokba. Most lehet mondani, hogy az a rendőr az mit tett, de leszámom, mert a tüntetésnél ilyen nincs, ezt nem mérlegeled” (saját interjú).

9 MTI (2008. 05. 01.): Visszás rendőri gyakorlat, hiányzó garanciák – a gyülekezési jog érvényesülését vizsgálta az ombudsman.

zók létszáma. A tudósítások elemzése alapján az őszi demonstrációk több tízezres megmozdulásait a Kossuth tér „elvesztése” után pár száz, maximum néhány ezer főt számláló demonstrációk váltották fel, amelyeken több incidens fordult elő.¹⁰ A radikális jobboldal legfontosabb szervezetei (HVIM, Jobbik, MIÉP) a tiltakozási hullám kezdete óta jelen voltak az utcákon, sőt a szervezésből is kivették a részüket, mégsem váltak a kormányellenes tiltakozások főszereplőivé, mivel a mérsékeltbb jobboldal jóval nagyobb tömegben mozgósította a híveit. Bár a demonstrációk 30 százalékáért felelős, radikális jobboldali személyiségeket is soraiban tudó MNB 2006 igyekezett kulcsszerepbe kerülni a nagyszámú szervezet között, nem vált olyan „mezomobilizációs” szervezetté, amely hosszabb távon koordinálta és közös célok mentén integrálta volna a különböző csoportokat (Gerhards–Rucht 1992), ezért egyre jelentéktelenebbé vált a 2007-től kibontakozó radikális stratégiák mellett.

Radikalizálódás, extrémizmus: 2007 szeptemberétől 2009 végéig

A politikai elitben kialakult patthelyzet, a tüntetések intenzitásának csökkenése és a rendőri fellépés szigorodása miatt a tiltakozók egy része kevésnek érezte a demonstrálás lehetőségeit, ezért új megoldásokat keresett a kormány megdöntésére. A fennálló intézményrendszerrel párhuzamosan működő „árnyékállam” felépítése volt a célja a vármegyes Toroczkai László által szervezett Mi Magunk Mozgalomnak (utalás az ír Sinn Féinre), majd a 2007 áprilisában Budaházy Györggyel közösen elindított Hunnia Mozgalomnak.¹¹ Tevékenységük áttekintése alapján elsősorban nem a szimpatizánsok mozgósítása volt a szervezet fő célkitűzése, hanem hogy összegyűjtse azokat az elkötelezett nemzeti radikálisokat, akik nem csupán a kormányt akarják elzavarni, hanem „egy új államot akarnak felépíteni”.¹²

2007. augusztus 25-én ünnepélyes keretek között, ismert jobboldali közéleti személyiségek (Bencsik András, Für Lajos, Wittner Mária stb.) támogatásával letette esküjét a Magyar Gárda Mozgalom első 56 tagja. A mozgalomhoz kapcsolódó egyesület elnöke, a Gárda megalapítója Vona Gábor, aki egyben a Jobbik elnöke is. Az avatáson tartott beszédében az egyik alapító tag fogalmazott úgy, hogy a Magyar Gárdát Gyurcsány Ferenc miniszterelnök hívta életre akkor, amikor a „magyarságnak már nincs hova hátrálnia”.¹³ A szervezettel kapcsolatban négy jellegzetességet szeretnék kiemelni, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a radikális jobboldal kilépjen a marginális helyzetéből. (1) A Gárda tevékenységét hatalmas *médiaérdeklődés* övezte, az első rendezvényén háromezer szimpatizáns és kb. 500–1000 ellentüntető jelent meg, ami jelzi, hogy az avatások a radikális jobboldal addigi legnagyobb nyilvános sikerei közé

¹⁰ MTI (2007. 03. 15.): Tüntetések indultak a Nemzeti Múzeumtól a Terror Háza Múzeum irányába.

¹¹ Idézet az Elkezdődött... Mit akarunk? című nyilatkozatból: „Felismerve azt is, hogy a jelenlegi rendszert belülről megváltoztatni nem lehet, pótcselekvések (aláírásgyűjtés, népszavazás, tüntetések) helyett egy a magyar történelemben eddig páratlan (csupán a XIX. századi passzív ellenálláshoz vagy az ír szabadságharcához hasonlítható) módszerhez folyamodtunk: felépítjük, helyreállítjuk az eredeti Magyarországot, amely megerősödve átveheti az irányítást a Gyurcsány-féle Köztársaságtól.” A <http://www.toroczkailaszlo.hu> című weboldal már megszűnt, de a tartalmának egy része elérhető a következő címen: <https://web.archive.org/web/20071213175048/http://www.toroczkailaszlo.hu/?q=node/145>.

¹² <https://web.archive.org/web/20080827105030/http://www.hunnia.org/index.php>.

¹³ MTI (2007. 08. 25.): Letették esküjüket a Magyar Gárda tagjai.

tartoznak. (2) A Gárda eseményei átformálták a tiltakozási hullám alapvető ütközési pontját: immár nemcsak az elit elleni tiltakozás, a kormány leváltása és a „köztársaság helyreállítása” volt a tiltakozások fő mozgatója, hanem a *közvetlen társadalmi veszély* (a cigánysághoz társított problémák súlyossága), amire válaszul létrehozták a „nemzeti önvédelmet”. A radikalizmus korábbi megnyilvánulásaiával összevetve alighanem ez a legfontosabb újdonság, amely egybevágott a keresleti oldal elképzeléseivel. (3) A Jobbik, a Magyar Gárda és a szövetségeseik (HVIM, MÖM, Nemzeti Őrsereg stb.) tevékenysége megváltoztatta a radikalizmus *szerveződését*. Korábban a radikális és szélsőjobboldali pártok, mozgalmak nagyvárosi jelenségnek számítottak, a vidéki tiltakozások viszont kevesebb erőforrás felhasználásával és nagyobb politikai haszonnal kecsegtettek. Az esetenként több ezer, de általában 3–500 főt mozgósító demonstrációk és egyéb rendezvények kétharmada a radikálisok új centrumához kötődött. Az országos kiterjedésű, elképesztő tempójú, naponta több települést érintő Gárdatororzások integrálták a szervezeti hiányosságokkal küzdő mozgalom hálózatát.¹⁴ (4) Az *ellentüntetők* (pl. Olaszliszka, Tatárszentgyörgy, a Broadway jegyiroda), a hazai és nemzetközi tiltakozások jelzik, hogy a közvélemény egy része ekkor kezdte igazán fenyegetőnek érezni a radikális jobboldal jelenlétét a nyilvánosságban. Az ellendemonstrációk zöme a kormányoldalhoz, antifasiszta, cigány- és jogvédő szervezetekhez kötődött, így ezek a „találkozások” mintegy színre vitték a tiltakozást megalapozó konfliktust, ami kétségtávol hozzájárult a kollektív identitás megszilárdításához.

A paramilitáris szervezeteknek számos fajtája létezik, a Magyar Gárda létrehozóinak stratégiája formálisan az *intézményesülésre* irányul (egészen a bíróság 2009-es jogerős feloszlató határozatáig), ezt támasztja alá a szervezet bejegyeztetése, a működés civil szervezetekhez hasonló szabályozása és a csatlakozás nyitottsága. A külsőségek a figyelemfelhívás és a kollektív identitás kifejezésének eszközei (utcai harcokhoz ez az egyenruha egyébként is alkalmatlan), a Gárda felvonulásainak tehát nem a közrend megzavarása volt az explicit céljuk, esetenként azonban provokatív szóváltásokig, kisebb-nagyobb incidensekig fajultak a demonstrációk.¹⁵ Az intézményesülés stratégiájának ellentmond, hogy a külsőségek, a kirekesztő beszédek¹⁶ a szimbolikus erőszak megnyilvánulásai akkor is, ha közvetlenül nem váltottak ki fizikai erőszakot. A Magyar Gárda egész tevékenységét ez a kettősség jellemezte: a nyilvánosság irányába a szervezet képviselői a Gárda pozitív oldalát igyekeztek kidomborítani (pl. karitatív szolgálat, bajtársiasság, hagyományőrzés), a demonstrációk előadói azonban a rasszista kijelentésekkel („selejt népcsoport”)¹⁷ a politikai céljaik érdekében használták fel a cigányellenesség potenciális mozgósító erejét.

14 <https://web.archive.org/web/20080301000000/http://magyargarda.hu>.

15 MTI (2009. 11. 15.): Tömegverekedés Sajóabonyban, az oda vezető utat a rendőrség lezárta.

16 MTI (2007. 12. 09.): A Magyar Gárda felvonulása Tatárszentgyörgyön.

A demonstráción Biber József, a Jobbik alelnöke úgy fogalmazott: a Jobbik rendet akar Magyarországon és megvédi az állampolgárokat minden bűnözőtől. Kijelentette: szorgalmazza a halálbüntetés visszaállítását és új cigányprogramot hirdetnek. A Jobbik szerint el kell törölni a romákkal szemben alkalmazott pozitív diszkriminációt, véleményük szerint a cigányság problémáját csak szegregációval lehet megoldani.

17 MTI (2009. 10. 16.): Szögi Lajos halálának évfordulójára emlékezett a Jobbik.

A be nem jegyzett, hivatalos szabályzattal és nyilvántartással nem rendelkező szerveződések részben a Gárda szakadásai mentén, részben pedig új szervezeti identitások felépítésével kezdtek el szaporodni 2008-tól. Az intézményesülés ellehetetlenülése után a *radikális stratégiát* folytató szervezetek célja továbbra is a figyelemfelkeltés maradt. Ehhez lényegében ugyanazt az eszköztárat alkalmazták, azonban gyakrabban lépték át a törvényesség határát. Egyes szervezetek a jelentkezők kiválogatására és kiképzésére is nagyobb hangsúlyt fektetnek, tagjaiktól mélyebb elkötelezettséget várnak el, ezért zártabb szerveződésnek tekinthetők. A „radikális önvédelmi szervezetek”, mint például a Betyársereg, nyíltan vállalják a kapcsolatot a hungarista és nemzetiszocialista ideológiát képviselő szervezetekkel,¹⁸ egyúttal közvetítő szerepet töltenek be a szétaprózott szubkultúrák világában.

3. táblázat: A demonstrációk jellemzőinek változásai

	Látens szakasz			Expanzív szakasz			Radikális szakasz		
a legaktívabb szervezetek	MIÉP, Jobbik, HVIM			MNB 2006, Jobbik, HVIM, MVSZ			Jobbik, Magyar Gárda, MNB 2006, HVIM		
helyszínek	B: 59%	V: 41%	F: 0%	B: 66%	V: 34%	F: 0%	B: 55%	V: 31%	F: 14%
a demonstráció címzettjei	kormány, önkormányzatok, állami szervek, média			kormány, rendőrség			kormány, cigányok, nagykövetségek		
a legfontosabb témák	kormányellenesség, média, deviancia			a kormány lemondatása, elitellenesség			„cigánybűnözés”, elitellenesség, nemzeti önvédelem		
a demonstrálók létszáma*	363 fő			1436 fő			530 fő		
konfliktusok	4%			8%			30%		
erőszak**	1%			3%			7%		

Megjegyzések: B: Budapest, V: város, F: falu

* A hírekben közölt becslések alapján számított átlag

** Az erőszakos cselekmények százalékos aránya az összes tiltakozási formán belül

A 3. táblázat mutatja, hogy a tiltakozáshullám radikális szakaszában a Jobbik és a hozzá közeli szervezetek voltak a legaktívabbak a demonstrációk szervezésében. 2007 ősztől megjelentek a „kitelepült tüntetések”, ezzel együtt megváltozott a mozgósítás közvetlen kiváltó oka is. Ezen demonstrációk fő indoka ugyanis valamilyen helyi relevanciájú történés volt, amelyre az ország több pontjáról érkeztek résztvevők, a felszólalók pedig igyekeztek tágabb társadalmi összefüggésben bemutatni a történeteket, mintha azok egy mozaik összeillő darabjai volnának. A 2006-os őszi tízezer fős mozgósításhoz hasonló események nem voltak az időszakban, így

18 MTI (2009. 02. 14.): Becsület napja – Több mint ezer fekete ruhás emlékezett a Hősök terén.

a résztvevők átlagos létszáma is jóval alacsonyabb, viszont csaknem négyszer akkora az indulatos történések (pl. zászlóégetés), incidensek¹⁹ aránya a demonstrációkon, ami összefügg a kirívóan erőszakos cselekmények növekedésével.

2007 decemberében Molotov-koktélok dobta kormánypárti politikusok ingatlanjaira és fizikailag bántalmaztak egy műsorvezetőt. Az akciókat a Magyarok Nyilai Nemzeti Felszabadító Hadsereg vállalta magára. Az ügyészség vádirata szerint a Hunnia „katonai szárnya” 2007 és 2009 között terrorcselekményeket hajtott végre. A sejtekbe szerveződött tucatnyi tag akcióinak célja a politikai elit megfélemlítése, a társadalmi zavarkeltés és az állam destabilizálása volt, a vélemezett vezető(k) szerepe azonban egyelőre még nem tisztázott. Ez a fajta *militáns stratégia* felülről építkezik, hierarchikus szerveződést, a tagok részéről fegyelmezettséget, konspirációs és rejtőzködési ismereteket igényel, kerüli a magamutogatást, mivel a politikai üzenet eljuttatásán van a hangsúly, éppen ezért a szervezet betokozódásához vezet (della Porta 2013). A militáns stratégia másik típusát a 2008 és 2009 között történt romák elleni gyilkosságsorozatért felelős (a sajtó által „Halálbrigádnak” nevezett) földalatti szerveződés képviseli. Az elkövetők nem foglalmaztak meg politikai üzenetet, azonban az akciók célja a félelemkeltés és társadalmi zavarkeltés. A gyilkosságok motivációjából eredően szervezett politikai erőszakról beszélhetünk (cigányok és nem cigányok között akartak erőszakos konfliktust kirobbantani, továbbá politikusok ellen is terveztek támadásokat). A csoport a több mint egy évig tartó működése alatt hat védekezésre képtelen halálos áldozattal és öt súlyos sérülttel járó támadást hajtott végre, lakóházakat gyújtott fel és több tucat ember életét veszélyeztette.²⁰

4. táblázat: *A politikai erőszak eltérő mintái*

	Az erőszak jellege	Az erőszak célzottsága	Fő célpontok	A szerveződés nyilvánossága
Huliganizmus (2006–2010)	Utcai zavargások, rongálás, rendzavarás	spontán, diffúz	helyzettől függő	nem szervezett
Radikális önvédelem (2007-től)	Szimbolikus erőszak, néhány komolyabb incidens	célzott	romák	félig nyilvános szerveződések
Magyarok Nyilai (2007–2009)	Politikai célú erőszakos cselekmények	célzott	politikusok	zárt, földalatti szerveződés
„Halálbrigád” (2008–2009)	A támadások tervezettek, de céljuk nem nyilvános	célzott	romák	zárt, földalatti szerveződés

Ahogy a tömegdemonstrációk helyét átvették a kisebb, de radikálisabb hangvételű tüntetések, a konfrontatív és erőszakossá váló ellendemonstrációk (lásd Meleg büsz-

19 MTI (2007. 10. 23.): Tizenkilenc ember sérült meg a hétfői budapesti utcai rendbontásban.

20 MTI (2009. 08. 23.): Előzetesen a romagyilkosságok elkövetői – Volt koszovói katona az egyik gyanúsított.

keség napja 2007 és 2009 között), nem sokkal később megjelentek az extrémista földalatti csoportok (4. táblázat). Az eredmények egybehangzanak azokkal a megfigyelésekkel, melyek szerint a tiltakozási ciklus elején és a végén gyakrabban bukkan fel az erőszak: a kezdetekkor spontán és diffúz formában, majd a tömeges demonstrációk során csökken az előfordulásuk, végül a mozgósítás lecsillapodásával megjelennek a földalatti szerveződések (*clandestine groups*), és az erőszak szervezett formát ölt (Tarrow 1998; della Porta 2013; Koopmans 2004). A szervezethez való csatlakozásból következik a feltételezés, hogy az eltérő mintázatok az erőszak eszkalálódásának összekapcsolódó láncszemei, amelyben a szervezetek egymást túlcitálva (*outbidding*) próbálják befolyásolni az eseményeket. Mindez azonban nem lenne teljes a média közvetítő szerepe nélkül, amely láthatóvá tette az erőszakos megnyilvánulásokat.

Deradikalizálódás és intézményesülés: 2009-től

2008 utolsó harmadában az EP-választás jobbikos kampánya jelzi az átmenetet a tiltakozási hullám lezáró szakaszába, amelyben világosabbá válik, hogy a radikalizmus eltérő stratégiákat folytató szegmensekre bontható. A párt erősödő támogatottsága,²¹ a több ezer fős tömeggyűlések az intézményesülés sikerét vetítették előre, amelyhez szükség volt a politikai eszköztár átalakítására is. A cél ekkor már nem pusztán a figyelemfelhívás volt, hanem hogy a Jobbik a Parlamentben képviselje a radikalizmust. Ennek megfelelően egyre inkább a sajtótájékoztatók, politikai gyűlések és kampányrendezvények kerültek túlsúlyba az utcai demonstrációkkal szemben, jóllehet a felvonulások változó intenzitással még évekig folytatódtak.

A tiltakozási hullám leszálló ágában a mozgalmon belül felerősödhet az intézményesülésre irányuló stratégia (Koopmans 2004). A Jobbik (szövetségeivel együtt) 2008-ra a radikális oldal domináns szereplőjévé vált: gyarapodott a párt tagjainak és alapszervezeteinek száma,²² megkezdték a felkészülést az EP-választásokra, a főszereplő média rendszeresen beszámolt a mozgalom eseményeiről, sőt az internetes mozgalmi média is egyre kiterjedtebbé vált (Jesko és mtsai 2011). A választási sikerek visszaigazolták az intézményesülés stratégiáját, a mozgalom többi szereplője számára viszont feladatot adtak, hogy miként őrizhetik meg a bázisukat a tiltakozási dekonjunktúra idején. A stratégiaváltást a mozgalmon belüli konfliktusok kísérték, a Magyar Gárda 2008 őszén két részre szakadt, a többséget alkotó, Jobbikkal szövetséges szervezetek azonban felismerték a parlamenti képviselő jelentőségét, és együttműködésüket meg is erősítették.²³ Eszköztárát tekintve a mozgalom 2011 közepéig deradikalizálódott, a földalatti csoportokat a rendőrség 2009-ben felszá-

21 Egy 2009-es felmérés szerint júniusban 10 százalékon állt a Jobbik a biztosan szavazó pártválasztók körében. <http://ipsos.hu/hu/news/vezet-a-fidesz-erosodott-a-jobbik>.

22 MTI (2009. 01. 28.): Hetente nyolc-tíz új helyi szervezetet alapít a Jobbik.

23 2009. június 14-én Szegeden a Jobbik, a Magyar Gárda, a HVIM, a Betyársereg és mások megállapodtak a további együttműködésről.

molta, az Országgyűlés pedig – a gyöngyöspatai helyzetre reagálva²⁴ – szigorította az illegális közbiztonsági tevékenység büntetését, így a „járőrözések” is megszűntek.

5. táblázat: A szervezettípusok és a tiltakozási formák összefüggése

	Szakaszok	Konvencionális	Demonstratív	Expresszív	Konfrontatív	Erőszakos
Politikai pártok	Látens	,145	,034	–,222**	,072	–,255**
	Expanzív	–,024	–,123	,118	,219*	,046
	Radikális	,410**	–,207**	–,068	–,038	–,305**
	Deradikalizálódás	,267**	–,227**	–,195**	–	–
Mozgalmi szervezetek	Látens	–,212*	,113	,255**	–,076	–,054
	Expanzív	–,033	,135*	–,090	–,128	–,058
	Radikális	–,428**	,412**	,176**	,041	–,186**
	Deradikalizálódás	–,362**	,293**	,337**	–	–
Szubkulturális csoportok	Látens	–,255**	–,023	,258**	–,035	,526**
	Expanzív	–,149	–,096	,058	,211*	,568**
	Radikális	–,164**	–,050	,151**	–,034	,241**
	Deradikalizálódás	–,202**	,092	,498**	–	–
Extremista csoportok	Látens	–	–	–	–	–
	Expanzív	–	–	–	–	–
	Radikális	–,216**	–,078	–,092	–,044	,724**
	Deradikalizálódás	–	–	–	–	–

Megjegyzések: Phi-együtthatók

* $p < 0,05$

** $p < 0,01$ (kétoldali próbák)

Az új radikális pólus a korábbi próbálkozásokhoz képest sokkal hatékonyabban centralizálta a mozgalmat, noha a szervezetek száma 2000 és 2005 között 7-ről 13-ra nőtt, majd a következő öt évben megháromszorozódott. Ebbe beleértendők a pártok, a mozgalmi szervezetek és a szubkulturális csoportok, melyek között megszilárdult a munkamegosztás (5. táblázat). A Jobbik intézményesülésének eredményeként a radikális jobboldal konvencionális politikai kezdeményezései szinte kizárólag a párttól származnak, amely ugyanakkor a mozgalmi bázistól sem szakadt el. A demonstrációk és expresszív események szervezésében, a radikális jobboldal hálózatainak összefogásában a Jobbikhoz közel álló mozgalmi szervezetek (a Betyársereg, a HVM és a Magyar Gárdához hasonló szervezetek) fontos szerepet játszanak. A korábbi szakaszokban a konfrontatív és erőszakos akciók során aktív szubkulturális szint a tiltakozáshullám végére már inkább csak az expresszív célokat szolgáló eseményeknél tűnik fel, azaz többé-kevésbé depolitizálódott.

24 2011 tavaszán a helyi cigányok és a Gyöngyöspatán „járőröző” radikális szervezetek között hónapokig tartó feszült helyzet alakult ki (bővebben: Feischmidt és mtsai 2014: 373–402).

Jobboldali radikalizmus mint médiaszenzáció

A 2006. október 15-én történt olaszliszkai emberölés az „őszödi beszédhez” hasonlóan heves indulatokat váltott ki. Az eset másnapján kiadott Jobbik-közlemény a 'cigánybűnözés' kifejezést használta,²⁵ ami ellen több médium, közéleti személyiség és roma civil szervezet is tiltakozott. A Jobbik ezt követően elindította a „cigánybűnözéssel” foglalkozó honlapját, amelynek roma származású elkövetőkhöz köthető bűnesetek nyilvánosságra hozatala volt a célja. A radikális párt interpretációjára adott reagálások akaratlanul is hozzájárultak a Jobbik értelmezési keretének terjedéséhez, ami jól rezonált a többségi társadalomban meglévő előítéletekkel.²⁶ A keret legfontosabb elemeit összefoglalja „A Jobbik javaslatai a cigánybűnözés felszámolásáról” című írás: 1. a romák pozitív diszkriminációjának megszüntetése, 2. a bűnelkövetők etnikumának nyilvánossága, 3. a romák erőszakos integrációjának megszüntetése, szegregáció az oktatásban, 4. a segélyezés átalakítása, közmunka.²⁷ A sajtóelemzésen keresztül azt vizsgálom, hogy miként viszonyultak a közvéleményt befolyásoló bal- és jobboldali szereplők a „cigánybűnözés” értelmezési keretéhez, illetve a Magyar Gárdához, amely részben a „cigánykérdés” megoldásaként jött létre.

A médiahírek terjedésével foglalkozó tanulmányok (Fokasz–Kopper 2009) az Olaszliszkán történteket olyan szenzációként írják le, amelyek látszólag a semmiből bukkannak fel, intenzív érzelmek (pl. felháborodás, düh) kapcsolódnak hozzájuk, változatos értelmezések sorát sűrítik magukba, elősegítik a kollektív identitás („megtámadtak minket”) létrejöttét, ami növeli a mozgósítás sikerét. A „cigánybűnözés” hasonlóképp erős hatással van az érzelmekre, eltérő eseteket sűrít össze, gyakorlatilag bármilyen bűncselekményre (lincselés, agyonverés, szíven szúrás, kifosztás)²⁸ utalhat, így könnyen hozzáférhetővé teszi a cigányellenes attitűdöket. A kifejezésről szóló újságcikkek hatvan százaléka 2008 és 2009 folyamán jelent meg, de maga a szó már a 2006-os közlemény előtt beszivárgott a mainstream médiába (Karácsony–Róna 2011). A „cigánybűnözésről” szóló diskurzus résztvevői elsősorban értelmiségiek és újságírók, kisebb részben roma és jogvédő szervezetek képviselői. A *Népszabadsághoz* képest a *Magyar Nemzetben* valamilyen több egybehangzó állítás jelent meg, amely szerint a „cigánybűnözés” létező jelenség, a „politikai korrektség, vagyis a problémák letagadása jelenti az igazi veszélyt”.²⁹ A legtöbb reagálást azok a megnyilatkozások váltották ki, amelyekben egy-egy szakember/közszereplő használta a kifejezést (pl. Pásztor Albert miskolci rendőrkapitány, Szabó Máté ombudsman, aki később visszavonta a nyilatkozatát).

25 MTI (2006. 10. 16.): Új romapolitikát sürget a Jobbik az Olaszliszkán történtek kapcsán.

26 A 'cigánybűnözés' kifejezést egy felmérés szerint a megkérdezettek 91 százaléka létező jelenségnek tartja (Nézőpont Intézet: A kulcsszó: közbiztonság? Heti Válasz, 2008. augusztus 27.).

27 <https://web.archive.org/web/20070201000000/http://ciganybunozes.com>.

28 A felsorolást Seszták Ágnes „A farizeusoknak abba kellene hagyni az aggodást” című publicisztikájából emeltem ki, amely a *Magyar Nemzet* 2008. január 30-i számában jelent meg.

29 Balavány György: Tibor, a hazugságszolgáltató, *Magyar Nemzet*, 2008. március 5.

6. táblázat: A „cigánybűnözés” és a Magyar Gárda megítélése a sajtóban

		Láthatóság	Konszonancia	Disszonancia	Legitimitás
Cigánybűnözés	<i>Magyar Nemzet</i>	70	5	20	20
	<i>Népszabadság</i>	57	3	29	9,4
Magyar Gárda	<i>Magyar Nemzet</i>	256	27	65	29,3
	<i>Népszabadság</i>	350	20	126	13,7

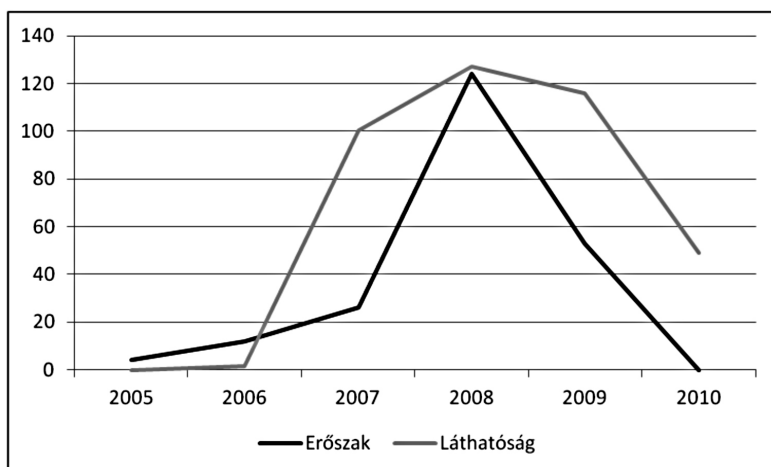
A Magyar Gárdáról szóló hírek láthatósága a folyamatosan jelen lévő „cigánybűnözés-nél” sokkal nagyobb volt: 2007 augusztusától decemberig több újságcikk jelent meg a két napilapban, mint a „cigánybűnözésről” együttvéve. A 6. táblázatból az is jól látható, hogy a liberális-baloldali *Népszabadság* csaknem másfélszer többet foglalkozott a Gárdával, mint a konzervatív-jobboldali *Magyar Nemzet*. A szervezet létrejöttét nyilvánosan elleanzték a baloldali és liberális pártok, illetve szellemi holdudvaraik, közjogi méltóságok, civil szervezetek, sőt a nemzetközi sajtó részéről is. Az ellenzéki pártok és a hozzájuk kötődő közéleti szereplők érzelmileg visszafogottabban bírálták a Gárda létrejöttét, állásfoglalásaikban nem a „fasiszta-párhuzam” dominált, hanem a szervezet inadekváttsága. Szerintük a romló közbiztonság, a növekvő félelemérzet és a vidéki társadalmi problémák kezeletlensége, vagyis olyan megfigyelhető jelenségek miatt alakult meg a Magyar Gárda, amelyeket a kormánynak és a rendőrségnek lenne kötelessége megoldani. Amíg a „cigánybűnözésről” folytatott diskurzusban a politikai elit alig vett részt, a Magyar Gárdával kapcsolatban már nemcsak a politikai holdudvar, hanem a pártok képviselői is rendszeresen megnyilvánultak, azonban többnyire mindkét fél az ellenoldalt tartotta hibásnak a Gárda létrejöttében.³⁰ Fontos megjegyezni, hogy a támogatók körében nem a politikai elithez tartozó politikusokat találunk, hanem újságírókat (pl. Lovas Istvánt), jobboldali szimpátiájukról is ismert hírességeket (pl. Bakay Kornélt, Usztics Mátyást), egyházi személyeket (pl. Hegedűs Lóránt református püspököt).

Hogyan értékelték a bal- és jobboldali véleményformálók a radikális politikai követeléseket? Főként idézetek formájában mindkét hírlapban jelentek meg a radikálisok akcióit támogató állítások, ezek mennyisége és kontextusa azonban jelentősen különbözik. A *Magyar Nemzet*ben és a *Népszabadság*ban közel ugyanannyi a konszonáns állítás, azonban a konzervatív lapban ezeket jóval kevesebb negatív reakció kísérte, aminek köszönhetően magasabb a legitimitás mértéke. Koopmans és Olzak (2004: 205) felhívják a figyelmet arra, hogy egy legitim követelés gyengébb rezonanciát is eredményezhet, mivel kevesebb ellenreakciót vált ki, mint egy illegitim követelés. Mindez tükröződik abban, hogy a jobboldal elsősorban a baloldali-liberális kormányzás alkalmatlanságát látta a radikális megnyilvánulásokban, tehát ilyen vonatkozásban legitimnek tartotta a közbiz-

30 Mindenki mást lát a gárdában. Öt párt ötféle véleményt fogalmazott meg a szélsőjobboldali veszélyről. *Népszabadság*, 2007. szeptember 1.

tonság megerősítésére vonatkozó követeléseket. A baloldali reakciók viszont nemcsak a követelés formáját, hanem annak tartalmát is illegitimnek tartották, ezért a jobboldali napilaphoz képest közel kétszer annyi negatív állítás jelent meg a *Népszabadságban*. Összességében a radikalizmus a baloldali véleményformálók körében keltett nagyobb rezonanciát, így ezek a vélemények nagyobb mértékben járultak hozzá a hírek tovagyűrűző hatásához (*ripple effect*), aminek következtében a megszólított célcsoportnál szélesebb közönséghez érhetett el az eredeti üzenet. Az eredmények alapján úgy tűnik, igazolható az állítás, mely szerint a radikális követelések eltérő megítélése közrejátszott abban, hogy a 'cigánybűnözés' kifejezés és a Magyar Gárda némi legitimációra tett szert.³¹

4. ábra: A szimbolikus erőszak láthatósága a sajtóban, illetve a fizikai erőszak mértéke

A „cigánybűnözés” és a Magyar Gárda által reprezentált szimbolikus erőszak azonban nem csupán a mozgalom és társadalom viszonyában fejt ki a hatását, hanem a radikális mozgalmon belül is. Az elemzés végén azt vizsgálom, hogy milyen összefüggés mutatható ki a szimbolikus erőszak médiajelenléte és a fizikai erőszak mértéke között. A politikai erőszak mérésére – della Porta (2013: 7) eljárását jelentősen módosítva – egy tízpontos skálát dolgoztam ki, amelyen az erőszak enyhébb formái (pl. egy zsidó temető megromlása) a skála alsó felében helyezkednek el, a személyi sérüléssel járó utcai zavargások közepén, az emberölés pedig a legtetején.³² Hogy a változók függetlenek legyenek egymástól, a Jobbik és a Gárda demonstrációi nem szerepelnek az erőszakos esetek között.

31 A Publicus Intézet 2009-es felméréséből kiderül, hogy a társadalom közel tíz százaléka szimpatizál a Gárdával és mindössze 5–7 százalék tartja veszélyesnek a szélsőséges pártokat és mozgalmakat, http://www.publicus.hu/blog/magyar_garda/.

32 A skála változói és értékei: az erőszak típusa (1: szimbolikus, 2: fizikai), a közvetlen célpont (1: tárgy, 2: személy), a szervezethez (2), a személyi sérülés és emberölési kísérlet (2), az emberölés (4).

A szimbolikus erőszak láthatósága 2007 nyarától, a Magyar Gárda megalakulásától kezdett élesen növekedni és egészen 2009 őszéig magas szinten volt, ezt követően meredeken csökkent, de 2010 folyamán még nem érte el a kiindulási szintet (4. ábra). A fizikai erőszak mértékének emelkedése korábbról indult, de 2007–2008 fordulójáig nem nőtt meredeken (ekkor hajtotta végre az első akcióit a Magyarok Nyilai nevű szervezet). A legkritikusabb a 2008 nyarától 2009 őszéig tartó időszak, amely alatt súlyos atrocitások, gyűjtogatások, illetve halálos kimenetelű támadások történtek. A szimbolikus erőszak láthatósága és az erőszak mértéke között jelentős statisztikai összefüggést találunk ($R=0,418$), a lineáris regresszióelemzés pedig megerősíti a feltetelezést, hogy a szimbolikus erőszak médiában való előtérbe kerülése hozzájárult a fizikai erőszak növekedéséhez (7. táblázat). Bár más esettanulmányok is hasonló következtetésre jutottak a média hírek dinamikája és az erőszak közötti kölcsönhatást illetően (Koopmans–Olzak 2004; Myers 2000), fontos hangsúlyozni, hogy a politikai erőszak teljesebb körű megértéséhez további tényezők vizsgálatára van szükség.

7. táblázat: A lineáris regresszió együtthatói

	B	Std. Error	Beta	t	Sig.
Konstans	1,052	,805		1,306	,196
A szimbolikus erőszak láthatósága	,356	,092	,418	3,852	,000

Megjegyzések: $R^2=0,175$; $F=14,839$; $p<0,001$

Összefoglalás

A tanulmányban a 2006 utáni tiltakozáshullám radikalizálódását majd deradikalizálódását mutattam be, amely során a marginális helyzetű radikális jobboldal mozgásba lendült, politikai követeléseivel felkeltették a nyilvánosság figyelmét, támogatottsága pedig növekedésnek indult. Mind a mozgalom radikalizálódását, mind pedig az intézményesülését mozgalmon belüli és azon kívüli tényezők segítették, a következőkben ezeket tekintem át.

A tiltakozáshullám látens szakaszában egy megosztott, tömeges mozgósításra képtelen radikális politikai színtér képe rajzolódott ki, amely a politikai kezdeményezései révén az expanzív szakaszban sem tudott az események középpontjába kerülni. Ennek oka, hogy a kormány lemondását követelő erőteljes mozgósítás időszakában is csak egy szűkebb réteg volt fogékony az „alkotmányozó nemzetgyűlést” célzó radikális követelésekre. A 2006 őszétől fokozódó hatalmi represszió (a jogtalan rendőri intézkedések, a gyülekezési jog megsértése) azonban alapvetően befolyásolta a tiltakozási hajlandóságot, a tiltakozó csoportok összetételét, és ezzel a radikalizálódás irányába terelte a tiltakozáshullámot. A radikális jobboldali sze-

replők közül egyedül a Jobbik volt képes arra, hogy a szolgálatába állítsa a nagymértékű elégedetlenséget, mégpedig olyan módon, ami egybevágtott a potenciális támogatók nézeteivel és kiváltotta a média érdeklődését.

(1) A radikális tiltakozási stratégia hozzájárult a mozgalom centralizálásához: a Jobbik és társ szervezetei 2007-től fokozatosan kiépítették országos hálózatukat, amely integrálta a radikális jobboldal legnagyobb részét, illetve új híveket szerzett a radikalizmusnak. A radikális tiltakozási szakasz demonstrációinak kétharmadát már az új radikális pólus szervezte. A korábban fontos szereplők (MIÉP, MNB 2006, MVSZ) a tiltakozáshullám végére jelentéktelenné váltak, a hagyományos szélső-jobboldal továbbra is marginális helyzetben maradt, a Jobbik számára viszont megnyílt az intézményesülés felé vezető út, a szubkulturális létet maguk mögött hagyó szövetségei a mai napig fontos szerepet játszanak a mozgalom integrálásában.

(2) A radikális demonstrációk, Gárda-felvonulások folyamatossá tették a radikális jobboldal jelenlétét a médiában. A „cigánybűnözés” tematizálása releváns szereplőként jelenítette meg a Jobbikot, amely a politikai elittel ellentétben egyszerű és hatékonynak tűnő megoldásokat kínál a társadalmi problémákra (Karácsony–Róna 2010). A sikeres mozgósítás klasszikus esetét látjuk tehát, amelyben fokozatosan közeledik egymáshoz a keresleti és kínálati oldal: első lépésben a tiltakozók „cigánybűnözéssel” kapcsolatos értelmezési keretei terjednek el (*consensus mobilization*), amit a cselekvésre ösztönzés (*action mobilization*) szakaszai követnek (Klandermans 2004).

(3) A politikai megosztottság a radikális követelésekhez való viszonyulásban is tükröződik. A hírlapokban megjelent támogató állásfoglalásokat tekintve nem volt jelentős különbség, a baloldali véleményformálók azonban gyakrabban fejezték ki negatív véleményüket, észrevehetően nagyobb fenyegetést láttak a radikális megnyilvánulásokban. Nem állítható, hogy a mérsékelt jobboldal támogatta volna ezek célját vagy kifejezési formáját, viszont egyetértett a radikálisokkal abban, hogy a politikai korrektség csak akadályozza, hogy őszintén lehessen beszélni a „cigányproblémáról” – ezzel részben legitimálta a „cigánybűnözés” értelmezési keretét. A liberális baloldal ahelyett, hogy új keretbe foglalta volna a kérdést, inkább a végletekig leegyszerűsített radikális követelés cáfolatával újra- és újratermelte azt, rosszabb esetben pedig még fokozta is a polarizáltságot.³³

(4) A média közvetítése által a szimbolikus erőszak átjárta a nyilvánosságot, a híradások súlyos etnikai konfliktusokról, a cigányság megfigyelmezését követelő felvonulásokról szóltak, amelyek motiválhatták az extrémizmust. Eddig nem esett szó arról, hogy az extrém csoportok is visszahatnak a mozgalom egészére. A mérsékelt csoportok szempontjából előnyös is lehet, ha a mozgalomnak van radikális szárnya, mivel a tevékenységük tovább növeli a közvélemény érdeklődését az általuk felvetett téma iránt, így a mérsékelt irányzat érvei vonzóvá válhatnak a közönség számára (Haines 1984).

33 Bauer Tamás: Orbán gárdája. *Népszabadság*, 2007. szeptember 12.

A tanulmányban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy hogyan vált egyre radikálisabbá a tiltakozáshullám. A kontextuális jellemzők, mint az elégedetlenség, a politikai megosztottság vagy a politikai lehetőségstruktúra változása fontos, de nem elégséges feltételei a radikalizálódásnak. A tiltakozások erőszakosabbá válásának folyamatát a mozgalom és a hatalom, a mozgalom és a nyilvánosság, illetve a mozgalmi szervezetek egymás közötti kölcsönhatásaként írtam le. Mindemellett számos kérdés maradt megválaszolatlan a radikalizálódással, illetve tágabb értelemben a radikális jobboldal társadalmi beágyazottságával kapcsolatban. A megértés érdekében a továbbiakban vizsgálni kellene a kollektív cselekvést megalapozó értelmezési kereteket, a mozgalom-egyen nexusokat, a szervezeti kapcsolathálókat, illetve azokat a diskurzusokat, amelyekben a politikai polarizáltság kibontakozik és megerősödik.

Abstract: The main aim of this paper is to contextualize and understand the rise and institutionalization of Hungarian right-wing radicalism from the mid 2000's. Social movement organizations' (SMO) mobilizing efforts like radical protest repertoire and frame alignment play key roles in this process. The first third of wave of contention against government is characterized by mass demonstrations as well as spontaneous and diffuse violence. The government responded to conflict with drastic reduction of protest opportunities (e.g. obstruction of right of assembly). As a result of repression the recruitment base and the goal of protests had changed, therefore radical actors came to the fore in media reports. With the growing of symbolic violence clandestine groups had appeared whereby the violence became heavier and more organized. Radicalization was partially legitimized by political polarization and largescale grievance. Theoretical framework of the study tries to combine the contextual perspective of political process theory with strategic approach to collective action.

Keywords: media, political and discursive opportunity, political violence, radical right-wing movement, strategic approach, wave of contention

Irodalom

- Alimi, E. Y. – Demetriou, C. – Bosi, L. (2015): *The Dynamics of Radicalization*. Oxford: Oxford University Press.
- Bodoky T. (2008): *Túlkapások. Tényfeltáró újságírás*. Budapest: Elektromédia Kft.
- Caiani, M. – della Porta, D. – Wagemann, C. (2012): *Mobilizing on the Extreme Right. Germany, Italy, and the United States*. New York: Oxford University Press.
- Carter, E. (2005): *The Extreme Right in Western Europe*. Manchester–New York: Manchester University Press.
- della Porta, D. (2013): *Clandestine Political Violence*. New York: Cambridge University Press.
- della Porta, D. – Diani, M. (2006): *Social Movements: An Introduction*. Oxford: Blackwell.
- della Porta, D. – LaFree, G. (2012): Processes of radicalization and de-radicalization. *International Journal of Conflict and Violence*, 6(1): 4–10.
- Feischmidt M. – Glózer R. – Ilyés Z. – Kasznár V. K. – Zakariás I. (2014): *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest: L'Harmattan.

- Fokasz N. – Kopper Á. (2009): Szenzációk kettős szerepben. Az emlékezés helyei és miliói a médiában. *Szociológiai Szemle*, 4: 25–42.
- Gamson, W. A. (2005): Movement impact on cultural change. In Pfohl, S. et al. (eds.): *Culture, Power, and History*. Leiden–Boston: Brill. 103–125.
- Gamson, W. A. – Meyer, D. S. (1996): Framing Political Opportunity. In McAdam, D. – McCarthy, J. D. – Zald, M. N. (eds.): *Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. New York: Cambridge University Press, 275–290.
- Gerhards, J. – Rucht, D. (1992): Mesomobilization: Organizing and framing in two protest campaigns in West Germany. *American Journal of Sociology*, 93(3): 555–595.
- Grajczjár, I. – Tóth A. (2011): Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete: a Jobbik útja a parlamentbe. In Enyedi Zs. – Szabó A. – Tardos R. (szerk.): *Új képlet. Választások Magyarországon, 2010*. Budapest: DKMKA, 57–92.
- Haines, H. H. (1984): Black radicalization and the funding of civil rights: 1957–1970. *Social Problems*, 32(1): 31–43.
- Hirsch Hoefler, S. – Mudde, C. (2013): Right-wing movements. In Snow, D. A. – della Porta, D. – Klandermans, B. – McAdam, D. (eds.): *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements*. Oxford: Blackwell.
- Hutter, S. (2014): Protest event analysis and its offsprings. In della Porta, D. (ed.): *Methodological Practices of Social Movement Research*. Oxford: Oxford University Press, 335–367.
- Jasper, J. M. (1997): *The Art of Moral Protest. Culture, Biography, and Creativity in Social Movements*. Chicago–London: University of Chicago Press.
- Jasper, J. M. (2004): A strategic approach to collective action: Looking for agency in social-movement choices. *Mobilization: An International Journal*, 9(1): 1–16.
- Jenkins, C. – Form, W. (2005): Social movements and social change. In Janoski, T. – Alford, R. R. – Hicks, A. M. – Schwartz, M. A. (eds.): *The Handbook of Political Sociology*. New York: Cambridge University Press, 331–349.
- Jeskó J. – Tóth J. – Bakó Z. (2012): A radikális jobboldal webes hálózatai. *Politikatudományi Szemle*, 21(1): 81–101.
- Karácsony G. – Róna D. (2010): A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle*, 19(1): 31–63.
- Klandermans, B. (2004): The demand and supply of participation: Social-psychological correlates of participation in social movements. In Snow, D. A. – Soule, S. A. – Kriesi H. (eds.): *The Blackwell Companion to Social Movements*. Oxford: Blackwell, 360–379.
- Koopmans, R. (2002): Codebook for the Analysis of Political Mobilisation and Communication in European Public Spheres. Letöltés: 2014. 09. 22.
<http://europub.wzb.eu/Data/Codebooks%20questionnaires/D2-1-claims-codebook.pdf>.

- Koopmans, R. (2004): Protest in time and space: The evolution of waves of contention. In Snow, D. A. – Soule, S. A. – Kriesi H. (eds.): *The Blackwell Companion to Social Movements*. Oxford: Blackwell, 19–46.
- Koopmans, R. – Olzak, S. (2004): Discursive Opportunities and the evolution of right-wing violence in Germany. *American Journal of Sociology*, 110: 198–230.
- Koopmans, R. – Rucht, D. (2002): Protest event analysis. In Klandermans, B. – Staggenborg, S. (eds.): *Methods of Social Movement Research*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 231–259.
- Koopmans, R. – Statham, P. (1999): Political claims analysis: Integrating protest event and political discourse approaches. *Mobilization: An International Journal*, 4(1): 203–221.
- Koopmans, R. – Statham, P. – Giugni, M. – Passy, F. (2005): *Contested Citizenship. Immigration and Cultural Diversity in Europe*. Minneapolis–London: University of Minnesota Press.
- Krekó P. – Juhász A. – Molnár Cs. (2012): A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet növekedése Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 20(2): 53–79.
- Kriesi, H. (2004): Political context and opportunity. In Snow, D. A. – Soule, S. A. – Kriesi H. (eds.): *The Blackwell Companion to Social Movements*. Oxford: Blackwell, 67–90.
- McAdam, D. (1996): Conceptual origins, current problems, future directions. In McAdam, D. – McCarthy, J. D. – Zald, M. N. (eds.): *Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. New York: Cambridge University Press, 23–40.
- Mikecz D. (2014): Új tiltakozási és szervezeti formák a radikális jobboldali mozgalmi eszköztárban. *Politikatudományi Szemle*, 23(4): 71–91.
- Myers, D. J. (2000): The diffusion of collective violence: Infectiousness, susceptibility, and mass media Networks. *American Journal of Sociology*, 106(1): 173–208.
- Nemzetbiztonsági Hivatal (2007): *NBH-Évkönyv 2006*. Budapest: NBH.
- Róna D. – Sörös A. (2012): A kuruc.info nemzedék. In Szabó A. (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók: Apátia – Radikalizmus – Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében I*. Szeged: Belvedere Meridionale, 113–156.
- Snow, D. A. – Benford, R. D. (1988): Ideology, frame resonance and participant mobilization. *International Social Movement Research*, 1: 197–219.
- Snow, D. A. – Rochford, E. B. – Worden, S. K. – Benford, R. D. (1986): Frame alignment processes, micromobilization and movement participation. *American Sociological Review*, 51: 464–481.
- Staggenborg, S. (2013): Institutionalization of social movements. In Snow, D. A. – della Porta, D. – Klandermans, B. – McAdam, D. (eds.): *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements*. Oxford: Blackwell.
- van Stekelenburg, J. – Roggeband, C. – Klandermans, B. (eds.) (2013): *The Future of Social Movement Research. Dynamics, Mechanisms, and Processes*. Minneapolis–London: University of Minnesota Press.

- Szabó A. (1998): A politikai tiltakozás elemzésének lehetséges módszere. *Politikatudományi Szemle*, 7(3): 111–125.
- Szabó M. (2004): Kormányból az utcára? In *Globalizáció, regionalizmus, civil társadalom*. Budapest: Századvég, 247–249.
- Szabó M. (2007): A „forró ősz” 2006-ban Budapesten – értelmezési kísérlet politológiai-politikai szociológiai szempontból. In Sándor P. – Vass L. – Tolnai Á. (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve 2006-ról*. Budapest: DKMKA, 1241–1262.
- Tarrow, S. (1998): *Power in Movement. Social Movement and Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilly, C. (2003): *Politics of Collective Violence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Varga M. – Keresztes Cs. (2013): *Bőrfejűek. A magyarországi skinhead mozgalom 30 éve*. Budapest: Magánkiadás.

SZAK-MA

Beszámoló a Módszeresen című rendezvénytársasorozatról

Bevezető

A *Szociológiai Szemle* örömmel vesz részt minden, a szakmai közéleti diskurzus formálására tett kezdeményezésben, és feladatunknak tartjuk, hogy ehhez nyílt fórumot teremtsünk. Ezúttal a Módszeresen előadás-sorozat első három alkalmáról szóló beszámolókat közöljük. Ezeket terveink szerint továbbiak követik majd, s reméljük, hogy mindez reflexióra, vitára ösztönzi a szélesebb szakmát.

A *Módszeresen* című szociológiai metodológiai előadás- és vitasorozat 2016 őszén indult.¹ A szervezők (Janky Béla, BME-MTA; Gárdos Judit, MTA; Németh Renáta, ELTE TáTK; Szakadát István, BME) tervei szerint az előadások és viták olyan módszertani kérdésekre koncentrálnak, amelyek alapvető fontosságúak, és melyekkel kapcsolatban új eredmények születtek a közelmúltban és/vagy élénk viták zajlanak a nemzetközi tudományos közösségben. A szervezők fel szeretnék hívni a gyakorló kutatók figyelmét azokra a területekre, amelyekben megfontolandó bizonyos korábbi kanonizált gyakorlatok felülvizsgálata – de nem szeretnék, hogy a sorozat régi-ek helyett új kánonokat jelöljön ki. Ahogy beharangozójukban írják: „Célunk, hogy a hallgatók kanonizált szokások követése helyett képesek legyenek az adatok, eszközök és következtetések kritikai megközelítésére, módszereik megújítására saját korlátaiknak és az általuk képviselt tudomány határainak szem előtt tartásával. Azt gondoljuk, hogy a módszerekről való párbeszéd a szociológia mint diszciplína intellektuális jövője szempontjából lényeges.”

A szervezők várják a gyakorló kutatókat és a doktori iskolák, szakkollégiumok diákjait is. A *Módszeresen* sorozat honlapján (<http://co.o-o-o.hu>) az érdeklődők megtalálhatják az előadások felvételeit, diáit, az előadók által kijelölt felkészítő olvasmányokat, és a fórumokon lehetőségük van hozzászólásra is.

¹ A sorozat támogatói: MTA TK „Lendület” Research Center for Educational and Network Studies (RECENS); BME GTK Szociológia és Kommunikáció Tanszék; ELTE Társadalomtudományi Kar; MTA TK Szociológiai Intézet Módszertan és Kutatástörténet Osztály; OTKA K 115644 (Kovács Éva).

A statisztikai szignifikanciateszt rítusa – kortárs kritikák; a rítus a szociológiában

Bárdits Anna – Németh Renáta

barditsanna@gmail.com; nemethr@caesar.elte.hu

„Anyone knowing the problems, as described over one hundred years, who continues to teach, use or publish significance tests is acting unethically, and knowingly risking the damage that ensues.”

„Bárki, aki a több mint száz éve ismert problémák tudatában továbbra is szignifikanciateszteket tanít, használ vagy publikál, etikátlanul viselkedik, tudatosan kockáztatva, hogy kárt okoz.”

Stephen Gorard, Sociological Research Online, 2016. február

Bevezető

A rendezvénysorozat első alkalma *A statisztikai szignifikanciateszt rítusa – kortárs kritikák; a rítus a szociológiában* címet viselte. A vitaindítót Németh Renáta (ELTE TáTK) tartotta, akinek társszerzőivel nemrég jelent meg összefoglalója a témában (Bárdits–Németh–Terplán 2016). Ez a cikk áttekintést is közöl a *Szociológiai Szemle* cikkeinek szignifikanciateszttel kapcsolatos téves gyakorlatairól, a vitaindító ennek a review-nak az eredményeiből is válogatott. A felkért hozzászólók Bartus Tamás (BCE) és Ferenci Tamás biostatistikus (Óbudai Egyetem) voltak, a vitát Janky Béla moderálta.

A vitaindító szerint évtizedek óta jelen vannak kritikák a nemzetközi tudományos diskurzusban a szignifikanciateszttel kapcsolatban, de az utóbbi évek sosem látott kiélesedést hoztak. Csak néhány példát kiemelve: 2014-ben jelent meg a *Nature*-ben R. Nuzzo *Scientific Method: Statistical Errors* című nagy figyelmet keltő cikke, amely a p -érték problémáit s az alkalmazásához kapcsolódó rossz beidegződéseket taglalja, és azóta is a folyóirat egyik legidézettebb cikke. 2015-ben a *Basic and Applied Social Psychology* folyóirat szerkesztőségi állásfoglalásában (Trafimow–Marks 2015) mindenfajta következtetési statisztika használatának közlését megtiltotta szerzőinek. 2016-ban az *American Statistical Association* történetében egyedülálló módon állásfoglalást adott ki a témában, a legnagyobb nemzetközi szaktekintélyeket sorakoztatva fel szerzőként (Wasserstein–Lazar 2016). A brit *Sociological Research Online* 2016-os első három száma vitasorozatot közölt a téma szociológiai vetületéről (Gorard

2016; Nicholson–McCusker 2016; Spreckelsen–van der Horst 2016). A vitaindító értékelése szerint ez a nemzetközi figyelem jó alkalom a kérdés hazai nyilvánosságba emeléséhez.

A szignifikanciateszt logikája

Azért, hogy megértsük a p -értéket körülvevő vitákat, Németh Renáta előadásában felelevenítette a teszt logikáját.¹ Képzeljük el tehát, hogy a mintánkba került nők átlagkeresete alacsonyabb a mintánkba került férfiak átlagkereseténél. Kérdés: a különbség létezik-e a valóságban a populációban is, vagy csupán a mintavétel véletlen volta okozta a mintabeli eltérést. A szignifikanciateszt egy valószínűségi eljárás ennek megválaszolására. A nullhipotézisünk az, hogy a valóságban nincs különbség, az ellenhipotézisünk, hogy a mintánkban tapasztalt keresetkülönbség a valóságban is létezik. Már itt érdemes megjegyezni, hogy a terminológia nem igazán megnyugtató, hiszen éppen az „ellenhipotézis” az, amit bizonyítani akarunk. Ennek oka, hogy – mint látni fogjuk – indirekt következtetési sémát alkalmazunk.

Az alapgondolat szerint ha a megfigyelt eltérés „túl nagy”, azt nehéz a véletlennek magyarázni. Az ún. p -érték (vagy szignifikancia) a „túl nagy” eltérés megítélésére szolgál. A p -érték-definíció szerint annak a valószínűsége, hogy a kapott – vagy még annál is nagyobb – eltérést kapjuk abban a világban, amelyben a nullhipotézis fennáll. Tehát minél kisebb a p -érték, annál inkompatibilisebbek az adatok ezzel a világgal/annál erősebb a nullhipotézis elleni bizonyítékunk. Ha nagyon kicsi – a megegyezéssel küszöb szerint 5% alatti – a p -érték, akkor elvetjük a nullhipotézist. Vagyis – a példánkhoz visszatérve – ilyenkor arra a következtetésre jutunk, hogy elég erős a bizonyítékunk a keresetegyenlőség ellen.

Érdemes megjegyezni, hogy R. A. Fisher, a teszt megalkotója nem törekedett ilyen küszöb meghatározására, sem arra, hogy elmélete bináris döntéseket alapozzon meg. A p -értéket ehelyett egyszerűen egyfajta informális eszközként tekintette, ami annak megítélésében támogatja a kutatót, hogy eldöntse, érdemes-e a mintában talált eltérés további vizsgálatra. Ahogy írta: „*No scientific worker has a fixed level of significance at which from year to year, and in all circumstances, he rejects hypotheses; he rather gives his mind to each particular case in the light of his evidence and his ideas*” (Fisher 1956). [„Nincs olyan tudós, akinek egyetlen fix szignifikanciaszintje lenne, amelyhez évről évre, minden körülmények között ragaszkodna. Ehelyett ezt a bizonyítékai és elgondolásai fényében minden egyes esetben külön választja meg.”]

¹ Történetileg a teszt itt bemutatott változata a Fisher-féle szignifikanciateszt és a Neyman–Pearson-féle hipotézisteszt ötvö-zete; ezt találjuk a legelterjedtebb szociológiai alkalmazásokban is, lásd pl. az oktatásban gyakran használt Freedman–Pisani–Purves-féle Statisztika jegyzetet.

A p interpretációja

Bonyodalmasnak tűnhet a p -érték fenti definíciója, és valóban az. Az egyszerűbb értelmezések pedig sajnos nem jók. Az alábbiakban azokat az interpretációs típushibákat vesszük sorra, melyeket a teszt gyakorlati alkalmazásának kritikusan is gyakran citálnak.

Nem igaz, hogy a p a nullhipotézis valószínűsége. Sőt: e klasszikus keretben egyáltalán nincs rá mód, hogy meghatározzuk, milyen valószínűséggel igaz a nullhipotézis.

Láttuk: a teszt indirekt bizonyítási sémát követ, az ellenhipotézist akarjuk bizonyítani. Ezért a $p > 5\%$ nem a nullhipotézis bizonyítéka! Ez sem jó: „elfogadtuk a nullhipotézist” – mert az eltérés bizonyítékának hiánya nem bizonyíték az eltérés hiányára. (Ha tényleg az azonosságot akarjuk bizonyítani, ellentétes logikájú ún. ekvivalenciatesztet kell alkalmazni, ahol a nullhipotézis az, hogy az eltérés meghalad egy releváns értéket.)

Továbbá, a fentebb jelzett szokásos 5%-os döntési küszöbnek elméleti alapja nincsen, ezért nem érdemes hozzá minden helyzetben ragaszkodni. Nyilván nem észszerű pl. $p=0,045$ és $p=0,055$ között különbséget tenni (ahogyan azt a *Szociológiai Szemle* egy szerzője impliciten tette: „a vallásossághoz tartozó szignifikancia 0,49995”). Éppen ezért nem elég a $p < 5\%$ közlése, a konkrét p -érték informatívabb.

A szignifikanciaszt az eltérést tehát a mérési hibához viszonyítja. Ennek meghaladása azonban nem implikál szakmai jelentőséget! A szakmai jelentőség megítéléséhez további fogódzó kell – például hatásnagyság-mutatók (egyszerűen az eltérés nagysága vagy a Cramer-féle V a keresztátláknál, vagy a regressziós B együttható). Ha hatásnagyság-mutatóként az egyszerű eltérést vagy más értelmezhető mutatót tudunk használni, érdemes annak konfidencia-intervallumát is közölni. A konfidencia-intervallum ismertetése a rituális $p < 5\%$ döntések helyett a hatás tényleges megítélése, a szakmai mérlegelés felé irányítja a gondolkodást, vagyis kibillent a kutatót a teszt rituáléjából.

Néhány, a statisztikai és szakmai jelentőség azonosításán alapuló típushiba a *Szociológiai Szemléből*:

„A magyarországi modellben a független változók közül a legerősebb hatást az iskolázottság fejt ki a státusra, az egyetemi/főiskolai végzettség 0,582, a középiskolai 0,38, a szakmunkásképző/szakiskolai végzettség 0,179-es béta-értékkel.” A változók egymáshoz képesti relatív erősségét megismerjük, de a hatásnagyságot nem, így az idézetből nem derül ki, hogy az iskolázottság hatása mennyire erős szakmailag.

Másutt: „Az eredmények azt mutatják, hogy az együtthatók előjele megfelel az elméleti előrejelzéseknek, és minden specifikációra szignifikánsak (5. táblázat). Más-képpen fogalmazva, a családi gazdaságok kevesebb tőkét használnak, mint a nem családi gazdaságok.” Szintén nem kapunk a hatásnagyságról képet, annak ellenére, hogy könnyen értelmezhetően forintban kifejezhető lenne.

A szociológiában ugyanakkor gyakran használunk olyan kompozit indexeket, melyeknek skálája nincsen, ezért az eltérés nagysága sem ítéltető meg közvetlenül: „A két nyugat-európai országban szignifikánsan nagyobb az egyénenkénti posztmaterális-materiális veszélyekért aggodás különbségét mérő bizonytalanság fókusza változó átlaga. Ez azt jelenti, hogy a franciák és a britek inkább fókuszálnak a posztmaterális, globális ökológiai veszélyekre, mint a magyarok vagy a görögök (a materiális veszélyekkel összevetve).” A statisztikai szignifikancia önmagában ezekben az esetekben sem jelent szakmai fontosságot. A franciák és britek magyaroktól és görögöktől vett távolságának nagyságrendje nem ítéltető meg, ugyanakkor, mivel skála nélküli indexet használ a kutatás, a hatásnagyság az előző, forintosítható példával szemben nehezebben lenne megadható.

Ha azt a döntési sémát követjük, hogy 5%-nál kisebb p -értéket látva elvetjük a nullhipotézist, az eljárás megítéléséhez fontos tudatában lenni a döntéshez kapcsolható hibavalószínűségeknek. Az elsőfajú hibavalószínűség, vagyis annak a valószínűsége, hogy szignifikánsnak ítéljük az egyébként a populációban nem fennálló eltérést, 5%-on rögzített definíció szerint. A másodfajú hibavalószínűség, vagyis annak a valószínűsége, hogy nem találjuk szignifikánsnak a populációban egyébként meglevő eltérést, nincs rögzítve, értéke tesztől tesztre változik. Így a teszt ereje (ami a másodfajú hiba el nem követésének valószínűsége) is változik. Pedig (az indirekt sémából adódóan) épp a teszt ereje az, ami fontos nekünk! Hiszen kereseti diszkriminációra/közpolitikai programunk sikerességére/az idegenellenes attitűd erősödésére stb. gyanakszunk, és szeretnénk tudni azt kimutatni. Tehát az erő a szociológiai praxisban méltatlanul mellőzött mutató. A teszt ereje elsősorban a mintanagyságtól függ. Kis mintánál számolnunk kell azzal, hogy az erő kicsi, így akár fontos eltérések sem kimutathatók. Vagyis a kis minta kevésbé informatív. Azaz nem szignifikáns eredmény kis minta mellett más interpretációt kíván, mit nagy minta mellett – utóbbi esetben tulajdonképpen kizárható az eltérés. De az az értelmezés sem helyes, amit a *Szociológiai Szemle*ben olvashattunk egy helyen – „A többváltozós elemzés a kilépőkről markáns, de az elemszámnak köszönhetően kevés szignifikáns összefüggést mutatott ki.” –, hiszen nem lehetünk biztosak benne, hogy nagyobb minta mellett megismételve a vizsgálatot továbbra is markáns összefüggést látnánk!

Ha pedig nagyon nagy a minta, hatalmas lesz az erő, így akár egy szociológiailag irreleváns kis eltérés is statisztikailag szignifikáns lesz. A társadalomtudományokban valamilyen szinten minden mindennel összefügg (működik egyfajta „zajfaktor”), ezért talált a *Szociológiai Szemle* egyik szerzője több tízezres mintanagyság mellett számtalan szignifikáns összefüggést: „A politikai nézetek, az idegenellenesség, a tradicionális női szerepek elfogadása, valamint a demokrácia működésével és a saját élettel való elégedettség tekintetében szignifikáns összefüggéseket találtunk.” Tehát szignifikáns eredmény nagy minta mellett más interpretációt kíván, mit kis minta mellett – utóbbi esetben csak nagyon erős eltérés tud statisztikailag is szignifikáns lenni.

A szignifikanciatesztet érő kritikák

A kritikák első két csoportja módszertani (pl. ragaszkodás az 5%-os küszöbhez), ill. interpretációs jellegű (pl. a p azonosítása a hatás erősségével), az idetartozó típusbákat fent felsoroltuk. További módszertani probléma, hogy a szignifikanciatesztnek túltreprezentált szerepe van a kutatásokban, miközben ez a kutatási területek feltáró szakaszában lenne csak indokolt. „Érettebb” szakaszban a hatásnagyságok fontosabbak lennének.

A kritikák másik fontos csoportja tudományszociológiai háttérű problémákat vet fel. Ilyen probléma a publikációs torzítás, vagyis hogy a folyóiratokban sokkal nagyobb valószínűséggel jelennek meg szignifikáns eredményt produkáló cikkek (egy kérdés vizsgálatánál felmerülhet, hogy adott témában talált nem szignifikáns eredmények valahol az asztalfiókokban hevernek, ezért sosem jutnak tudomásunkra). További, ettől nem független probléma az elemzési torzítás, melyet szignifikanciaavadászat néven ismerhetünk. Erre példa, ha már az adatok ismeretében állítjuk fel a hipotézist, ha több teszt közül mazsolázzuk ki a szignifikánsat, vagy ha a változóinkat és modelljeinket újradefiniáljuk abból a célból, hogy szignifikáns eredményt kapjunk.² Utóbbira egy példa a *Szociológiai Szemléből*: „2002-re eltűnik a régió szignifikáns hatása ($p=0,07$) abban az esetben, ha a régióváltozó a szokásos három értéket (fejlett európai régió, posztoszocialista országok, USA) veszi fel. Ha viszont létrehozunk egy dummy változót, amely azt méri, hogy a kérdezett a posztoszocialista országok régiójába tartozik-e vagy sem, akkor ez a régióváltozó már szignifikáns hatást fejt ki a frusztrációt mérő változóra ($p=0,034$).”

A kritikák emellett azt is felvetik, hogy nem helyes, ha tudományos konklúziókat vagy közpolitikai döntéseket egyedül a $p < 5\%$ kritériumhoz kötünk. Ehhez további kontextuális tényezők kellenek, mint a mérés minősége, a design megítélése, külső bizonyítékok, illetve általában a teljes kutatási jelentések elérhetővé tétele és a kutatások átláthatósága.

Az előadást követő vita fontosabb megállapításai

A szignifikanciateszt problémáinak számos és összetett oka van, így a megoldás sem egyértelmű. Az egyetemeken folyó statisztikai oktatás, a használt statisztikai tankönyvek, illetve szoftverek is újraerősíthetik a p -értékkel kapcsolatos rossz beidegződéseket. Ezenkívül pszichológiai oka is van annak, hogy sokszor rosszul használjuk a tesztet: erős a leegyszerűsítés vágya, a „szürkét” hajlamosak vagyunk feketébe vagy fehérbe transzformálni. A probléma tudományszociológiai okai, hogy a folyóiratok a „pozitív” eredményeket preferálják, és a kutatók is azt gondolják, hogy akkor tudnak érvényesülni, ha szignifikáns eredményeket produkálnak. Emellett a szignifi-

² Ide kapcsolódó jó cikk egy antropológusnak a fejlődépszichológiai laborban szerzett tapasztalatairól: Peterson (2016).

kanciateszt körül kialakult rituálé kemény fogódzót biztosít a puha tudományoknak, ezért is nehéz elengedni.

Ha túlélőcsomagot szeretnénk kapni a szignifikanciatesztekhez, azt mondhatjuk, hogy a $p < 5\%$ információ nem elég. Mindig közöljük mellé a p tényleges értékét valamely hatásnagyság-mutatóval, utóbbi konfidencia-intervallumát és a statisztikai erőt, vagy legalább a p megítélésénél vegyük figyelembe a mintanagyságot.

És ez sem elégséges, hanem csupán szükséges feltétele a helyes következtetésnek. Mit lehet tenni azért, hogy a p -érték körül csoportosuló összetett problémákra megoldást találjunk és érvényesebb kutatásokat végezzünk? Erre a kérdésre keresték a választ a beszélgetés meghívott résztvevői és a közönség tagjai az előadás után. Ferenci Tamás arról beszélt, hogy az orvostudomány területén (bár korántsem tökéletes a helyzet) bizonyos szigorú feltételeknek meg kell felelniük a kutatásoknak, ami elősegíti, hogy a kutatásokban kevésbé jelenjenek meg a fent felsorolt problémák. Például erőelemzés nélkül ma már elképzelhetetlen egy gyógyszerkísérlet. Az elemzési torzítás kiküszöböléséhez említette azt a gyakorlatot, hogy a kísérletek elvégzése előtt pontosan rögzíteni kell az adatelemzés menetét és a hipotéziseket. A résztvevők arra jutottak, hogy ez ilyen szigorú formában nem megvalósítható a társadalomtudományokban, hiszen az orvostudományhoz képest itt sokkal fontosabb szerepük van az exploratív kutatásoknak, ahol nem ilyen egyértelmű előzetesen, hogy pontosan milyen hipotéziseket szeretnénk majd tesztelni. Ennek ellenére a szociológiai kutatásoknál is lehetséges, hogy már a kutatás előtt gondolkodjunk a mintanagyságról, és arról, hogy például a modellekbe bevont változók száma hogyan befolyásolja a tesztejünk erejét – emlékeztetett rá Bartus Tamás.

Egyszerű megoldást nem találtak, és nem is találhattak a résztvevők, hiszen egyszerű megoldás nem létezik – ezt jól mutatja, hogy a teszt körül évtizedek óta jelenlevő elégedetlenség ellenére továbbra is léteznek félreértelmezések és rossz gyakorlatok. Az előadás egyik konklúziója volt, hogy a fő probléma nem magával a teszttel van, hanem, Stephen Senn (az *American Statistical Association* említett állásfoglalásának egyik felkért hozzászólója) megfogalmazásában, azzal, hogy bálványként tiszteljük azt – és erre nem lehet megoldás egy újabb hamis isten, vagyis egy újabb egyszerű alternatíva. Alátámasztva a Módszeresen sorozat szervezőinek azon figyelmeztetését, miszerint „mérési eszközeink nem a bizonytalan empiriát biztos következtetésekké alakító alkímia kémcsövei”. Mindenesre a jobb kutatási gyakorlatok irányába tett fontos lépés lehet, hogy a mostanában újra fellángolt kritikák nagyobb nyilvánosságba emelték a kérdést, és ebben talán része volt a sorozat ezen epizódjának is.

Irodalom

- Bárdits A. – Németh R. – Terplán Gy. (2016): Egy régi probléma újra előtérben: a nullhipotézis szignifikancia-teszt téves gyakorlata. *Statisztikai Szemle*, 94(1): 52–75.
- Fisher, R. A. (1956): *Statistical Methods and Scientific Inferences*. New York, NY: Hafner.

- Gorard, S. (2016): Damaging real lives through obstinacy: Re-emphasising why significance testing is wrong. *Sociological Research Online*, 21(1).
- Nicholson, J. – McCusker, S. (2016): Damaging the case for improving social science methodology through misrepresentation: Re-asserting confidence in hypothesis testing as a valid scientific process. *Sociological Research Online*, 21(2): 11.
- Nuzzo, R. (2014): Scientific method: Statistical errors. *Nature*, 506(7487): 150–152.
- Peterson, D. (2016): The baby factory: Difficult research objects, disciplinary standards, and the production of statistical significance. *Socius*, 2(2).
- Spreckelsen, Th. F. – van der Horst, M. (2016): Is banning significance testing the best way to improve applied social science research? – Questions on Gorard. *Sociological Research Online*, 21(3): 13.
- Trafimow, D. – Marks, M. (2015): Editorial. *Basic and Applied Social Psychology*, 37(1): 1–2.
- Wasserstein, R. L. – Lazar, N. A. (2016): The ASA's statement on p -values: Context, process, and purpose. *The American Statistician*, 70(2): 129–133.

Az esettanulmány mint módszertan a szociológiában

Takács Flóra

floratakacs@gmail.com

„Általában az gondoljuk, hogy akkor értjük meg igazán a dolgokat, amikor olyan dolgokká sikerül őket redukálni, melyeket végképp és egyáltalán nem értünk; úgymint a kauzalitás, az axiómák, Isten, vagy a karakter.”

Georg Simmel (Wolff 1964)

A rendezvénysorozat második alkalma az esettanulmány módszerét járta körül. A vitaindító előadást Molnár Virág, a New York-i New School for Social Research docense tartotta. A felkért hozzászólók Durst Judit etnográfus, az University College London kutatója, illetve Kovács Éva tudományos tanácsadó, az MTA TK Szociológiai Intézet Módszertan és Kutatástörténet Osztály vezetője és a bécsi Wiesenthal Institut für Holocaust-Studien kutatási igazgatója voltak. A vitát Zombory Máté moderálta.

Az esettanulmány-készítés és az „esetelés” helye a módszertani eszközök palettáján

„Az esettanulmányok készítése az a módszer, amit mindenki csinál, de nem igazán tudja, hogy hogyan”. Ezzel a felütéssel Molnár Virág előrevetítette, hogy előadásában a legfontosabb megválaszolandó kérdés az esettanulmány-készítés és az „esetelés” (az angolszász nyelvterületen használt ‘casing’ kifejezés tükörfordítása) fogalmi definíciós kereteinek meghatározása lesz. Ehhez kapcsolódóan igyekezett megmutatni, hogy ezek az eszközök hol helyezkednek el a kvalitatív és a kvantitatív módszertani eszközök palettáján, hogyan lehet hatékonyan használni őket, illetve milyen kutatási kérdésekre lehet a segítségükkel releváns válaszokat kapni.

Molnár Virág meghatározása szerint az „esetelés” a kvalitatív módszertani eszköztár részét képező mezoszintű eszköz, melyet főként az interpretatív, megértő szociológia használ. Az „esetelés” nem egyszerűen adatgyűjtési módszer, mint ami- vé azt sokan próbálják redukálni, hanem az általánosítás felé is mutató, az empirikus adatgyűjtést az elméletalkotással összekötő módszertani eszköz. Az előadó

véleménye szerint ahhoz, hogy a kutatók megfelelően használják és az eredményeit értelmezni tudják, a pozitivisták társadalomtudományok logikájától különböző értelmezési keretben kell az érvényességüket és a megbízhatóságukat vizsgálni. Míg a pozitivisták tudományos módszereket egyféle kauzális logika hatja át, mely központi szerepet játszik bennük, addig a kvalitatív-interpretatív kutatásokban nem feltétlenül szükséges ok-okozati viszonyok felállítására törekedni, vagy ha mégis, akkor sem csupán egyfajta oksági logikát lehet követni. Az esettanulmány fókuszában nem a kauzális viszony vagy az általánosítási szándék, hanem a jelentéstartalmak, jelentésszervező folyamatok feltárása, illetve az egyedi, ritka események megértése áll. Általában az esetek specialitásának hangsúlyozása a cél, nem az általános vonások kiemelése. A fentiekből következően az esettanulmány-készítés ideális kutatási tárgyai lehetnek az új, kialakulóban lévő jelenségek, mint például a forradalmak, katasztrófák, háborúk; a kapitalizmus; a hosszú távon lezajló társadalmi változások; illetve az interdiszciplináris kutatási területen található jelenségek.

Az 'eset' fogalmának meghatározása

Ahogy abban is viták vannak a kutatók között, hogy milyen módszertani eszköznek kell tekinteni az „esetelést”, úgy annak sem létezik szilárd, mindenki által elfogadott definíciója, hogy mit nevezünk esetnek. Az előadó Charles C. Ragin és Howard Becker tipológiáját (Ragin–Becker 1992) kölcsönvéve határozta körül az esetek típusait. E szerint a tipológia szerint definiálhatjuk az eseteket elméleti vagy empirikus szempontból, illetve lehet egy eset specifikus vagy általános.

„**Talált eseteknek**” nevezi az empirikusan definiált speciális eseteket, melyeknél a határokat induktív módszerekkel jelöljük ki. Jó példa erre egy városnegyed definiálása, ahol a kutató nem a térkép utcái, hanem a feltárt társadalmi kapcsolathálókat mentén jelöli ki a negyed határait. Az empirikusan definiált általános esetek a „**tárgy jellegű esetek**”. Ennél az esettípusnál nem kérdőjelezzük meg a korábban adminisztratív eszközökkel kijelölt vagy konvenciók által meghatározott határokat. Ilyen esetként említhető a család, a szervezet vagy az iskola. Az elméleti konstrukcióként megalkotott specifikus eset a „**létrehozott eset**”. Ennél az esettípusnál korábban nem létező, új kategóriákat hozunk létre azon esetek számára, melyek nem helyezhetők el a már meglévőekben. Ezt akkor tehetjük meg, ha elég nagy számú „kilógó” esetet találunk, melyek azonban egymásra elég nagy mértékben hasonlítanak ahhoz, hogy egy kategóriába rendezhetőek legyenek. Jól illusztrálja ezt az „hibrid rezsimek” esete, mely kategória megalkotására azért volt szükség, mert sok olyan esetet találtak a kutatók, melyek sem autokráciának, sem demokráciának nem voltak tekinthetők. Az általános, elméleti konstrukcióként létrehozott eset a „**konvencionális eset**”, ahol eleve adottnak vesszük az eseteket, így nincs szükség körülhatárolási folyamatra. Példaként hozható erre az esettípusra az ipari társadalom vagy a nemzetállam.

Az előadó kihangsúlyozta, hogy az „esetelés” kritikus momentuma az esetek kiválasztása, mivel ez határozhatja meg a kutatás eredményeinek jelentését és módszertani pontosságát, másrészt az adott esetek típusa dönti el, hogy a későbbiekben milyen módon lehet belőlük általánosítani.

Az általánosíthatóság kérdése

Az „esetelést”, az esettanulmányok készítésének módszerét gyakran éri az a vád, hogy nem lehet általánosítani belőlük kiindulva, nem lehet elméleti relevanciájú következtetéseket levonni az eredményeikből, mivel csupán parcionalitásukban értelmezhető egyszeri esetekről van szó. Az előadó szerint ezeknek a támadásoknak az az oka, hogy általánosítás alatt a pozitivista kutatások oksági logikájából indulnak ki a kritikusok, nem veszik figyelembe, hogy jóval többféle kauzális logika létezik. Míg a pozitivista szemlélet szerint a kontextus a zaj, a zavaró tényező, amitől igyekeznek megszabadulni, kontroll alá venni, addig az esettanulmányoknál éppen ez az, ami a legfontosabb, mivel az eseteket csak az adott kontextuson belül lehetséges megérteni. Az alternatív általánosítási logikára több példát hoz az előadó.

A Clifford Geertz által használt **„eseten belüli általánosítás”** (Geertz 1973) technikája az egyik ilyen használható alternatív kauzális logika. Ezt az antropológiában elterjedt módszert az orvosi diagnosztika módszeréhez lehet hasonlítani, ahol az orvos a beteg által elmondott tünetekből próbálja behatárolni a betegséget. Ezen analógia mentén az esettanulmány-készítésnél a kutató a vizsgált esetet a különféle tulajdonságai alapján próbálja a már létező esetkategóriákba besorolni. Az előadó felhívta a figyelmet arra, hogy ha valaki ezt a módszert választja, akkor fontos, hogy a kutatás ideje alatt folyamatosan reflektáljon a kutatásban felszínre kerülő információkra, mivel a kutatás elején gyakran nem egyértelmű, hogy milyen típusú eseteket vont be a kutatásba.

Másik lehetőség lehet az **„extrém esetek”** kiválasztása. Ezt a módszert folytatta többek között Diane Vaughan, amikor a Challenger-katasztrófa esetét vizsgálta (Vaughan 1996), ami ugyan sok szempontból egyedi esetnek minősül, mégis le lehetett belőle általános következtetéseket is vonni. Vaughan kutatásában azt találta, hogy a közvélekedéstől eltérően nem a szabályok megszegése vezetett a sokak által ismert katasztrófához, hanem a devianciák folyamatos normalizálása. Ez a patológus mechanizmus pedig nem kizárólag ebben az egyedi esetben vezethet katasztrófához, hanem sok más rendszer működését is vakvágányra terelheti. Gondolhatunk itt a családra, a vállalati korrupcióra vagy éppen a rendőrségi túlkapásokra.

Lehetséges **„kritikus esetet”** is választani. Ennek egyik módja az, amikor azt az esetet választjuk, amely az adott elmélet predikciója szerint a legtipikusabb eset volna, és bebizonyítjuk róla, hogy mégsem igazolja az elméletet. Ezt tette William F. Whyte is kutatásában (Whyte 1952), ahol egy tipikusnak tekinthető slumos gettóközösséget választott, majd éppen az ellenkezőjét találta annak, mint amit az

elmélet szerint várni lehetett volna, vagyis nem atomizált, integrálatlan, hanem sűrű kapcsolati hálókkaal átszőtt, integrált, szolidáris közösséget. A kritikus eset másik formája, amikor az előző módszerrel pont ellentétesen éppen olyan esetet választunk, melyben az elmélet szerint a legkevésbé volna várható az adott jelenség kialakulása. Robert Michels szervezetszociológiai művében (Michels 1911) az oligarchiák kialakulásának törvényeit fogalmazta meg és ennek módosításához készített esettanulmányt. Az általa vizsgált esettel azért tudja módosítani vagy cáfolni az elméletet, mert egy olyan szervezetben figyelte meg az oligarchikus tendenciákat, ahol arra az elmélet alapján nem számítanánk.

„Paradigmatikus esetnek” nevezzük, amikor az elméletből levezetett tipikus eset segítségével illusztráljuk az elméletet. Ilyen Michel Foucault jól ismert panoptikumja (Foucault 1975), de gondolhatunk a migráció jelenségére is, ahol a legtipikusabb esettípus a háborús konfliktus elől való menekülés, és paradigmátikus forma a diákcsera vagy a munkavállalási bevándorlás is. Ilyen típusú kutatásoknál az estek pontos eloszlását ugyan nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy paradigmátikus esettel van-e dolgunk, vagy sem.

A **„kiterjesztett eset”** módszere Michael Burawoy nevéhez fűződik (Burawoy 1979). Az eddig említett esettípusoknál az esetek szelektálása induktív módon történik, itt viszont deduktív logikát használunk, mivel a kiválasztott esetek konkrét elméleti álláspontokat igyekeznek illusztrálni. Burawoy például egy chicagói gyár belső működésének vizsgálatával próbálta meg Antonio Gramsci hegemoniaelméletét igazolni olyan módon, hogy az esete révén rámutatott arra, hogy a gyárban a munkások által folytatott belső termelési játék hogyan segíti elő a kapitalizmus fennmaradását.

A **„negatív eset”** logikáját tekintve nagyon hasonló a kritikus esethez, csak ezt a történeti szociológiában használják. Segítségével széles körben ismert, sok esetre illő elméleteket lehet modifikálni olyan módon, hogy olyan esetet találunk, melyre az elmélet predikciós ereje nem bizonyul igaznak. Erre a módszerre példa lehet Olaszország este, ahol a modernizációs elméletek szerint a 18. században minden várható feltétel adott lett volna ahhoz, hogy a kapitalizmus kialakuljon, ezzel szemben ez mégsem következett be.

Általánosságban elmondható, hogy ha csupán egyetlen vizsgálható eset áll a kutató rendelkezésére, akkor érdemes speciális, és nem tipikus esetet választani, mivel ennek segítségével még akkor is lehet módosítani vagy megcáfolni elméleteket, ha nincs több elérhető esetünk. Ellenben ha az egy darab esetünk tipikus eset, akkor nem lehet az általánosítás irányába elmozdulni.

Az elemzési szintek kérdése az esettanulmány-készítésnél

Az esetek megfelelő lehatárolása kulcskérdés az esettanulmányok készítésénél, ezért az előadó pár olyan problémára hívta fel a figyelmet, melyek az esetek elemzé-

sénél, összehasonlításánál problémát jelenthetnek. Egyrészt figyelni kell arra, hogy az esetet az elemzési egységgel ne keverjük össze, ami különösen azért lehet probléma, mivel angolszász területen a két fogalmat egy szó jelöli. Másrészt előfordulhat, hogy egy esettanulmányon belül több eset szerepel, ilyenkor meg kell határozni azt, hogy az esetek milyen viszonyban vannak egymással. Az sem kizárt, hogy különböző típusú egymásba ágyazott esetekkel van dolga a kutatónak. Erre példaként említi saját doktori disszertációját (Molnár 2013), melyben Magyarország és Németország példáján keresztül a politika és az építészet kapcsolatát vizsgálja. Ebben a kutatásban egyfelől egyszerre volt a két eset az országoknak; az államszervezet kialakulásának; a politikai rendszernek az esete; másfelől az építész szakma a különféle értelmiségi szakmáknak; illetve a szocialista realizmus és a posztmodernizmus a különféle intellektuális paradigmáknak az esete. Ennek megfelelően egy időben egyszerre öt esettípus ágyazódott egymásba. Az ilyen összetett, soktípusú esetet magába foglaló vizsgálatnál szükséges tisztázni, hogy mely esetek egyszerű elemzési egységek, és melyeknek van elméleti szempontból is relevanciája, majd ezeket harmonizálni kell egymással.

Az esettanulmány helye a módszertani palettán

Az előadás több pontján érzékeltetni lehetett egyfajta defenzív érvelési logikát az előadó részéről, amivel az esettanulmány készítésének módszerét és az abból levonható következtetések érvényességét próbálta megvédeni a „pozitivistá” módszereket használók kritikáival szemben, akik szerint az esettanulmány-készítés nem több pusztán leírásnál. Az előadó a megoldást abban vélte megtalálni, hogy a pozitivisták következtetési logikájától egy lépéssel hátrálépve bemutatott többféle alternatív kauzális logikát, melyek az esettanulmányok általánosíthatósági problémáira megoldást kínálhatnak. Véleménye szerint a kvalitatív kutatóknak sokkal szisztematikusabban kellene gondolkodniuk az esettanulmány-készítésről, nem szabadna elzárkózniuk a vitáktól, és meg kellene mutatniuk, hogy ugyanolyan érvényes kutatásokat képesek készíteni, mint a kvantitatív kutatók. Ehhez szükség lenne arra, hogy kanonizáltabbá, standardizáltabbá tegyék a saját eszköztárukat, illetve rávilágítsanak arra, hogy a különféle módszertani eszközök nem versenytársak, hanem kiegészítők. Ha ezek a gondolkodásbeli változások elindulnának, akkor más módszereket használó kutatókkal is könnyebb lenne a párbeszéd, és szélesebb körben elfogadottabbá válna az esettanulmány-készítés mint módszer.

Az előadást követő vita fontosabb megállapításai

Durst Judit, az első felkért hozzászóló a kanonizálási-szisztematizálási folyamatban elmondta, hogy véleménye szerint akkor tudna sikeres lenni ez a törekvés, ha a különféle diszciplínák elsősorban a saját területeiken belül próbál-

nák kidolgozni a módszereiket, és ezen kereteken belül értelmeznék az érvényesség kérdését is. A szisztematizálási törekvéseket egyébként Janus-arcú dolognak tartja. Egyrészt elismeri, hogy nagy igény lenne rá, hiszen a támadások következtében a reprodukálhatósági és a verifikálhatósági problémákra választ kell adni valamilyen módon, másrészt viszont tart tőle, hogy a módszertani kreativitás útjába fog állni, és sok olyan jól használható módszert kell majd miatta elvetni, melyek nem férnek bele a megszilárduló definíciós keretekbe. Véleménye szerint elég volna egymással megosztani a személyes kutatói tapasztalatokat, és nem kellene feltétlenül elindulni a kanonizálás irányába, hiszen a kvalitatív kutatásokban a kutató egyéniségétől is függ, hogy a terepen melyik módszereket tudja a legjobban használni.

Kovács Éva, a vita másik felkért hozzászólója az elemzési szintek problémájára fókuszált. Véleménye szerint az esettanulmányt nem szabad összekeverni a „mikro-storiá”-val vagy más mikroszintű kutatásokkal, mert az esettanulmány-készítés ezekhez képest léptéket vált. Az esettanulmányt készítő kutató a valóságot nem az adott terepen igyekszik megtalálni, hanem újrendezi az összegyűjtött információkat, modelleket alkot belőlük, és azokon belül végzi el az értelmezési folyamatot. A különbség abban is tetten érhető, hogy az esettanulmányok készítésekor a kutató nem hisz abban, hogy minden megtapasztalható helyben, ezért más típusú, például makroszintű adatokkal is kombinálja, összehasonlítja a terepen gyűjtött információkat, és ezek rendszerbe rendezésével a társadalmi gyakorlatok működésmódját próbálja megmagyarázni. Véleménye szerint akkor lehet igazán jól használni az esettanulmányokat, amikor makro- vagy mikroszinten nem lehet eleget látni, mint például a foglalkoztatás vagy a gyerekvállalási hajlandóság esetében.

A vita további része alapvetően a módszertani kanonizáció, illetve az esettanulmányok, az „esetelés” legitimációjának, módszertani elfogadottságának kérdését járta körbe. Felmerült az „esetelés” és az elméletalkotás viszonya is, amivel kapcsolatban Molnár Virág aláhúzta azt a problémát, hogy a tudománypolitika az esetek összehasonlításának folyamatát többféle módon is torzíthatja. Egyfelől azért, hogy egyes népszerű elméleteket a fókuszba helyez, melyeket mindenki cáfolni, modifikálni, bizonyítani akar. Ez a folyamat azt idézi elő, hogy az elméletek saját maguk kezdik el generálni az eseteket. Másfelől olyan kulturális konvenciókat betonoz be, melyek meghatározzák azt, hogy milyen eseteket lehet összehasonlítani egymással.

A vita végén több felszólaló, többek között Sik Domonkos is hangot adott annak a véleménynek, hogy a defetista álláspontok hangsúlyozása azt a látszatot keltheti, mintha a kvalitatív kutatásoknak, az esettanulmányok készítésének nem lenne komoly módszertani alapja, miközben olyan széleskörűen elfogadott filozófiai gyökereken nyugszanak, mint a szellemtudományok, a hermeneutika. A kérdés tehát nem az, hogy van-e legitim, széleskörűen elfogadott módszertani háttérük, hanem az, hogy a kutatók elég szisztematikusan használják-e ezeket.

Irodalom

- Burawoy, M. (1979): *Manufacturing Consent*. Chicago: University of Chicago Press.
- Foucault, M. (1975): *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Paris: Gallimard.
- Geertz, C. (1973): *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. United States of America: Basic Books.
- Michels, R. (1911): *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*. Leipzig: W. Klinkhardt.
- Molnár, V. E. (2013): *Building the State: Architecture, Politics, and State Formation in Postwar Central Europe*. New York: Routledge.
- Ragin, Ch. C. – Becker, H. (1992): *What is a Case?* Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Vaughan, D. (1996): *The Challenger Launch Decision*. Chicago: University of Chicago Press.
- Whyte, W. F. (1952): *Street Corner Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wolff, K. H. (1964): *The Sociology of Georg Simmel*. Glencoe, Illinois: The Free Press.

Elmélet és empíria

Vajda Róza

Vajda.Roza@tk.mta.hu

A *Módszeresen* vitasorozat harmadik rendezvényén nem egy konkrét módszer került terítékre, hanem elmélet és empíria viszonyáról, ennek kapcsán pedig az ismeretalkotás innovatív módjairól, a társadalomkutatással szemben támasztott és támasztható igényekről, elvárásokról volt szó. A bevezető előadást Wessely Anna (egyetemi docens, ELTE TáTK) tartotta, a felkért hozzászólók Benda Klára (2015–2016 posztdoktori ösztöndíjas a koppenhágai IT Universityn) és Sik Domonkos (egyetemi docens, ELTE TáTK) voltak, a beszélgetést Gárdos Judit (MTA TK) vezette.

Tudományos konstrukciók, innovatív módszerek

Wessely mindenekelőtt tisztázta, számára képtelenség dichotómiaként tekinteni elmélet és empíria viszonyára. Előadásában rávilágított egy sor kapcsolódó tudománypolitikai konstruktum, fogalmi ellentétpár (magyarázat és megértés, felfedezés és megítélés, kvalitatív és kvantitatív módszerek) félrevezető, erőszakolt mivoltára. Ehhez a kutatás és elméletalkotás folyamatát, az ezekhez szükséges készségeket, műveleteket modelláló klasszikus és mai szerzők (Giambattista Vico, Max Weber, Richard Swedberg) módszertani ajánlásait és három, különböző okokból figyelemre méltó empirikus tanulmányt (Braun–Vliegenthart 2008; Darnton 1984; Scheffel 2008) vett alapul. A példákkal a társadalomkutatásban, mindenekelőtt a kvalitatív módszerek alkalmazásában rejlő lehetőségeket kívánta érzékeltetni, központi szerepet tulajdonítva az összefüggéseket láttató és értelmező gondolati konstrukciók létrehozásának, vagyis a tudományos modellalkotásnak. Érvelése nyomán egy kíváncsi, igényes, a mechanikus fogásokat és lapos magyarázatokat kerülő, különféle módszereket és elméleteket rugalmasan ötvöző, a hagyományokból gazdagon merítő, de ortodoxióktól mentes tudományág vagy inkább tudományos tevékenység képe bontakozott ki.

Giambattista Vico 17–18. századi történész nyomán Wessely többszörösen reflexív tevékenységként vázolta az ismeretalkotás folyamatát, amely során a tárgy alapos, kritikai vizsgálatából fakadó kérdések özőnében inkább leleményesen, semmint módszeresen felállított hipotézisekkel igyekszik eligazodni a kutató. Viconál empirikus vizsgálat és elméletgyártás nem létezik egymás nélkül, közöttük folyamatosan közvetít a tapasztalatokat (felfedezéseket) a rájuk húzott elgondolások, ezek érvényességét pedig az eredmények tükrében mérlegelő ítéssz. A módszertani modell egyébként jól érzékelteti a kutatásban óhatatlanul jelen lévő, teremtő szub-

jektivitást, ahogy az a szerzőnek a konstruktivista episztemológiát évszázadokkal megelőlegező, híres kijelentéséből is kiviláglik: *Verum esse ipsum factum*, avagy „a valóság maga is csinálmány”.¹

Ilyen konstrukció a megfigyelhető jelenségeket a szociológia vizsgálódási körébe utaló 'ideáltípus'. Wessely elsősorban azért hívta segítségül Weber módszertani fejtegetését, hogy általa visszaautásítsa az értelmező szociológiát mint kauzális összefüggéseket igazolni képtelen, másodrendű tudományt ért bírálatokat (ld. pl. Szelényi 2016). Rámutatott, hogy a weberi racionális magyarázó modellben kétszeresen is biztosítva van az oksági viszonyok megállapíthatósága. A cselekvésnek belső értelmet tulajdonító motivációs szempontot (oksági hipotézis) kiegészíti a külső elvárásokra való hivatkozás (valószínűségi hipotézis), és csakis a kettőnek az (ideáltípusban történő) összekapcsolásával tételezhető fel egy cselekvés várható végbemenetele – olyankor, ha értelmi adekvátsága mellett a valószínűsége is fennáll, valamint a körülmények együttes előfordulásához képest időben később (vagy egyidejűleg) következik be. Értelmi adekvátság híján nem beszélhetünk kauzális összefüggésről, pusztán statisztikai valószínűségről, és fordítva, önmagában véve az értelme szerint legevidensebb értelmezés is csak hipotézis marad.

Bravúrosan mutatja ki az értelmi és (számszerűsített) valószínűségi összefüggéseket és állít fel ezek alapján oksági magyarázatokat a footballhuliganizmusra egy holland esettanulmány (Braun–Vliegenthart 2008). Az elemzés különlegessége – ami miatt Wessely módszertani segédanyagának használta az egyetemi óráin – a szofisztikált metodológia alkalmazása, és az, amilyen világosan szemlélteti a kutató számára rendelkezésre álló eszközök ügyes kombinációját a szigorúan levezetett, sokoldalú magyarázatban egy konkrét társadalmi jelenség kapcsán. A szerzők sokfelől (szociálpszichológia, antropológia, pszichológia, a társadalmi mozgalmak és a kollektív cselekvés kutatása) származó elméletekből kiindulva a jelenség értelmező definícióját továbbcizelláló hipotéziseket állítanak fel, majd ezeket az adott célnak megfelelően generált adatok feldolgozásával, kvantitatív tesztelés során elfogadják vagy elvetik. Arra is van gondjuk, hogy az okság megállapításához nélkülözhetetlen időbeliséget, illetve az egyes események között fennálló kapcsolat lehetőségének szisztematikus vizsgálatát is beépítsék a modellbe. Az eredmény: a relevánsnak bizonyult tényezők alapján kimutathatóvá váltak a footballhuliganizmus idő- és térbeli megoszlásának szabályszerűségei, és ezáltal bebizonyosodott, hogy a jelenség makroszociológiailag is elemezhető. Ha a cikkben vázolt, talán túlonatúl komplex, hibrid teoretikus konstrukció a stadionerőszak előrejelzésére esetleg nem is, arra mindenképp alkalmas, hogy megmutassa, hogyan lehet bevett módszerekkel kimozdítani egy normasértőnek tekintett társadalmi cselekvés magyarázatát azokból a hagyományos (és erős ideológiai töltéssel bíró) értelmezési keretektől, amelyek

1 Az elv arra vonatkozik, hogy egy állítás valóságtartalma nem megfigyelés útján, hanem kreativitással, kitalációk révén igazolható.

általánosítva valamiféle deviáns megnyilvánulásként a kulturális szférába utalják a nemkívánatos és ennél fogva irracionálisnak vélt magatartásformákat.

Értelmezési bonyodalmak

Wessely még egy, egészen más jellegű és más okokból figyelemre méltó esetként hozta fel Robert Darnton különböző válogatásokban (1987, 2010) magyarul is megjelent könyvét (Darnton 1984), amely remekül szemlélteti, hogyan ötvözhető antropológiai módszerekkel a mentalitástörténeti kutatás. A virtuális, időutazásos terepmunkára épülő tanulmánykötet azt dolgozza fel, fejezetenként egy-egy módszer-tani példázat formájában, hogyan alkották meg a 18. századi Franciaország különböző társadalmi rétegei a maguk világát. Clifford Geertz interpretatív etnográfiai módszerének alkalmazásával, többszörös áttétellel voltaképpen annak értelmezésére vállalkozik a szerző, hogyan értelmezték a korabeli emberek a környezetükben élők világértelmezését (vö. Geertz 1973: 9, 2001). Magának a kötetnek az értelme nyilvánvalóan nem a megfellebbezhetetlen, minden kétséget kizáró igazságok kimutatásában, hanem éppenséggel újabb kérdések inspirálásában, a kíváncsiság felkeltésében rejlik. Az expedíciót vezető kutató-felfedező a meséktől a személyes, hivatalos és tudományos szövegekig sokféle forrást kiaknáz annak érdekében, hogy közelebb hozza, megértse és megérttesse mások gondolkodását, gondjait, félelmeit, cselekedeteinek indítékait. Az előszóban megmagyarázza, miként terjeszthető ki a terepmunka módszere letűnt korok nyomainak megfejtésére: noha a személyes interakció lehetősége ki van zárva, az eljárás lényege nem változik. Az antropológus-kutató jelentésteli dolgokra, újabb történeteket rejtő történetekre bukkan, amelyek jó kérdések feltevésével sok mindent elárulnak az emberek életéről és életszemléletéről: egy mese ugyanúgy megfejthető szöveg, mint egy rítus, egy város, vagy éppen egy filozófiai eszmefuttatás. A régi emberek élettapasztalatait tartalmazó leletek azután összevethetők a korabeli beszámolókkal, hivatalos dokumentumokkal, illetve a történeti kutatások eredményeivel, melyek vagy megerősítik, vagy sem a leszűrt feltevéseket. A hipotézisek bizonyítása ugyanakkor nem lehetséges, de nem is cél: a könyv szándéka adalékokat szolgáltatni egy letűnt kor, egy régmúlt társadalom elképzeléséhez (hasonlóan, mintha mairól volna szó) – és egyszersmind módszerbeli megfontolásokat ajánlani a kutatáshoz.

Ilyen például az a Wessely által kiemelt intelm, hogy ne a saját beidegződéseinkből kiindulva (azaz előítéletesen) észleljük és értelmezzük a dolgokat, hanem kezdjük ott a kutatást, ahol valamit nem értünk, például furcsálljuk az emberek viselkedését. Ugyancsak a látszólagos ismerősség szülte kényelem feladását szorgalmazza az a másik javaslat, hogy vegyük tekintetbe: azok az emberek, akikkel kutatóként találkozunk – és akik rendszerint más korok, régiók, társadalmi csoportok szülöttjei –, másmilyenek, másképp élnek és gondolkodnak – hiszen épp emiatt érdemes velük foglalkozni. Legyünk tudatában például annak, hogy nem feltétlenül értelmi-

ségek, ezért megnyilatkozásaik esetleg nem diszkurzív jellegűek, hanem különféle dolgokhoz, tárgyakhoz kötődnek. Szintén történeti és társadalmi tudatosságra int az a gondolat, hogy ne engedjünk az ahistorikus, kontextusfüggetlen magyarázatok kísértésének: nem szabad az elméleteket retrospektív, illetve általánosító módon úgy alkalmazni, hogy nem vesszük figyelembe az adott tárgy genealógiáját, létrejöttének idejét és körülményeit, ez ugyanis tévképzetekhez, értelmetlen, öncélú eredményekhez vezet.

Hogy a kulturális jelentések mennyire nem adják meg magukat egykönnyen az idegen megfigyelőnek – már csak azért sem, mivel az események sodrában alakulnak, változnak –, jól illusztrálja a Wessely által hozott harmadik példa: egy akció-antropológiai kísérletbe bonyolódott kanadai kutató beszámolója jóhiszemű, ámde félresikerült próbálkozásairól a szegregáció felszámolására egy „elcigányosodó” szlovák faluban² (Scheffel 2008). Az esettanulmányban az antropológus ugyancsak az értelmező sűrű leírás módszerével elbeszéli, hogyan erősödtek fel ténykedése nyomán a többségi társadalom romaellenes akciói, miközben beavatkozásával a romák státuszhierarchiáját is megbolygatta feszültségeket keltve a közösségen belül, miáltal „kedvezményezettjei” kétszeresen kirekesztetté, megbélyegzetté váltak. A történet jól szemlélteti, hogy az egyes kulturális értelmezések mennyire manipuláltak, hogyan itatja át őket a fennálló hatalmi rend, kódolódnak beléjük a társadalmi hierarchia íratlan szabályai, és ennél fogva milyen kiszolgáltatottakká tehetik a normaszegőket.

Az elméletalkotásról – az előadást követő vita főbb megállapításai

A társadalmi viszonyokat áttételesen közvetítő jelentések erdejében tévelygő társadalomtudós végső soron csupán parciális, az adott szituációhoz kötött és a saját háttéréből, személyiségéből fakadó magyarázatokra, értelmezésekre képes.³ Ezt az esetlegességet hivatottak ellensúlyozni úgy-ahogy a szociológia védjegyét jelentő kutatási módszertanok, amelyek dolgában a társtudományokhoz (közgazdaságtan, politológia) képest ma állítólag hadilábon áll a társadalomtudományok egykori királynője. Ám a tudományosság *non plus ultrája*, konszenzuális kritériuma mégiscsak az elmélet igénye, illetve az elméletalkotásra való képesség, aminek lehetőségét és jelentőségét – az etnográfiaival szemben⁴ – a szociológiában nem szokás elvitatni. Napjainkban azonban gyakori megfigyelés, hogy nem születnek izgalmas elméletek

2 A Wessely által hozott esethez hasonlóról számol be Durst Judit a saját borsodi terepmunkája során átélt kellemetlen és egy-szersmind revelatív élménye kapcsán (Durst 2011).

3 Vö: „[E]z az etnográfus, ebben az időben, ezekkel az informátorokkal, ilyen és ilyen tapasztalatokkal, egy adott kultúra képviselőjeként, egy bizonyos osztály tagjaként... ezt és ezt látta, és ezt és ezt vélte megérteni belőle” (Geertz 2001, idézi: Durst 2011). Webernek „A tudomány mint hivatás” című esszéjében kifejtett gondolatát, hogy ti. a tudományos munkát mennyire meghatározza a kutató saját hite, küldetéstudata, egyéni adottságai, jelleme, amely hatást ugyanakkor mérsékel, formál a külvilággal, azaz a véletlenrel való találkozás, elemzi tovább Goethét idézve Wessely Anna (2011).

4 Geertz szerényen és szkeptikusan lépten-nyomon hangoztatja, hogy az etnográfia „földhözragadtságánál” fogva nem igazán alkalmas elméletek kifejlesztésére, ezért tudományos státusza megkérdőjelezhető (Geertz 2001a; vö: Vidács 1996).

(vö: Szelényi 2016; Swedberg 2016; Wallerstein 1996). Ez egyfajta kiábrándultság tünete lehet, ami mögött – a tudományt belülről emésztő ismeretelméleti gondokon, gátlásokon túl – egyszerre állhat a radikalizmus, a baloldaliság, a társadalomkritikus gondolkodás visszaszorulása, illetve a különféle területekre és kérdéskörökre specializálódott kutatások előretörése, de ráfogható olyan rossz, illetve nem optimális döntésekre is, amelyeket az utóbbi időben hoztak a társadalommal általában és átfogóan foglalkozó szociológia egyes intézményeiben, különös tekintettel az utánpótlást adó egyetemi tanszékekre. Az idevágó elmélkedésekből vagy az következők, hogy a szociológia úgy tudna kilábalni a válságból, legalábbis felülkerekedni szorult helyzetén, ha ütős elméleteket gyárt, vagy az, hogy az új elméletek születése jelzi majd, ha végre elhárulnak a szakma ilyen-olyan gyökerű nehézségei, amelyekkel küszködni kénytelen. De akár a megoldás kulcsaként, akár lakmusztesztként tekintünk rá, manapság mindenképpen központi kérdéssé vált az elméletalkotás problémája.

A *The British Journal of Sociology* 2016. évi első számában terjedelmes vitát közölt elmélet és empiria helyéről a társadalomtudományos gyakorlatban és az oktatásban, közelebbről a szociológiai elméletalkotás mikéntjéről és tudományos, társadalmi, intézményi háttéréről. Wessely előadásában többször is utalt erre az eszmecserére, mely számos ponton kapcsolódik az általa felvetett problémákhoz. Vitaindító cikkében Richard Swedberg kifejti, hogy nem kész elméleteket kell tanítani, azaz nem az elméletek „igazoló kontextusát” megteremtő tudomány- vagy eszmetörténetet kell rekonstruálni a diákokkal, hanem meg kell kísérelni tetten érni a „felfedezés kontextusában” a megfigyelések (empíria) magyarázatára törekvő elméletek kitálalásának folyamatát.⁵ Az elméletgyártáshoz szükséges készségek Swedberg szerint egy félreértés miatt lettek olyan csökevényesek az átlagszociológusban, ugyanis a fantáziát, a spekulációt, a találgatást tudománytalannak szokás tartani. Az elméletalkotás többlépcsős, intuitív magyarázatokkal próba-szerencse módon kísérletező, a képzeletet, az egyéni meglátásokat előtérbe helyező, személyességtől áthatott folyamatként történő ábrázolásában fontos szerepet kap nála az alapos megfigyelés, a kételyek övezte értelmezés csakúgy, mint a tudományág hagyományaiból, alapkoncepcióiból táplálkozó szociológiai látásmód.

Ami miatt különösen fontos itt számunkra Swedberg módszertani elmélete, az a megfigyelésalapú, analógiákra és tipológiákra építő, „a tényektől nem determinált, de nem is szabadon lebegő” (Krause 2016), középszintű elméletalkotásnak etalonként történő beállítása, illetve a folyamat tipikus menetének elemzése egyes praktikus fogások ismertetésével. Ilyen jellemzői okán hozta be Swedberg kapcsán a beszélgetésbe Wessely egyik kommentátora, Benda Klára a „megalapozott elméle-

5 Egyedülálló műníción jelenthet az elméletalkotás módjainak, kontextusainak megértéséhez a hazai (főleg kvalitatív) szociológiai örökségét egybegyűjtő 20. Század Hangja Archivum (www.20szazadhangja.tk.mta.hu). Az MTA Szociológiai Intézetén belül, Kovács Éva kezdeményezésére és vezetésével létrejött program azzal, hogy rendszerezi (digitális formában), tárolja, illetve rendelkezésre bocsátja neves magyar szociológusok kutatásainak nyersanyagát, betekintést enged a kutatások menetébe, így az elméletgyártás alkímijába is, sokirányú szociológiatörténeti kutatás számára készítve elő a terepet.

tet” (*grounded theory*),⁶ amely hidat ver empiria és elmélet, kvalitatív és kvantitatív módszerek közé. Bár a módszernek idővel csökkent az ázsiója, Benda emlékeztetett rá, hogy igen széleskörűen alkalmazható modelltől van szó, ahol a kreativitáson, az újszerűségeken van a hangsúly: ilyen fogalmi konstrukciókat eredményező jelentésalkotó tevékenységet figyelt meg ő maga például egy mérnöki innovációkkal foglalkozó dizájn kutatása kapcsán. Gyakorlati javaslatot is tett, kifejtve, hogy az interjúk nyitott kódolása mellett, ahol általában hasznosítják az eljárást, más értelmező-elemző stratégiákban is jól kamatoztatható: ilyen a helyzetelemzés, a nagyobb társas arénák vizsgálatánál alkalmazható térképező módszer vagy a teoretikus mintavétel. Lényeg, hogy a kutatás korábbi szakaszainak eredményei befolyásolják az újabb adatfelvételt, azaz előre gyártott kutatási terv követése helyett egy iteratív, emergens folyamat zajlik. A megalapozott elméletnek, ahogy a Swedberg-féle elméletalkotásnak is, a kulcsa tehát a megfigyelés és értelmezés szerves összekapcsolásával, váltakozó, sőt tulajdonképpen egyidejű alkalmazásával létrehozott magyarázó konstrukciók előállítása.

Ezt az integrált megközelítést hiányolta a hazai szociológiai gyakorlatból Sik Domonkos, a műhelybeszélgetés másik felkért hozzászólója. Diagnózisa szerint egymást nem befolyásolva, párhuzamosan zajlanak empirikus alapokat nélkülöző társadalomelméleti elemzések és empirikus kutatások, amelyeknél pedig legfeljebb díszítőelemként jelennek meg elméletek. Sik ezen az alapon amellett érvelt, hogy elmélet és empiria szembenállása igenis létező probléma, ám Wessely fenntartotta, hogy „tudománypolitikai artefaktumról” van szó, hiszen „nem lehet azt mondani, hogy elmélet és empiria közt azért van ellentét, mert sok a rossz szociológus”. Sik kitartott a mellett az álláspontja mellett, hogy – úgy is, mint további reflexiók szintjére – szükség van a társadalom és társadalmiság alapkérdéseivel foglalkozó, átfogó nagy elméletekre, amelyek segítségével úgyszólván explicitté tehetjük, amit intuitíve amúgy is gondolunk ezeken a fogalmi szinteken.

Nagy kérdés azonban, hogy az ilyen „explicitté tétel” segít-e vagy ront azon az állapoton, amelyikből sehogy sem bír kivergődni a társadalomtudomány, amint arra a vita további folyása is adalékokkal szolgált. Arról van szó, hogy a társadalmi jelenségek megragadására részben még mindig egy adott történelmi helyzethez, mégpedig a modernitás és így a gyarmatosítás világrendjéhez kötődő, mert akkor kialakult fogalmakat használunk, amelyek érzéketlenek fontos kulturális és hatalmi különbségekre. A módszertani nacionalizmus vagy regionalizmus okozta vak-ság, illetve a társadalomtudományok örökletes eurocentrizmusa folytán magában a tudományos nyelvben eleve benne rejlik a kényelmesség, mondhatni egyfajta előítéletesség, a status quo visszahúzó ereje, az a tendencia, hogy a fogalomhasználat (bizonyos mértékig) posztulálja az eredményt. Az innováció ellen hathat még a tudomány mint intézményfenntartási és megélhetési forrás anyagi bázisának szabály-

6 A megalapozott elmélet és annak tudományfilozófiai hátterének magyar nyelvű összefoglalásához ld. Kucsera Csaba cikkét a *Szociológiai Szemlében* (2008).

rendszere, szervezeti struktúrája (a tudományos tevékenység elismerésének, a szakmai előmenetel sikerességének feltételei, a pályázatok diktálta célok és paradigmák), valamint az elvont elméletekre egyáltalán nem vevő nyilvánossága is. Mindehhez még hozzájön, illetve ugyanennek a világtrendnek a terméke az az agyonmediatizált társadalmi-politikai közeg, amelynek közelmúltbeli reakciói, választásai nyomán rémült döbbenet uralkodott el az emberi gondolkodást, viselkedést tanulmányozó szakavatottak és laikusok körében egyaránt. Így a társadalomtudományoknak, amelyek még ki sem heverték a modern szellemiség nagy építményeinek megrendülése/összeomlása okozta traumát és nem végeztek a saját ismeretalkotási eljárásaik felülvizsgálatával, máris újabb kihívásokkal kell szembesülniük: hogyan csempészzék vissza, hogyan népszerűsítsék a tudományosan vagy legalábbis intellektuálisan megalapozott gondolkodást a „posztvalóság”, az „alternatív tények” korában?

Irodalom

- Bertilsson, M. (2016): Theorizing – for what? *The British Journal of Sociology*, 67(1): 30–35. <https://www.readcube.com/library/0161661d-8a81-46c3-80c6-133c2f83104c:6e561cab-b5c7-4830-a975-c4ec72091b04>.
- Braun, R. – Vliegthart, R. (2008): Contentious fans: The impact of repression, media coverage, grievances, and aggressive play on supporters' violence. *International Sociology*, 6: 796–818.
- Darnton, R. (1984): *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*. New York: Basic Books.
- Darnton, R. (1987): *Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás. Két epizód a francia kultúrhistoria köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Darnton, R. (2010): *Lúdanyó meséi és más tanulmányok*. Budapest: General Press.
- Durst J. (2011): A látogató. *Beszélő*, 16: 3. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-latogato>.
- Geertz, C. (1973): Thick Description: Toward an interpretive theory of culture. In uő: *The Interpretation of Cultures. Selected Essays by Clifford Geertz*. New York: Basic Books, 3–30. <https://chairoflogicphiloscult.files.wordpress.com/2013/02/clifford-geertz-the-interpretation-of-cultures.pdf>.
- Geertz, C. (2001): Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In uő: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest: Osiris.
- Krause, M. (2016): The meanings of theorizing. *The British Journal of Sociology*, 67(1): 23–29. http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1468-4446.12187_4/epdf.
- Kucsera Cs. (2008): Megalapozott elmélet: egy módszertan fejlődéstörténete. *Szociológiai Szemle*, 3: 92–108. http://www.szociologia.hu/dynamic/SzocSzemle_2008_3_092_108_KucseraCs.pdf.

- Reichertz, J. (2010): Abduction: The logic of discovery of grounded theory. *Forum: Qualitative Social Research*, 11(1): Art. 13. <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1412/2902>.
- Scheffel, D. (2008): Ethnic micropolitics in Eastern Europe: A case study from Slovakia's Gypsy archipelago. *Anthropology Today*, 24(4): 23–25.
- Schneiderhan, E. (2016): Theorizing resistance. *The British Journal of Sociology*, 67(1): 43–49. http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1468-4446.12187_3/epdf.
- Szelényi I. (2016): A szociológia hármass válsága. *socio.hu*, 1. http://socio.hu/uploads/files/2016_1/szelenyi.pdf.
- Swedberg, R. (2016): Before theory comes theorizing or how to make social science more interesting. *The British Journal of Sociology*, 67(1): 5–22. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1468-4446.12184/epdf>.
- Vidács B. (1996): Clifford Geertz: Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások. (Századvég Kiadó, 1994), *BUKSZ*, 8: 3. <http://www.c3.hu/scripta/buksz/96/03/bea.htm>.
- Wallerstein, I. (1996): *Open the Social Sciences. Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*. Stanford: Stanford University Press.
- Wessely A. (2011): Weber démona. *Szociológiai Szemle*, 21: 8–17. http://www.szociologia.hu/dynamic/szocszemle_2011_2_8_17_wessely.pdf.

A kirekesztett tudós: W. E. B. Du Bois és a szociológia története

Aldon D. Morris: *The Scholar Denied – W. E. B. Du Bois and the Birth of Modern Sociology*¹

Marx-Dén Krisztina
krisztina.den@gmail.com

A polgárháború utáni évtizedekben megszülető amerikai szociológia legkiemelkedőbb afroamerikai tudósa, W. E. B. Du Bois ma is jobban ismert polgárjogi aktivistaként, mint szociológusként, aminek elsősorban származása lehet az oka. Miközben azonban angol nyelvterületen az utóbbi egy-két évtizedben egyre nagyobb figyelem és elismerés övezi társadalomtudósi munkáját, Magyarországon még mindig szinte teljesen ismeretlen. Néhány említéstől eltekintve magyar nyelven csak a *Klasszikus szociológia 1890–1940* című könyvben (Némedi 2005) olvashatunk róla.

Du Bois személyes és tudományos meggyőződése elválaszthatatlanul összeforrott: akadémiai tudását polgárjogi célokra is felhasználta, átfogó társadalmi változást sürgetve. Érdekcsoportoknak nemcsak tagja, hanem alapítója is volt. Különféle eszközökkel igyekezett hatni a többségi társadalomra, ráébreszteni az afroamerikaiakat az oktatásban megszerezhető tudás hatalmára, egyúttal segíteni „népe” társadalmi felemelkedését. 1897 és 1910 között egyetemi pozíciója mellett két magazint is szerkesztett, a *Moon* (1905–1906), valamint a *Horizon* (1907–1910) címűt. Du Bois társalapítója az 1905-ben létrehozott Niagara Movement nevű szervezetnek, valamint az 1909-ben alapított NAACP, teljes nevén National Association for the Advancement of Colored People tisztségviselője és a szövetség által kiadott *The Crisis* magazin szerkesztője 1910-től 1934-ig. A Burawoy-féle közszociológia előfutárának is tekinthetjük Du Bois-t, hiszen például *The Souls of Black Folk* (1903) című könyvét nemcsak a tudományos közönségnek szánta.

Történeti revíziója szakaszosan történt, és nem tekinthető teljesnek még az Amerikai Egyesült Államokban sem. Mindez azért is sajnálatos, mert Du Bois volt az első szociológus, aki világosan levezette, hogy a faj (rassz) egy társadalmi konstrukció (Morris 2007), valamint ő tekinthető a kisebbségsszociológia megteremtőjének, hiszen neki köszönhetjük az első, 1899-ben kiadott, afroamerikaiakról szóló szociológiai tanulmányt, a *The Philadelphia Negrót*. Du Bois az etnicitást, az interetnikus

1 Aldon D. Morris (2015): *The Scholar Denied – W. E. B. Du Bois and the Birth of Modern Sociology*. Oakland: The University of California Press

viszonyokat, az akkoriban „négerproblémá”-nak nevezett jelenség okait, összefüggéseit kutatta empirikus módszerekkel. Publikációiban a környezet hatását hangsúlyozta, ami ellentétben állt a kortárs fősodor szociológusai által hangsúlyozott – evolucionista elméletek, szociáldarwinizmus – örökléstani, faji teóriával. Az amerikai szociológia alapító nagyjai közül a 20. század első évtizedeiben is voltak, akik az afroamerikaiak biológiai alsóbbrendűségében hittek, a kulturális alsóbbrendűség képzete pedig teljesen általános volt. A szociológiai kutatás akkori tárgya az elméletalkotás és tudományos törvények megfogalmazása volt, bizonyos távolságból, „nagyítón keresztül” megfigyelve a társadalmat. Du Bois szellemes kifejezésével élve a kor tipikus figurája a 'car-window sociologist' (az autó ablakán keresztül szemlélődő szociológus).

Az alábbiakban bemutatott kötetben Aldon D. Morris célja szélesebb körrel megismertetni Du Bois-t, legfőképp az amerikai szociológia kialakulásában betöltött szerepét. A kötet azért is különösen fontos, mivel a szerző nem pusztán egy életművet ismertet és értékel, hanem mindezzel egyúttal meg is kérdőjelezi a jelenleg elfogadott tudománytörténeti narratívát, mely szerint a chicagói iskola tagjai, vagyis Robert E. Park és munkatársai lettek volna a kisebbségsszociológia, az afroamerikai tanulmányok első szakértői.

Morris maga is a Du Bois által kijelölt terület kutatója: az amerikai egyesült államokbeli Northwestern University szociológusa, az afroamerikai tanulmányok professzora. Akadémiai munkássága középpontjában a társadalmi és faji egyenlőtlenségek, az afroamerikaiak társadalmi protesztjei állnak. *The Scholar Denied* című kötetében Du Bois akkurátus és fáradtságot nem kímélő munkamódszere és stílusa köszön vissza: az óriási mennyiségű forrást feldolgozó írás (melynek 282 oldalából 43 a forrásokat, hivatkozásokat sorolja) sokévnnyi kutatómunka gyümölcse, amelyben világos, tárgyyszerű, de mégis határozott álláspontot megfogalmazó mondatok vezetnek be az olvasót Du Bois munkásságába.

Du Bois publikációi több mint fél évszázadot ölelnek fel, a szociológiatörténeti fókusz azonban az 1800-as évek utolsó és az 1900-as évek első évtizedeire szűkíti Morris kötetének időbeli kereteit.

A könyv olvasásához mindenképpen hasznos valamennyire ismerni az amerikai polgárháborút követő időszak, a 19. század végének és a századforduló körüli időszaknak a társadalmi, jogi, gazdasági, politikai sajátosságait. A felszabadított afroamerikaiak egy újfajta – teljes gazdasági – függőségbe kerültek. Du Bois kutatásai rámutattak arra, hogy a rendszer milyen mechanizmusok által, szisztematikusan lehetetlenítette el az afroamerikaiak társadalmi felemelkedését. Város- és településszociológiai kutatásokat végezve világított rá a szegregáció, diszkrimináció mértékére, milyenségére, az Észak és Dél közötti, szinte mérhetetlen szakadékra.

A szisztematikus kirekesztés az élet minden területén jelen volt – ez alól még az akadémia világa sem volt kivétel. Az egyetemi oktatásban is erős szegregáció érvényesült: afroamerikaiak nem oktathattak és tanulhattak a legtöbb fehér egyetemen,

a tananyagban pedig nem szerepelt az afroamerikai kultúrával foglalkozó tárgy egészen az 1960-as, 70-es évekig (forrás: U. S. Department of Education).

A „fehér” egyetemeken dolgozó szociológusokhoz képest Du Bois számára a valóság, a mindennapi élet teljesen más volt az őt és „népét” ért rasszista inzultusok miatt. Marginális helyzetben lévő csoport tagjaként Du Bois kizárólag „afroamerikai” egyetemen kaphatott oktatói állást.

A szociológia kialakulásakor az Amerikai Egyesült Államok két jelentős társadalmi problémával szembesült: a faji kérdéssel, valamint az Európából történő nagymértékű bevándorlással. Az amerikai szociológiát ezért a kezdetektől meghatározta az a törekvés, hogy e problémákat szisztematikusan feltárja és megoldásukhoz hozzájáruljon.

Morris kötetének olvasója az első fejezetben megtudhatja, hogy az amerikai szociológiára, a chicagói iskolára nemcsak a szociáldarwinizmus, hanem Booker T. Washington is hatással volt. Washington felszabadított rabszolgából vált az afroamerikaiak vezéregyéniségévé, egyúttal szerepe volt az afroamerikaiak másodrendű polgárokká nyilvánításában is. Washington 1895-ben a Cotton States and International Expositionön – Atlanta Kompromisszum néven – elhíresült beszédében kijelentette, hogy az afroamerikaiak társadalmi felemelkedéséhez fontosabb a középszintű szakmai oktatás és a megfelelő jogi képviselet, mint a felsőoktatás, a szavazójog, a politikában való részvétel. Morris szerint Washington hatása a társadalomtudományra a mai napig nem tisztázott, éppen ezért fontosnak tartja, hogy saját értelmezésével hozzájáruljon a kérdés alaposabb körüljárásához. Külön fejezetben tárgyalja Washington szerepét a korabeli szociológiában, bemutatja a kor szociológusaira gyakorolt hatását, és azt, hogy miként gátolhatta Du Bois akadémiai törekvéseit.

A közhiedelem szerint Du Bois elszigetelten dolgozott, és elszigeteltsége is hozzájárult ahhoz, hogy a kortársak kevésbé ismerték és ismerték el. A kötet azonban számos ponton bizonyítja, hogy a kor fősodor-szociológusai jól ismerték Du Bois-t, olvasták publikációit, hallgatták előadásait. A fősodor-szociológia mégsem fogadta be: mindvégig kirekesztett maradt.

Morris kötete nemcsak a szociológiatörténészek számára lehet érdekes, hiszen alaposan, de mindenki számára befogadhatóan mutatja be a téma szempontjából releváns kérdéseket: a második fejezetben például a korai amerikai szociológiát ért hatásokat, és persze magát a korai amerikai szociológiát. Többek között említést tesz az eugenika atyjáról, Francis Galtonról, Robert E. Parkról, Ernest W. Burgessről, Franklin H. Giddingsről és Richmond Mayo-Smithről is. Mayo-Smith és Du Bois azon kevesek közé tartoztak, akik képzettek voltak a statisztikában, a kvantitatív elemzések készítésében. A hagyományos szociológiatörténet torzításait jól érzékelteti például az a kötetben bemutatott tény, hogy az amerikai szociológiában a statisztikai eljárások bevezetését Giddings és Mayo-Smith nevéhez kötik, miközben Du Bois az Atlanta Universityn tartott előadásain ugyanezen módszereket oktatta.

A Du Bois-t ért hatások tárgyalása során Morris szintén említést tesz Du Bois németországi egyetemi mentoráról, Gustav von Schmollerről, a német gazdaságtörténeti iskola kiemelkedő alakjáról. Schmoller elutasította a klasszikus közgazdaságtudomány teóriáit, és a társadalmi problémák megoldására irányelveket fogalmazott meg a német politikai vezetés számára. Mindezzel jelentős hatást gyakorolt tanítványaira, köztük minden bizonnyal Du Bois-ra is.

Morris arra is kitér, hogy Du Bois-t hogyan értelmezte félre többek között Jerry Gafio Watts, Anthony Appia, Robert Gooding-Williams vagy Adolph L. Reed a faji teóriára, az egyenlőtlenségek eredetére vonatkozóan. Du Bois ugyanis a szociológiai tényezőket hangsúlyozta, ellentétben a kritikusai által megnevezett – biológiai – okokkal.

Du Bois *The Philadelphia Negro* című 1899-ben megjelent könyvével kapcsolatosan hangsúlyozza Morris, hogy a chicagói iskolát sok évvel megelőzte ezen – a városban élő afroamerikaiakra fókuszáló – empirikus kutatás. A kutatás arra keresett választ, hogy a társadalmi erőviszonyok alakulása, a faji szegregáció okozza-e a „néger problémát” – azaz a munkanélküliséget, szegénységet, bűnözést – és ha igen, milyen mértékben. Az empirikus tapasztalatok inkonzisztenciát mutattak a többségi társadalom által felkínált ígéretek és a valóság között. A *The Philadelphia Negro*-t azért is tartja Morris jelentős publikációnak, mert szerinte a mű segítette megalapozni a társadalomtudományok számára a faji egyenlőtlenségek kutatását.

Morris értelmezése szerint a chicagói iskola talán legismertebb művét, W. I. Thomas és F. Znaniecki 1918 és 1920 között kiadott, *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* című, többkötetes tanulmányát tematikailag és módszertanilag megelőzi nemcsak a *The Philadelphia Negro*, hanem a settlement-mozgalomnak köszönhető *Hull-House Maps and Papers*, az atlantai iskola és Du Bois *The Negroes of Farmville, Virginia* című tanulmánya is.

Jane Addams irányítása alatt bontakozott ki a settlement-mozgalom az Amerikai Egyesült Államokban, amely a társadalomtudományos tudás segítségével igyekezett a társadalmat megreformálni. A settlementekben dolgozó kutatók és szociális munkások együttműködtek többek között a chicagói egyetem szociológusaival is. A settlement kutatói publikáltak, egyetemen kurzusokat tartottak, azonban a mozgalom szerepe a szociológiatörténeti feldolgozásokban elhalványult (Pál 2009). Mindez arra utal, hogy nem egyedül Du Bois munkásságának értelmezése szorul revízióra.

Az 1895-ben kiadott *Hull-House Maps and Papers* esszégyűjtemény a Chicago egyik bevándorlók által lakott telepén – többek között a bevándorlásról, lakhatásról, nyelvhasználatról – készült felmérések eredményének összegzése. A *Hull House Maps and Papers*-höz hasonló tanulmány a *The Philadelphia Negro*, azonban Du Bois kifejezetten afroamerikaiak között végezte a felmérést, és ennek megfelelően változtatott a kérdőíveken, vizsgálva a faji diszkrimináció hatásait is (Deegan 1988).

Du Bois a *The Philadelphia Negro* megjelenését követően együttműködési lehetőségeket keresett egyetemekkel az afroamerikaiakra fókuszáló szociológiai kutatások végzése céljából. A századfordulón azonban afroamerikaiként, kiemelkedő kvalitásai ellenére sem valósíthatta meg az elképzeléseit. Az atlantai iskola alapját John Hincks dékán, a közgazdaságtan és történelem professzora fektette le. Két évvel Hincks halála után, annak utódjaként érkezett Du Bois az Atlanta Egyetemre 1897-ben, és a „Laboratory in Sociology in the Atlanta University” nevet adta az általa vezetett képzésnek. A neves afroamerikai egyetemek egyikeként ez az intézmény befogadta a nem afroamerikai hallgatókat is, amit azonban Georgia állam törvényhozói forrásmegvonással igyekeztek meggátolni. Az évente megrendezendő Atlanta Conferencet Tuskegee és Hampton mellett Richard Wright Sr. irányítása alatt 1896-ban már az Atlanta Egyetem is megtartotta. Tuskegee és Hampton kifejezetten az ipari és mezőgazdasági oktatásra, a gyakorlati tudásra fókuszáltak, míg az Atlanta Egyetem társadalomtudományi keretek között a városi afroamerikai populációra vonatkozó adatok gyűjtését és feldolgozását tűzte ki céljául. A Du Bois-féle atlantai iskola alaphipotézise volt, hogy a szociológiai, gazdasági tényezők a fő okai a faji egyenlőtlenségeknek, az afroamerikaiak hátrányos társadalmi helyzetének. Mivel az egyetemen dolgozó társadalomtudósok többsége afroamerikai származású volt, a faji egyenlőtlenségek vizsgálata állt a középpontban. Az adott időszakban meglehetősen radikális vállalkozás volt tudományos műhelyt/iskolát felépíteni olyan elméleti alapokra, melyek szerint a rasszizmus okozza a faji egyenlőtlenséget, miközben az afroamerikaiak alapvetően egyenlők a fehér amerikaiakkal/fehérekkel. Az afroamerikai értelmiségiek azonban elszántan keresték a szociológiához kapcsolódó képzéseket abban a meggyőződésben, hogy a szociológiai kutatások a legmegfelelőbb tudományos eszközei a faji diszkrimináció leküzdésének. A főszorhoz tartozó egyetemeken hallgatott előadások, nyári kurzusok mellett Du Bois volt az a tudós, akitől az afroamerikai hallgatók, akik egyben az afroamerikai szociológusok első generációjának tagjai is – többek között R. R. Wright Jr., Monroe Work vagy George Edward Haynes – tanulni szándékoztak. Az atlantai iskola kutatási eszközei voltak a terepkutatás, kérdőívek, interjúk, népszámlálási adatok feldolgozása. Az Atlanta Conferencésre készített prezentációk forrásaként évente más és más kutatási célt tűzött ki Du Bois. 13 éven keresztül készültek ezen felmérések afroamerikai felsőoktatási intézmények alumnusai, valamint végzős és a képzésben részt vevő hallgatóik bevonásával. E kutatási programban való részvétel vonzó lehetőség volt az afroamerikai társadalomtudósok számára. A századfordulón ehhez hasonló, ilyen volumenű, az afroamerikaikra fókuszáló empirikus kutatást sehol máshol nem végeztek.

Bár Du Bois 1934 és 1944 között is oktatott az Atlanta Egyetemen, Morris mégis kizárólag az első – az 1897-től 1910-ig terjedő – időszakot tárgyalja a harmadik fejezetben. E fejezet mutatja be, hogy Du Bois irányításával miként képezte ki az atlantai iskola az afroamerikai szociológusok első nemzedékét. Az „elrejtett nemzedék” tagjai

közé tartozik többek között Monroe Work, R. R. Wright Jr. és George Edmund Haynes is – Magyarországon teljesen, de még Amerikában is jórészt ismeretlen, a szociológiatörténet által méltatlanul elfeledett nevek. Az atlantai iskola pedig nem volt teljesen izolált: Morris bemutatja az 1895-től évente megrendezett atlantai konferenciát, amely az elitegyetemek vezető társadalomtudósai körében is ismert volt.

Du Bois a társadalmi integráció híve volt. A már korábban említett Booker T. Washington azonban az asszimilációt fogadta el, tartotta helyes törekvésnek, és támogatta. Ez utóbbi hozzáállás teljes mértékben rezonált a fehér amerikaiak többségének elképzeléseivel. Washington az afroamerikaiak ipari képzésére szakosodott tanintézményének, a Tuskegee Institute-nak volt az igazgatója. Ő döntött nemzeti szinten is az afroamerikaiak oktatására fordítható források allokációjáról. Hogyan kapcsolódik mindez még közvetlenebbül a szociológiához? Elsőként úgy, hogy 1905 és 1915 között Robert E. Park a Tuskegee Institute (eredeti nevén Tuskegee Normal School for Teachers) igazgatójának, Washingtonnak asszisztense, szellemírója, társírója volt. Az ott szerzett tapasztalat befolyással volt rá az akadémiai szociológia küldetését, feladatát tekintve. Továbbá azért is, mert Washington nem tartotta fontosnak a hagyományosan afroamerikai főiskolák, egyetemek támogatását, mivel az ipari képzést tartotta a legfontosabbnak. Ez is szerepet játszott abban, hogy Du Bois 1910-ben elhagyta a tudományos pályát, és közéleti szerepben publikált.

Du Bois elméletének kontextusát az ötödik fejezet adja meg, ahol Morris bemutatja Park afroamerikaiakra vonatkozó szociológiai megközelítését, amely majd két évtizeddel követte Du Bois-ét. Du Bois munkásságát szinte teljes mértékben figyelmen kívül hagyta Park és a chicagói iskola. Park – és egyúttal Washington is – nem a városi, hanem a déli, vidéki életvitelt tartotta megfelelőnek az afroamerikaiak számára. Véleménye szerint a város biztosította civilizáltabb életvitel elsajátítására alkalmatlan afroamerikaiak csak a kicsapongás, bűnözés vonzerejének engednek, betegségek terjesztőivé válnak. A déli, vidéki környezet, a kézzel végzett/fizikai munka illeszkedik természetükhöz. Mindeközben Du Bois a városi és vidéki afroamerikaiak körében végzett felméréseket, és rendületlenül megkérdőjelezte a Park által hangoztatottakat, már magukat az előfeltevéseket is.

Morris külön fejezetben elemzi, hogy Max Weber miért tartotta figyelemre méltónak Du Bois munkásságát. Weber szerint a németek „lengyel problémá”-jának egyesült államokbeli megfelelője a „négerprobléma” volt, Du Bois kutatásait pedig értékesnek és fontosnak tartotta a megoldáskeresésben. Weber nem a chicagói iskolához és Robert E. Parkhoz fordult, hiszen Park az 1900-as évek elején még nem is volt tagja a chicagói iskolának, ezért – a mai domináns szociológiatörténeti felfogás fényében talán meglepő módon, de mint látjuk, valójában joggal – Du Bois-t tartotta e téma egyesült államokbeli szakértőjének.

Weber és Du Bois egyetértettek abban, hogy a „faj” a társadalom által konstruált kategória, amely befolyásolja a csoportok képződését és viselkedését.

Morris tudományszociológiai és -filozófiai értelmezési keretet használ Du Bois munkásságának interpretációja során. Merton, Kuhn, Bourdieu (továbbá Randall Collins) gondolatait felhasználva rávilágít Du Bois helyzetének sajátosságaira, diszkriminalizált, marginalizált pozíciójára a tudományos mezőben. Ennek fényében külön izgalmas és tanulságos, hogy Du Bois miként volt mégis képes a kutatómunkához szükséges ideális munkafeltételek, megfelelő pénzügyi források hiányában is magas szintű tudományos munkát végezni.

A zárófejezetben Morris még kitér azokra a szerzőkre és publikációkra, akik és amelyek további évtizedekre hátráltatták az afroamerikaiak társadalmi helyzetének javulását, illetve az afroamerikai kutatók tudományos tevékenységének elismerését. Ismét a domináns értelmezéssel szemben foglal állást, amikor ide sorolja például Gunnar Myrdal 1944-ben *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy* címmel megjelent híres munkáját is.

Az olvasó azonban nem kap teljes képet Du Bois-ról. Du Bois teljes munkássága – több mint 15 könyv, több tucat esszé, tanulmány és több ezer cikk – nem kerül bemutatásra. A szerző továbbá nem foglalkozik két olyan körülménnyel, melyek szintén befolyásolhatják Du Bois történeti revízióját. Az egyik, hogy eltávolodva az akadémiai pályától Du Bois köztudottan érdeklődött a marxizmus iránt, és egyre inkább elmélyült annak tanulmányozásában – mindezt amerikai állampolgárként a hidegháborús időszakban. Szintén befolyásolhatta és befolyásolhatja megítélését az a tény is, hogy élete végén lemondott az amerikai állampolgárságról.

Du Bois szociológiai munkásságának jelentősége nem vonható kétségbe, s talán a kellő elismerést is megkapja egyszer. Morris könyve Du Bois *The Philadelphia Negro* végén szereplő javaslataira emlékeztet: a téma jelentőségéhez mérten inkább visszafogott, de egyben gondolatébresztő.

A társadalmi integráció az egyre globálisabbá váló migrációs folyamatok, az idegenellenesség, a diszkrimináció, az előítéletek miatt ma is aktuális kérdések. Morris kötete nemcsak egy izgalmas szerző munkáiba vezet be, de e továbbra is kiemelkedően fontos problémákkal is szembesít. Szociológiatörténeti tanulmányként pedig izgalmas módon kérdőjelezi meg a magától értetődőnek vett értelmezési keretek helyességét.

Irodalom

- Deegan, M. J. (1988): W. E. B. Du Bois and the Women of Hull-House, 1895–1899. *The American Sociologist*, Winter, 301–311.
- Morris, A. (2007): Sociology of Race and W. E. B. DuBois: The Path Not Taken. In Calhoun, Cr. (ed.): *Sociology in America*. Chicago: The University of Chicago Press, 503–534.
- Némedi D. (2005): *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó
- Pál E. (2009): Vallás, reform és tudomány: Az amerikai szociológia kezdetei. *Szociológiai Szemle*, 19(3): 5–25.

Lét-közelítések

Recenzió Kisdi Barbara

„Létkérdések a születés körül” című könyvéről¹

Deáky Zita

deaky9@gmail.com

Olyan 451 oldalas könyv jelent meg a közelmúltban, amelyre régen vár a szakmai közönség. A *Társadalomtudományi vizsgálatok a szülés és születés témakörben* alcím előre jelzi, hogy átfogó, interdiszciplináris megközelítésű tanulmánykötet született. A szerkesztő Kisdi Barbara kulturális antropológus, aki kutatásaival, írásaival és tiszta, világos elméleti megalapozottságával a téma elsődleges szakértője ma Magyarországon. A szerkesztő személye már önmagában jelzi az átfogó szemléletre való törekvést, a nyitottságot és a kutatói attitűdöt. A kötet a mindenkit személyesen is érintő és meghatározó életesemény, a szülés és születés tudományos szemléletét, értelmezését kívánja társadalomtudományi kontextusba helyezni. A különböző tudományágak – történettudomány, néprajztudomány, kulturális antropológia, filozófia, szociológia, pszichológia – képviselőinek kutatásai, tapasztalatai alapján mutatja meg, milyen sokféle oldalról nézhetünk rá erre a témakörre is. Mindegyik tanulmány más-más megközelítésből keresi a választ arra, milyen alapvető társadalmi, közösségi és egyéni etikai kérdéseket vethetnek fel a „létkérdések”, és ezeket is csak az összefüggések rendszerében lehet szemlélni és értelmezni. A kötet legnagyobb erénye éppen abban rejlik, hogy különféle tudományterületek részéről, azok sajátos szemszögéből és értelmezésével jelennek meg ugyanazon vagy hasonló kérdések.

A szerkesztő további érdeme, hogy olyan témáknak is helyet adott a kötetben, amelyek csak a legutóbbi időszakban jelentek meg a hazai kutatásokban, és a szűk szaktudományon kívül kevésbé ismertek. Az oxitocin hatása, a szülésélmények, az apás szülések, az anya-magzat kötődés mérése vagy a lombikbébi-eljárásban nem felhasznált magzatokról való gondolkodás ugyanakkor a kérdésnek más megközelítései, és alig vagy egyáltalán nem ismertek a társadalomtudományi területen. A kötet minden írása arra figyelmeztet, hogy lépünk ki a megszokott paradigmákból, nyissunk más tudományágak felé, mert az élet, a lét alapkérdésében mindegyiknek van mondanivalója, és nemcsak körbejárhatjuk, hanem kiegészíthetjük egymás ismereteit, vagy éppen inspirálódhatunk is egymás gondolkodásától, megállapításaitól.

1 Kisdi Barbara (szerk.) (2015): *Létkérdések a születés körül*. Budapest: L'Harmattan K.

Nagyon kevés ilyen lehetőség van, mert elkülönülnek az egyes tudományágak, kevésbé figyelik egymás kutatásait, eredményeit, és sokszor úgy tűnik, anélkül, hogy kitekintenének másokra, saját megállapításaikat, mint legújabb és egyetlen értéket mutatják fel. Ez a kötet rácsafol erre, és ez is az egyik értéke.

A 20. században megjelenő 'gyermekvállalás' szó teljesen más világszemléletet feltételez a házassághoz, a családalapításhoz szervesen és természetesen tartozó 'gyermekáldás' kifejezéshez képest. Alapvető értékváltást és szemléletet jelent a párválasztás, a házasság és a család szempontjából, ezzel a magzati léthez, a szüléshez, a születéshez kapcsolódó minden történés is más kontextusba helyeződik és más értelmet kap. Ezek mögött történeti folyamatok, gazdasági, társadalmi, kulturális változások és politikai döntések állnak, de mellettük az orvostudomány és az orvosi technológia soha nem látott fejlődése és a természet rendjébe való beavatkozás képessége és lehetősége is alakította a „létkérdésekről” való gondolkodást és döntési mechanizmusokat.

Az emberi kultúrában a biológiai adottságnak mindig társadalmi vonatkozása is van, a nő-férfi oppozíció társadalmilag és kulturálisan is meghatározott, amit számos közösségi szokás, rítus, norma, szabály határoz meg, és közösségi szervezőerőnek minősül. A születéstől a halálig tartó ívet is látjuk, a két végpont az élet minden aspektusában ott van, egyiket a másik nélkül nem lehet értelmezni, amit jól mutatnak a születéshez és a halálhoz kapcsolódó szokások, rítusok és hiedelmek párhuzamosságai is. Az erről való tudásunk gyökereit és formálóit, a kezdet és a vég történetileg meghatározott kulturális aspektusait mutatja be *Hidas Zoltán* a kötet első tanulmányában. Bár írását szociológiai vázlatnak tekinti, inkább egy rendkívül érdekes vallástörténeti, vagy inkább történetfilozófiai utat mutat az olvasónak, és mintegy kijelöli a születésről való gondolkodás teljességre való igényét is. A születéstől a halálig, az egyes életszakaszokat megélő és a biológiailag és társadalmilag kijelölt szerepeket betöltő élet a normális lefolyású születéssel kezdődik és a normális meghalással végződik. A rendellenes születés, a halva születés, a keresztleletlenül meghalt gyermek a rossz halált is jelenti, hisz lelkét nem fogadja be sem a pokol, sem a mennyország, lebeg a limbusban, a tisztítótűzben, várva, hogy valaki mégis megkeresztelje, és feloldja a bár bűn nélküli, de az eredeti bűnnel terhelt kötöttség alól. A „rossz szülés” elhárítása racionális és irracionális eszközökkel az ókori Egyiptomban – írja Hidas Zoltán – „a világ folyamatos lendületben tartásának tágabb kontextusába illeszkedik, a világegész fennmaradását szolgálja” (22. o.). Az antik görög filozófus, Platón gondolkodásában a születés, a lét és nemlét, az ember és lelke alapvető viszonyát feszegeti, és átvezet a zsidó-keresztény születésszeme elemeibe, a bűnben fogantatás, a fájdalommal szülés, a meghalás visszavonhatatlanságának kérdéseibe. Egyén és közösség – szakrálisan és társadalmilag, utal Hidas Zoltán Hannah Aarendtre és Émile Durkheimre. Úgy tűnik, csak a közösség által legitimált születés és halál tud normális, teljes életet kínáló keretet adni az egyénnek, de hogy az „emberi jóváha-

gyás támaszkodhat-e önmagára” (36. o), azt „tudományon kívüli” kérdésnek tartja a szerző.

A néprajzi blokk első szerzője *Balázs Lajos*, aki több évtizedes kutatómunkája során egy erdélyi település, Csíkszentdomokos teljes hiedelem- és szokásanyagát gyűjtötte össze és értelmezte a születés és halál életív között. Számára a jelenlegi népi kultúra születésképe tapasztalati, helyzetet felismerő, távlatokban gondolkodó és gyakorlatias műveltség, az „emberi felemelkedés történetének másfajta elbeszélése” (41. o.). Csíkszentdomokoson, de minden hagyományos értékeket még őrző társadalomban is a gyermekvárás, a szülés, a gyermekhez való viszony a női személyiség új dimenzióját hozza, másrészt az egész közösség számára stratégiai és egzisztenciális kérdés, a létkérdés alapja. A csíkszentdomokosi születéshez kapcsolódó hagyomány része az újszülött beavatási rítusa is, amelyet Balázs Lajos az ázsiai, honfoglalás előtti kulturális rendszer elemének tart. Látható, hogy akár több ezer éven át folytonos, a kereszténység előtti tudás- és hiedelemelemek részévé válhattak az európai kulturális rendszereknek az ókortól a középkoron át, a 20. századon át napjainkig.

Nagykun településeken a mikrotársadalom vizsgálatán keresztül néprajzi, szociológiai módszerrel nézett rá *Örsi Julianna* a gyermekvállalással kapcsolatos kérdéskörökre és a népességfogyás kistáji jellemzőire. A szerző az 1950-es évektől indította áttekintését, ekkor tiltották meg az otthon születeket, és a falvakból is végérvényesen a szülőotthonokba terelték a szülő nőket. Ezzel egy időben népese-
déspolitikai döntésekkel szabályozták a gyermekszám alakulását. A Ratkó-korszak néhány éve alatt erőteljesen beavatkoztak a családok és az egyének belső életébe és döntéseibe, és hosszú távra meghatározták a családról való gondolkodást is. A szerző már az 1970-es évek végén kutatta Karcagon a Ratkó-korszak hatását az akkor született gyermekek családalapítási és gyermekvállalási stratégiájában. Harminc évvel később hasonló vizsgálatot végzett középiskolások között, és akkor is arra volt kíváncsi, hogyan változott a gyermekvállaláshoz való viszony, milyen családalapítási stratégiákban gondolkodnak a diákok. Vizsgálatai beleillenek a hasonló jellegű szociológiai vizsgálatok sorába, és eredményei is összecsengnek ezekkel.

A 17. századi magyar főúri dajkaválasztás és szoptatás kérdéskörét vizsgálta *T. Ládonyi Emese* főúri levelezések és egy 16. századi spanyol felvilágosító könyv alapján. Arra kereste a választ, hogy egy spanyol ferences szerzetes 1529-ben megjelent, uralkodásra oktató művében, amelyet 1610-ben lefordítottak magyar nyelvre, hogyan jelennek meg a főúri dajkataratási vagy szoptatási szokások. Ezt a kettőt a szerző sem köti össze, de rámutat, hogy a könyvben leírt ismeretek és tanácsok, valamint a nagyasszonyok családi levelezéseiben megjelenő szoptatási és dajkataratási szokások közös európai gyökerekről árulkodnak, amelyek minden bizonnyal az ókorig nyúlnak vissza. *T. Ládonyi Emese* nagyon fontos kérdéseket vet fel a főúri dajkataratási szokásokkal kapcsolatban, amelyek még feltárára várnak. A főúri dajkataratás patriarchális, családias módja ugyanis fennmaradt a 19–20. századig, és ez teljesen eltért a falusi, mezővárosi köznépi gyakorlattól, amikor csak akkor jelent

meg egy másik szoptató nő a csecsemő mellett, ha az anya meghalt vagy nagyon beteg lett. Ebben a szokások által szabályozott, egymást segítő viszonyban nem jöhetett szóba a fizetség- vagy a szolgáltatásjelleg. De teljesen eltért a 18. század végétől megjelenő és a 20. század elejéig meglévő városi polgári, teljesen piaci alapon működő bérdejka-intézménytől is, amelynek elsődleges áldozatai a dajkának állt nők csecsemői voltak.

A kötet II. fejezete szociológiai írásokat fog egybe. *Földházi Erzsébet* szociológus rendkívül érdekes kérdést tett fel a népesség-előreszámítás szempontjából. Vissza-utalva Pongráczné megállapítására, miszerint a magyarok legfontosabb értéke a család és a gyermek, felteszi a kérdést: Milyen hatással lenne a következő ötven évben Magyarország népességének alakulására, ha megszületnének a tervezett gyermekek? Ismert, hogy az 1980-as évektől megkezdődött népességfogyás mögött összetett folyamatok állnak, így a gyermekvállalási hajlandóság csökkenése, a gyermeket vállalók életkorának kitolódása, az erős demográfiai öregedés és a vándorlások mellett a rendszerváltozással járó, valamint a 2008-ban kezdődő gazdasági válság. Nem vigasztalhat minket az a tény sem, hogy nem vagyunk ezzel egyedül Európában, sőt a volt szocialista országokban ugyanilyen demográfiai folyamatok zajlanak. Földházi Erzsébet számításai szerint mégis lehet valami reményünk, ugyanis ha a gyermekvállalási tervek megvalósulnának, akkor 2040-re mérséklődne a népességszűkülés mértéke és stabilizálódna a népességszám, de figyelmeztet, hogy ez összetett kérdés, csak hosszú távon, fokozatosan, „a termékenység, a halálozás és a vándorlás összhatásával” (109. o.) érhető el.

Dupcsik Csaba történeti-szociológiai tanulmánya vállaltan polemikus jellegű, s a termékenység csökkenését magyarázó elméletek újragondolását veti fel. És valóban nagyon fontos a demográfiai statisztikai adatok mellett a történeti eseményeket, politikai döntéseket, társadalomszerkezeti állapotot és a kulturális meghatározókat mérlegelni, de úgy tűnik, multivariációs analízisre – az ő szavával élve inkább multidimenziós érvelésre – van szükség. Dupcsik áttekintette a 19–20. századi demográfiai adatokat, és összevetette Andorka Rudolf és Harcsa István kutatásaival. Ezek alapján úgy véli, hogy a paraszttársadalomban a „vagyonosodás vágya” vezetett a születésszám csökkenéséhez, és a szegénység, illetve a mélyszegénység biztosítja a magasabb születésszámot. Ehhez a tanulmányhoz kapcsolható Gyukits György írása a mélyszegénységben élő fiatalok terhességéről és gyermekvállalásáról. Nagyon fontos mindkét munka adat- és ténytartalma, a reális elemzés és értelmezés akkor, amikor ez a társadalmi helyzet vagy társadalmi probléma a politikai vitákban és értelmezésekben indulatok célpontjává válik. Gyukits György sem a tényre vitatkozik, hanem nemzetközi összehasonlítással a miértre kíváncsi. Elméleti háttérben a szegénység kultúrája áll, de a két világháború közötti osztrák település, Marienthal munkanélkülivé vált lakossága szociológiai kutatási eredményei is segítettek a gondolkodásban. Ugyanis a kutatást vezető Lazarsfeld és munkatársai ún. *megküzdési stratégiákat* figyeltek meg a gazdasági válság előtti jólétből a mélysze-

génységbe jutott osztrák település lakói között. Hasonló megküzdési, sokszor túlélési stratégiák jelennek meg a magyarországi mélyszegénységben élő csoportoknál is. Gyukits György fontos megállapítása, hogy meg kell ismerni a szegénység kultúráját, annak belső törvényszerűségeit, a mélyszegénységben élők megküzdési, túlélési stratégiáit, mert ezeknek részei a korai gyermekvállalás és az abortusz is.

A kötet III. fejezete a legnagyobb, terjedelmében és a szerzők számában egyaránt. Középpontjában napjaink születéskultúrája áll, és mivel létkérdések és a körülöttük zajló viták és események jelennek meg itt, érthető módon erős társadalomkritikák is megfogalmazódnak. Egy rendkívül tanulságos és elgondolkodtató írásban *Novák Julianna* dűla, perinatális szaktanácsadó azt a váltást vizsgálja, amely az otthon, a családi háznál való szüléstől a kórházi szülésig vezetett, valamint ehhez kapcsolódóan a normális szülés fogalmának történeti változásait mutatja be. Nemzetközi kitekintése és saját tapasztalatai, valamint korábbi kérdőíves vizsgálatai és szülészeti adatbázisai alapján ad nagyon alapos áttekintést a magyarországi kórházi gyakorlatról, a szülészorvosok véleményének változásáról és az évtizedek óta meglévő ellentmondásokról. *Novák Julianna* dolgozatában az egyik kulcsfogalom a 'normális szülés'. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy amíg otthon szültek a nők, maguk az anyák, és persze a bábák, még a tanulatlan parasztbábák is el tudták dönteni, mi a normális és a rendellenes lefolyású szülés. Ez az ismeret a nők közös tudásának részét képezte, ami a kórházi szülésekkel eltűnt. Éppen ezért is nagyon fontos a dolgozat azon része, amely a normális szülés 21. századi definiálásának kérdését feszegeti, és rámutat arra az ellentmondásra, amely ezzel kapcsolatban a WHO ajánlása és a hazai orvosi értelmezés és gyakorlat között feszül. A szerző a mai, legfőképpen a 21. századi adatok értelmezéséhez és értékeléséhez a szülészeti ellátórendszer színvonalát megmutató indikátorokat is segítségül hívja: az anyai halandóság, a magzat/újszülött halandósága, a koraszülés és a császármetszés. Adatsorai időbeni és nemzetközi kontextusba helyezve éles tükröt tartanak a hazai szülészeti intézmények, a technokrata szülésmodellek elé, és szemléletváltást, a nemzetközi tudományos eredmények, valamint a WHO ajánlásainak figyelembevételét sürgeti.

Tágabb értelemben, de idetartozik *Varró Gabriella* jogszociológus tanulmánya is. Írása a magyarországi szülési lehetőségekről nagyon fontos abból a szempontból is, hogy keveset vagy éppen semmit nem tud a szakmai közeg a kórházi és a kórházon kívüli szülés hazai szabályozásáról, hogy milyen érvek és ellenérvek jelentek meg erről a legutóbbi időszakban a kétfajta modellel kapcsolatban. *Varró Gabriella* kutatásában az otthon szülést választók döntési mechanizmusát és preferenciáit vizsgálta 2010-ben és 2013-ban. Arra kereste a választ, hogy az otthon szülést választók hogyan látják az egészségügyi intézményrendszert, illetve az otthon szülést szabályozó rendszerek hogyan működnek a gyakorlatban. Pontos statisztikai adatokkal mutat rá arra, hogy az egészségügyi kultúra része még ma is, hogy a várandósokat betegként kezelik, és a szülések nagy számánál végeznek orvosi/sebészeti beavatkozásokat. Pedig a gát védelmét már a legkorábbi bábátankönyvekben és

a legkorábbi bábatanfolyamokon tanították, erről már a 18. századtól rendelkezésünkre állnak írott források is, de a recenzor még az 1990-es években is találkozott olyan félalnfabéta, gyakorló csángó parasztbábákkal, akik egyértelműen el tudták mondani és magyarázni, hogyan kell védeni a gátat. Varró Gabriella hazai adatai a nemzetközi adatokkal összehasonlítva, és visszaülthetünk Novák Julianna adatsoraira is, elrettentőek a császármeteszésekkel kapcsolatban is. Bár biológiai, orvosi kérdéssről van szó, mögötte nagyon összetett társadalmi és gazdasági problémák, paraszolvenciás helyzetek, akár jogi tisztázatlanságok is állhatnak. Éppen ezért fontos, hogy tabunak számító témát is érint a tanulmány, ez pedig a pénz.

Kisdi Barbara elméleti írása új kutatási terepen vizsgálta a hazai posztmodern születéskultúráról és az otthonszülési mozgalmakról való gondolkodást, illetve véleményeket. A netnográfia online terepmunkára épülő módszerével jól leírhatók és elemezhetők a társadalmi diskurzus, a vélemények és a vélemények mentén formálódó csoportok is. Geréb Ágnes letartóztatása, elítélése után a médiában megjelent reflexiók, kommentek sokféle diskurzust generáltak az internetes fórumokon is. A szakmai és laikus értelmezések alapján Kisdi Barbara három nagy kategóriát – támogató, ellenző és csatlakozó –, véleménytípust különített el. Miközben bemutatja a három csoportot, tisztázza a fogalmi zavarokat és félreértéseket, amelyek a premodern, a modern, a posztmodern születéskultúrnál, valamint a háborítatlanság és természetességnél, a hagyományos és modern értelmezéseknél a legnyilvánvalóbbak.

Az értelmezés fontosságát hangsúlyozza *Kürti László* szociálanropológus Sheila Kitzinger, a természetes szülést és az otthon szülést népszerűsítő és azért küzdő angol antropológus munkásságát bemutató tanulmányában. Az írás átfogó képet ad a Kitzinger-jelenségnek nevezett alternatív szülési mozgalmról. Nagyon fontos ez az írás abból a szempontból is, hogy reális képet ad részben Sheila Kitzinger személyiségéről, tevékenységéről, genderpolitikai szemléletéről, valamint rámutat elméleteinek, nézeteinek kérdéses oldalára, és értelmezi azok hazai recepcióját.

Egészen más és új szempontból közelít a kötet témaköréhez *Nagy Gabriella Ágnes*, amikor az élet nagy kérdését, a születés reprezentációit vizsgálja és veszi számba a kortárs színházban. A születés belső folyamatát értelmezi a színész és a közönség szerepén keresztül, amely a színház és a színészek eszközeivel, valójában a színész teljes valójával, de a nézőket is bevonva, teszi átélhető élménnyé a felnőtt ember (közönség) számára. A születés, a „nagy átmeneti rítus” (van Gennep), a női test értelmezése és megmutatása a színház eszközeivel új lehetőség, mert a megszületésért, a létért való küzdelem a halálig tart, és ennek fájdalma és katarzisa kollektív élménye minden halandó embernek. Minden születéssel a világ újratemetődik, és ennek misztériuma a színházban átélhető, a dramatikus jelenetek, jelenetsorok, a közönség spontán megnyilvánulásai olyan liminális eseménnyé válnak, amely egyszerre rítus, beavatás, önismereti munka – írja Nagy Gabriella Ágnes.

A IV. és V. fejezetet pszichológusok írták, és ők új szempontból, az érzelmek és az élmények felől közelítik meg a szülést, a születés kérdéskörét. Az itt olvasható ta-

nulmányokkal a szerkesztő – a társadalomtudományok hagyományos kereteit átlépve – szélesre tárta a „létkérdésekről” való gondolkodást. *Varga Katalin* pszichológus írásával indít, aki az oxitocin pszichoemotív hatásait vizsgálja a társas kapcsolatok szabályozásában, szűkebben a szülés és születés időszakára, valamint az anyai és az újszülött kötődésének kialakulására koncentrálna. Rámutat, hogy az oxitocin hormonnak olyan érzelmi, motivációs és tudatállapot-módosító hatása van, amely a szülő nőben érzelmi-motivációs változásokat idéz elő, és ez segíti a testi folyamatokat, a háborítatlan szülést és a szülés pozitív érzelmi megélését. Kísérletek és adatok bizonyítják, hogy a szintetikus gyógyszerek, gyorsítók és fájdalomcsillapítók az oxitocin által befolyásolt pozitív folyamatok ellen hatnak. Nem tud az anya együttműködni, passzív elszenvedőjévé válik gyermeke világrahozatalának, ezzel elvész a szülés természetes élménye, de a magzat sem tud természetes ritmusban világra jönni, ezért sérülékenyebb, mint a háborítatlan szüléssel érkező társai. *Varga Katalin* tanulmánya alapvető szemléletváltást sürget a farmakológiai módszerekkel kapcsolatban, és leszögezi, hogy a szülés természetes folyamat, amit az oxitocin megfelelően szabályoz, ezért a szülést intenzíven átélő nők azt nem szenvedésként élik meg, hanem egyedi, semmihez sem hasonlítható euforikus élményként.

Sallay Viola, *Martos Tamás* és *Hegyi Eszter* pszichológusok a szüléssel kapcsolatos attitűdök kérdőíves vizsgálatát mutatják be tanulmányukban. Olyan nőket vontak be a kutatásba, akik még nem szültek, nincs átélt élményük, tapasztalatuk. Ismert, hogy a korábbi, kevésbé atomizált közösségekben a családi, rokonsági, szomszédsági és lokális kötelékek, a háznál szülés, a gyermekágy és az ezekhez tartozó szokások adták az egyén életének kereteit, határozták meg identitását, világnézetét, és a szüléshez, születéshez kapcsolódó attitűdök is ezek alapján alakultak ki. A 20. századi történeti, gazdasági és politikai folyamatok hatására jórészt megváltoztak és felbomlottak ezek a keretek, individualizálódott a társadalom. Átalakult és rendkívül kitágult a világról szerezhető ismeretek lehetősége. A létezésről, a születésről és halálról való ismeret megszerzésében nagyobb szerepe van az iskolának, a televíziónak, internetnek, mint az elsődleges csoportnak. Mégis – és épp a három szerző kutatásai is megerősítik, alátámasztják a néprajzi vizsgálatokat –, a 21. században is megmarad a szüléstől való kollektív félelem, az előző generációk tapasztalatai, élményei megjelennek a fiatal generáció attitűdjében. Vizsgálatukkal ugyanakkor tovább is lépnek, és olyan szubjektív, egyénre lebontott szempontokat, jellemzőket is látóköriükbe vonnak és elemeznek, amelyeket csak a pszichológia tud elérni és feltárni.

Héjja-Nagy Katalin a szülésélményt és az azt meghatározó tényezőket vizsgálja. Önmagában érdekes egy személyes, egyedi életeseményt, egy élményt, egy *megváltozott tudatállapotot* kvantitatív módszerrel vizsgálni, és statisztikai adatok, táblázatok segítségével következtetéseket levonni. A vizsgálat egyik eredménye, hogy az eddigi feltételezések a szülést kísérő módosult tudatállapottal kapcsolatban statisztikai adatokkal igazolhatóak, sőt annak jellegzetességeit is csoportosítani lehet. A szülésél-

mény tudományos megismerése és megértése segítheti a szülést kísérő szakembereket a szülés eredményes kísérésében, de a szülő nőt is a szülés pozitív megélésében.

Két szociológus, *Bóné Veronika* és *Bíró Emese* az apás szülések motivációival foglalkozik, és bemutatják azt a jelenkori társadalmi, kulturális változást, azt az utat, ami elfogadottá tette az apás szüléseket, és kialakította annak intézményes kereteit. A Losonczy Ágnes vezette 1987-es felmérésből és kérdőívből kiindulva, majd 2013-ban egy internetes fórum segítségével újabb vizsgálatot végezve, bemutatják az apás szülés motivációs kategóriáit, és rámutatnak a további kutatások szükségességére és lehetséges irányaira. Az tény, hogy a 20. század második fele előtt a háznál szüléseknél nem voltak jelen a férfiak. Ha mégis jelen volt az apa a szülésnél, akkor az mindig kivételesen nehéz, segítség (bába, segítő asszonyok) nélküli helyzetet jelentett. Korábban az apává válás a szülés után, az újszülött befogadói rítusával realizálódott, amely minden társadalomban ismert szokás volt. A jóléti társadalmakban ez korábbra, a szülőszoba világába került, ezzel át is lépte az apa a szimbolikus határt. Bizonyára ezzel is, mint az otthon szülés lehetőségével, a magasabban képzett és magasabb státuszú családok élnek, és velük szemben az apás szülés gyakran társadalmi elvárásként is megjelenik.

Az V. fejezet egésze a perinatális időszak problematikájával foglalkozik. *Andrek Andrea*, *Hadházi Éva* és *Kekecs Zoltán* pszichológusok tanulmánya az anya-magzat kötődés mérési lehetőségeit és módszereit mutatja be nemzetközi mintákat és módszereket adaptálva. A szerzők kvantitatív vizsgálataival nagyon sokféle szempontot figyelembe tudtak venni, elsősorban az anyai viselkedésben megnyilvánuló kötődési elemekre fókuszálva. Eredményeiket táblázatokba rendezve mellékelik. Rámutatnak, hogy statisztikai adatokkal mérhető és leírható a perinatális és posztnatális anya-magzat/gyermek kötődés. Adatsoraik segítik az eltérő kötődések mögötti sokféle összetevő megértését és az összefüggések feltárását.

A magzattematikához kapcsolódik, és a megszületés esetlegességeit tárgyalja *Takács Erzsébet* szociológus. Kiindulópontja a francia szociológus, Luc Boltanski könyvei és elméletei az abortuszról, annak problematikájáról és társadalmi elfogadottságáról, illetve megítéléséről. Úgy véli, hogy a gyermekvállalás, a gyermektervezés és a magas abortuszszámok összefüggésben vannak az UH- és a perinatális diagnosztika rohamos fejlődésével. Mindez rendkívül fontos etikai kérdéseket vet fel, ha csak a magzat társadalmi státuszára gondolunk. Takács Erzsébet bemutatja azokat az elméleteket, amelyek az UH-vizsgálat pozitív és negatív hatásával foglalkoznak, amelyek meghatározzák az anyák érzelmét, identitását, a magzathoz való kötődést is. Ezzel kapcsolatban számba veszi a fogyatékos magzatok sorsáról való döntés dilemmáit és következményeit. A szerző dolgozata problémafelvető és elgondolkodtató, és rámutat a modern, jóléti társadalom technokrata kétarcúságára is.

Végül *Vicsek Lilla* és *Szolnoki Noémi* a mesterséges megtermékenyítésben részt vevő embriókról való gondolkodást és annak etikai kérdéseit járja körbe a nemzetközi kutatások és szakirodalom, valamint a hazai helyzetre vonatkozó kutatásaik

alapján. 1978 előtt a teherbe esést elősegítő, asszisztált reprodukív technikák nem léteztek, így nem találkozhattunk az ezzel kapcsolatos kételyekkel. Azóta azonban a lombikbébi-eljárás elterjedt, ami embriókat használ fel, és ez önmagában számos szociológiai, jogi, etikai kérdést vet fel. A nem felhasznált embriók sorsa, felhasználása éles vitákat eredményezett az egyes országokban, nálunk azonban ez még nem kapott társadalmi nyilvánosságot, és nem figyelt fel rá még a média sem. Annak ellenére, hogy a kutatásban részt vevő hazai interjúalanyoknak nincs alapvetően eltérő viszonyuk és válaszuk a nem felhasznált embriókkal kapcsolatban, és nem vet fel náluk éles életetikai kérdéseket, további kutatások szükségesek az árnyaláshoz.

Összegezve elmondható, hogy a *Létkérdések a születés körül* című tanulmánykötet egyedülálló szemléletében és tematikájában hiánypótló a társadalomtudományok területén.

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Bárdits Anna

e-mail: barditsanna@gmail.com
Central European University
1051 Budapest Nádor u. 9.

Czakó Ágnes

e-mail: agnes.czako@uni-corvinus.hu
Budapesti Corvinus Egyetem
Szociológia és Társadalompolitika
Intézet
1093 Budapest, Közraktár u. 4-8.

Czibere Ibolya

e-mail: czibere.ibolya@arts.unideb.hu
Debreceni Egyetem BTK
Politikatudományi és Szociológiai
Intézet
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

Deáky Zita

e-mail: deaky9@gmail.com
ELTE BTK Néprajzi Intézet
1088 Budapest, Múzeum krt. 6-8.

Ferencz Gábor

e-mail: ferenczg68@gmail.com
ELTE Társadalomtudományi Kar
Szociológia Doktori Iskola
1117 Budapest Pázmány Péter
sétány 1/A

Győri Ágnes

e-mail: agnes.gyori@uni-corvinus.hu
Budapesti Corvinus Egyetem
Szociológia és Társadalompolitika
Intézet
1093 Budapest, Közraktár u. 4-8.

Marx-Dén Krisztina

e-mail: krisztina.den@gmail.com
ELTE Társadalomtudományi Kar
1117 Budapest, Pázmány Péter
sétány 1/A

Mitev Ariel

e-mail: ariel.mitev@uni-corvinus.hu
Budapesti Corvinus Egyetem
Marketing és Média Intézet
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Németh Renáta

e-mail: nemethr@caesar.elte.hu
ELTE Társadalomtudományi Kar
1117 Budapest, Pázmány Péter
sétány 1/A

Neulinger Ágnes

e-mail: agnes.neulinger@uni-corvinus.hu
Budapesti Corvinus Egyetem
Marketing és Média Intézet és ELTE
Szociológia Doktori Iskola
1093 Budapest, Fővám tér 8. és
1117 Budapest, Pázmány Péter
sétány 1/A

Takács Flóra

e-mail: floratakacs@gmail.com
ELTE Társadalomtudományi Kar
1117 Budapest, Pázmány Péter
sétány 1/A

Vajda Róza

e-mail: Vajda.Roza@tk.mta.hu
MTA TK Szociológiai Intézet
1453 Budapest Pf. 25. és 1097
Budapest Tóth Kálmán u. 4.

Köszönetnyilvánítás a lektoroknak

A Szociológiai Szemle szerkesztősége köszönetet mond mindazon kollégáknak, akik 2016-ban lektori feladatot vállalva szakértelmükkel hozzájárultak folyóiratunk tudományos színvonalához

BAJOMI IVÁN

BANGÓ JENŐ

BERGER VIKTOR

BERNÁTH GÁBOR

CSIGÓ PÉTER

CSIZMADIA ZOLTÁN

DUPCSIK CSABA

DURST JUDIT

FEHÉR MÁRTA

FEISCHMIDT MARGIT

FÓTI KLÁRA

GÁRDOS JUDIT

GERŐ MÁRTON

GÖDRI IRÉN

GULYÁS ATTILA

HAJDÚ TAMÁS

HAVASI VIRÁG

HIDAS ZOLTÁN

IVONY ÉVA

JUHÁSZ ATTILA

KARÁCSONY ANDRÁS

KÓCZÉ ANGÉLA

KOLOS TAMÁS

KREKÓ PÉTER

KRÉMER BALÁZS

LŐRINCZ LÁSZLÓ

MURINKÓ LÍVIA

ORTHMAYR IMRE

SÁGVÁRI BENCE

SÁSKA GÉZA

SIK ENDRE

SIMONOVITS BORI

SZABÓ LAURA

SZAKADÁT ISTVÁN

SZÁNTÓ ZSUZSA

T. NAGY ZSÓFIA

TAMÁSKA MÁTÉ

TARDOS RÓBERT

TIBORI TIMEA

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

UTASI ÁGNES

VICSEK LILLA